

Bevolking en Gezin, (29)2000/2 (Boekaflevering)

Gezinnen in beweging consequenties voor vaders, moeders en kinderen

Onder redactie van:

Dorien Manting
Aart C. Liefbroer

Congres op 10 juni 1999 over gezinnen in beweging
Nederlandse Vereniging voor Demografie

BEVOLKING EN GEZIN

Tijdschrift van het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS, Brussel), en van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI, Den Haag). Bevolking en Gezin is een voortzetting van het tussen 1963 en 1972 uitgegeven tweetalige Belgische tijdschrift Bevolking en Gezin / Population et Famille. Verschijnt tenminste drie maal per jaar.

Redactie: drs. G.C.N. Beets, Den Haag / H.J. Bronsema, Den Haag / prof. dr. J. Gierveld, Den Haag / prof. dr. Th. Jacobs, Antwerpen / prof. dr. A.M. van der Woude, Wageningen / P. Raymaekers, Brussel / dr. R. Schoenmaeckers, Brussel.

Raad van Advies: prof. dr. J. Breda, UA/UFSIA, Antwerpen / prof. dr. R. Bruynooghe, LUC, Diepenbeek / prof. dr. W. Dumon, KU-Leuven / prof. dr. G. Evers-Kiebooms, Centrum voor Menselijke Erfelijkheid, Leuven / mevr. M-J. Festjens, Federaal Planbureau, Brussel / prof. drs. G. Frinking, KU-Brabant, Tilburg / ir. H. Gordijn, RPD, Den Haag / dr. C. de Hoog, LU, Wageningen / prof. dr. D. van de Kaa, Den Haag / prof. dr. R. Lesthaeghe, VUB, Brussel / prof. dr. K. Matthijs, KU-Leuven / dr. C. Mulder, Univ. Utrecht / dr. S. Keuzenkamp, SCP, Den Haag / prof. dr. H. Page, U-Gent / prof. dr. K. Raes, U-Gent / drs. R. Verhoef, CBS, Voorburg / prof. dr. ir. F. Willekens, RU, Groningen /

Redactiesecretariaat voor België: dr. R. Schoenmaeckers, CBGS, Markiesstraat 1, 1000 Brussel, tel. 02 553 3619, fax. 02 553 3557, e-mail: cbgs@innet.be

Redactiesecretariaat voor Nederland: H.J. Bronsema, NIDI, Postbus 11650, 2502 AR Den Haag, tel. 070 356 5200, fax. 070 364 7187, e-mail: bronsema@nidi.nl

Grafische verzorging: Jacqueline van der Helm (NIDI) en Anita Wouters (CBGS)

Bijdragen voor het tijdschrift dienen aan een van de redactiesecretariaten te worden toegestuurd. Richtlijnen voor auteurs zijn achterin het tijdschrift vermeld. De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Abonnement: door storting van 600 BEF of 30,- NLG (exclusief transferkosten) op rekening:

091-2204017-12 van het Gemeentekrediet van België NV
Pachecolaan 44, B-1000 Brussel (S.W.I.F.T.: GKCCBEBB)
voor het CBGS, Markiesstraat 1, B-1000 Brussel
met de vermelding Bevolking en Gezin (en de jaargang)

Los nummer: 200 BEF of 10,- NLG.

Inlichtingen: bij een van de hierboven vermelde redactiesecretariaten.

ISSN 0772-764X
ISBN 90-70990-86-5

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2

Voorwoord

Op 10 juni 1999 werd in Utrecht een congres gehouden over 'Gezinnen in beweging; consequenties voor vaders, moeders en kinderen'. Deze boek-afl levering bevat de lezingen van die dag. Het congres werd georganiseerd door de Nederlandse Vereniging voor Demografie.

Voor vaders en moeders geldt steeds vaker dat kinderen opgroeien in een ander gezin. Het heeft gevolgen voor alle leden van het gezin, niet alleen voor de vader en moeder, maar ook voor de kinderen. De NVD wilde middels deze studiedag de recente ontwikkelingen in gezinsvormen in Europa en in Nederland in kaart brengen, waarbij het er vooral om ging de gevolgen van deze veranderingen voor vaders, moeders en kinderen afzonderlijk uit te lichten. Wat betekent het om in een eenoudergezin, een stiefgezin, of in meerdere gezinsvormen op te groeien? Wat zijn de gevolgen voor de ouders?

Op het congres hebben wetenschappers en beleidsmakers zich over dit thema gebogen.

Kuijsten gaf een impressie van de internationale ontwikkelingen op het terrein van het gezin en besprak de maatschappelijke veranderingen in de westerse maatschappij gedurende de afgelopen decennia. Latten ging in op de wijze waarop Nederlanders hun wens naar partner en kinderen vormgeven op basis van het Onderzoek Gezinsvorming 1998 van het CBS.

De rol van de moeder in het gezin werd belicht door Knijn, terwijl Kalmijn de rol van de vader voor en na de echtscheiding illustreerde aan de hand van analyses op basis van het onderzoek Scheiding in Nederland. De gevolgen voor kinderen kwamen in twee lezingen aan bod. Spruijt gaf een lezing over

de sociale, emotionele, psychologische en culturele gevolgen van diversiteit in gezinsvormen voor adolescenten, terwijl Dykstra inging op de gevolgen van diversiteit in gezinsvormen voor de levenskansen van volwassen kinderen.

De laatste twee bijdragen thematiseren de relatie tussen gezinsontwikkelingen en beleid. De dagvoorzitter, Kees de Hoog, heeft zijn deelname aan de discussies ten behoeve van deze publicatie verder uitgewerkt. Peter Cuijvers, ten slotte, prikkelde de aanwezigen met een polemische stellingname ten aanzien van de maatschappelijke betekenis van de toenemende diversiteit.

Dankzij de stimulerende bijdragen van alle sprekers, menen de organisatoren op een geslaagd congres te kunnen terugzien. In deze boekaflevering kunt u de uitgewerkte bijdragen van de sprekers nalezen.

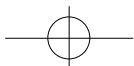
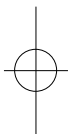
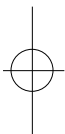
Dorien Manting
Aart C. Liefbroer

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2

Inhoudsopgave

Voorwoord

1. Gezinnen in beweging? Een introductie
Anton KUIJSTEN† 1-24
2. Het gezin van de toekomst
Jan LATTEN 25-42
3. Moeders in Nederland: van alles een beetje
Trudie KNIJN 43-58
4. Gescheiden vaders en hun kinderen:
een empirische analyse van voogdij en bezoekfrequentie
Matthijs KALMIJN en Paul M. DE GRAAF 59-76
5. Veranderende gezinsvormen en het welbevinden van jongeren
Ed SPRUIJT, Martijn DE GOEDE en Inge VAN DER VALK 77-100
6. Diversiteit in gezinsvormen en levenskansen van kinderen
op langere termijn
Pearl A. DYKSTRA 101-132
7. Het belang van een expliciet gezinsbeleid
Kees DE HOOG 133-148
8. Politiek en demagogiek
Peter CUYVERS 149-165

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 1-24

1. Gezinnen in beweging? Een introductie

Anton KUIJSTEN†

AME, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen/Afdeling Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam, Nederland

Abstract. In dit artikel wordt de huishoudens- en gezinsdemografische context waarbinnen veranderingen in gezinsvorming zich voltrekken, geschilderd. Daartoe worden eerst de factoren besproken die een rol hebben gespeeld bij de toegenomen diversiteit in gezinsvormen en de daarachter liggende brede maatschappelijke veranderingen in Westerse maatschappijen gedurende de afgelopen vier decennia. Daarbij komen zaken aan de orde als individualisering, pluriformering, structurele factoren, culturele factoren, en technologische factoren. Vervolgens wordt gepoogd om met behulp van empirische gegevens na te gaan, welke plaats Nederland in Europa inneemt op het punt van huishoudens- en gezinsstructuren. Aandacht wordt achtereenvolgens besteed aan proporties eenpersoonshuishoudens, proporties alleenstaanden, verdelingen van private huishoudens naar type, huishoudensvormen waarin 20–39 jarige vrouwen leven, en leefvormen van 25–29 jarige vrouwen. Die plaats van Nederland kan worden samengevat in de karakteristiek: een goeie middenmoter, maar niet het gidsland dat we altijd zo graag willen zijn.

Trefwoorden Gezin; Huishouden; Nederland.

---

† Helaas overleed Anton Kuijsten in de winter van 2000. Bovenstaande tekst was op dat moment reeds gereed.

Families in flux? An introduction. This article sketches the household and family demographic context in which changes in family formation and dissolution occur. First, the main factors that have played a role in the increased diversity in family forms and the broad societal changes behind them in Western societies during the past four decades are discussed. Attention is paid to issues such as individualisation, pluriformisation, structural factors, cultural factors, and technological factors. After that, we try to assess, on the basis of empirical data, the position that the Netherlands holds within Europe with respect to household and family structures. Attention is paid to proportions of one-person households, proportions of people living alone, distributions of private households by type, household forms in which 20–39 years old women live, and family forms of 25–29 years old women. The position of the Netherlands can be summarised as: a solid/middle-of-the-road position, but not the guide country that the Dutch always so much seem to appreciate of themselves.

Keywords: Families; Households; Netherlands.

1.1. Inleiding

Het thema van de Boekenweek 1999 was 'Familie-album', wat door velen werd geïnterpreteerd als het thema 'Het Gezin'. Medio 1999 hield Nico Keilman de jaarlijkse Hofstee-lezing, met als onderwerp 'Over tijd en kinderen: het Noorse model', over de gezinspolitiek in Noorwegen, en over de vraag of deze model zou kunnen staan voor Nederland. Vandaag is de jaarvergadering van de NVD, waarop wij bij elkaar zijn gekomen om te praten over het gezin. Drie hoogtepunten van het culturele jaar 1999 over het onderwerp 'gezin', en het jaar is nog niet eens half om. Dan vraag je je af: heb ik wat gemist, in de krant, op TV, op Internet? En de scepticus zou daaraan kunnen toevoegen: heeft het Jaar van het Gezin dan werkelijk zoveel effect gehad?

Het gezin heette toch immers 'uit' geraakt te zijn, al zo'n beetje vanaf het midden van de jaren zeventig. Maar, en achteraf praten is wellicht ook hier te gemakkelijk praten, reeds toen had men zich kunnen afvragen wat men eigenlijk precies met 'het gezin' bedoelde in uitspraken als deze. Het denken was nogal eendimensioneel, de afkalving van 'het gezin' werd te rechtstreeks gelijk gesteld aan een doorgeschoten individualisering, wat ook dát dan weer wezen moge. En, zo voegde Hans Goedkoop in zijn leading article van de Boekenbijlage van de NRC naar aanleiding van de Boekenweek 1999¹

daaraan toe: "... het zijn niet alleen maar carrière-sociologen die een 'atomisering van de samenleving' vrezen." En even verder:

"De familie is helemaal terug als – ze ooit al is weggeweest. Het is een raadsel. Want de individualisering dan, de atomisering, de verslonzing van de samenleving waar Rogier van Boxtel als minister tegenwoordig over klaagt – al die verschijnselen waar het verlies van de traditie aan valt af te zien? Het maakt klaarblijkelijk niet uit, of het maakt wel uit maar er staat iets tegenover. Er is in elk geval iets geheimzinnigs aan de hand. Er zit op de een of andere manier een bindende kracht in het familieleven die ons tot nog toe ontgaat, die op zijn minst de literatuur ontgaat, en het zou mooi zijn als de Boekenweek zou helpen daar eens naar te zoeken. Schrijvers van Nederland, laat uw eenzelvige gepieker varen en kijk om u heen, er ligt een wereld voor u klaar, nog onontgonnen en volstrekt mysterieus."

Dat advies zou ook aan demografen kunnen worden gegeven, carrière-demografen (zo die er zijn, natuurlijk) inclusief. Want er is meer aan de hand dan de waan van de dag zou kunnen suggereren. Maar dan moeten we allereerst wel duidelijk maken waar we het over hebben. Doen we dat niet, dan kunnen we opnieuw een hele studiedag langs mekaar heen blijven praten. De oplossing, ook gekozen destijds door de Nederlandse Gezinsraad bij gelegenheid van het Jaar van het Gezin, en die ook gekozen zou kunnen worden bij de demografische optiek waarmee je naar de ontwikkelingen van de laatste decennia zou kunnen kijken, ligt besloten in de oorspronkelijke titel van deze jaarvergadering: 'Gezinnen in Veelvoud'. Die titel is later veranderd in 'Gezinnen in Beweging', met intrigerende vraagtekens bij de titels van de eerste twee inleidingen van vandaag. Dat zou de bestaande dynamiek nog beter aanduiden, vonden de organisatoren, en dat is natuurlijk ook wel zo.

1.2. Gezinnen in beweging: welke factoren spelen een rol?

Ga je uit van het traditionele gezinsbeeld, dan is de conclusie inderdaad zonneklaar dat het gezin aan belang heeft ingeboet en zijn aloude monopoliepositie heeft verloren, zeker wanneer men denkt in zuiver kwantitatieve termen. Betreft men daarbij al die andere leefvormen, waarvan

¹ Hans Goedkoop, Ons culturele weeshuis, NRC-Handelsblad, 5-3-1999, Boekenbijlage, p. 31.

men zou kunnen stellen dat je ook in die gevallen van gezinnen zou kunnen spreken, in de beschouwing, dan komt het beeld er ineens heel anders uit te zien. En dat heeft te maken met twee centrale begrippen, die het beste vanuit het zogenaamde levensloopperspectief kunnen worden bekeken. Beide hebben te maken met die noties van 'veelvoud' respectievelijk 'beweging'. Het zijn de begrippen 'individualisering' en 'pluriformering'.

Bij 'individualisering' staat dan het niveau van de individuele levensloop voorop. Er is geloof ik nooit veel consensus geweest over de precieze betekenis van dat woord. Ik sluit me aan bij Van den Akker, Cuyvers en De Hoog, die het kenmerk centraal stellen dat "vanzelfsprekendheden en traditioneel vastliggende patronen inzake gedragingen, opvattingen en verwachtingen ter discussie worden gesteld. Het individu gaat zich het recht voorbehouden eigen keuzen te maken, los van gewoonte en traditie, die men in overeenstemming acht met de eigen persoonlijkheid en met eigen voorkeuren." (Van den Akker *et al.*, 1992, p. 144) Mensen hebben daardoor veel meer opties dan vroeger om hun leven, en dus ook hun leefvormen, in te richten zoals hen dat zelf goeddunkt. Van den Akker *et al.* wijzen er overigens terecht en met nadruk op, dat de term 'individualisering' niet moet worden opgevat volgens een individualisme-is-egoïsme doctrine: mensen die zich volop en met overgave in deze stroom hebben gestort, en met name diegenen onder hen die alleen wonen, zijn niet per definitie zelfzuchtig, of eenzaam. Ze wonen gewoon alleen, of in een heel klein verband dat niet valt in de categorie gezinnen, met name de traditionele variant daarvan.

Op het aggregaatsniveau vertaalt zich dit in pluriformering. Volgens Van den Akker *et al.* kan 'individualisering' in de zin van het (kunnen) maken van eigen keuzen nooit op zichzelf bestaan. "Het maken van keuzen en het kunnen uitvoeren ervan vraagt om de vervulling van ten minste twee voorwaarden. Ten eerste gaat het om de vrijheid van bedenken en uitvoeren van –van het normale patroon afwijkende– keuzen. Dit appelleert aan tolerantie en acceptatie. Ten tweede impliceert de ontwikkeling van een geïndividualiseerde maatschappij dat na verloop van tijd een veelvormige werkelijkheid ontstaat. Pas in een situatie van veelvormigheid is echt sprake van 'vrij beschikbare alternatieven' voor het individu." (ibid., p. 144). Aldus vatten zij pluriformering op als de natuurlijke bondgenoot van de individualisering: wanneer er in cultureel opzicht ruimte ontstaat voor meerdere gelijkwaardige gedragsvormen, dan zullen deze structureel voorhanden dienen te zijn.

Deze vraag-en-aanbod benadering doet sterk denken van Van de Kaa's (1997) 'options-and-sequences' visie op de motoriek van het mechanisme, waarin deze motoriek verloopt binnen het systeem van opeenvolging van cohorten. Beginnend in een kleine kring binnen een bepaald cohort van op dat moment jongvolwassenen, stijgt dit vraag-en-aanbod evenwicht in navolgende cohorten naar steeds hogere proportionele niveaus, terwijl tegelijk die navolgende cohorten al weer bezig zijn met nieuwe experimenten. Zo zou de maatschappij geleidelijk aan veranderen, in dit geval van een 'nation of families' naar een 'nation of individuals' (Chesnais, 1996), of van een samenleving met 'family structures dominated by children families' naar één met 'partnership-dominated family structures' (Jensen, 1998).

Tevens sluit de dichotomie cultureel-structureel direct aan bij Van de Kaa's overzicht van de determinanten van de tweede demografische transitie (het meest recent naar ik meen in Van de Kaa, 1994, p. 105), waarvan de ontwikkeling naar meer individualisering en pluriformering van de relatie- en leefvormenmarkt immers een onlosmakelijk onderdeel is. Zijn schema gaat uit van drie groepen van oorzakelijke factoren: structurele, culturele, en technologische, en is reeds veelvuldig gebruikt in de literatuur over de recente demografische ontwikkelingen in de westerse landen. Het is erg moeilijk om in dit opzicht origineel te zijn, en ik wil daartoe dan ook geen enkele poging doen. Ik beperk mij tot het aanstippen van wat geacht worden de belangrijkste oorzaken te zijn.

Alders en Manting, in hun publicaties over de door hen voor het Directorate-General of Employment, Industrial Relations and Social Affairs van de Europese Commissie gemaakte huishoudensscenario's voor de Europese Unie voor de periode 1995-2025 (Alders and Manting, 1998, 1999; Manting and Alders, 1998), hebben zich kennelijk ook mede door dit schema laten inspireren, en de belangrijkste oorzaken mooi op een rijtje gezet. Ze onderscheiden een viertal groepen van factoren. Sommige van die factoren hebben vooral te maken met veranderende huishoudensstructuren (dit is veranderingen in de samenstelling van de huishoudens naar type; zie over een dergelijke conceptuele verheldering Verdon, 1998), andere met veranderende gezinsstructuren (dit is veranderingen in de samenstelling van de gezinnen naar type), en dat onderscheid moeten we natuurlijk goed in de gaten houden op een studiedag over gezinnen in beweging (en dus niet over

huishoudens in beweging), ook al beseffen we allemaal dat het onderscheid in de alledaagse praktijk vaak nauwelijks relevant is, al was het alleen maar omdat nog steeds in een meerderheid van de gevallen 'huishouden' en 'gezin'samenvallen in een 'gezinshuishouden'.

Onder de structurele factoren vallen allerlei zaken die Alders en Manting rangschikken onder "economische achtergronden". Daar is in de eerste plaats natuurlijk de toegenomen welvaart, waardoor het gewoon makkelijker is geworden dan vroeger om als jongvolwassene je eigen waarden en voorkeuren te volgen, zoals het script van de individualisering dat voorschrijft. Maar tevens is, ondanks de gelijktijdig gegroeide sociale zekerheid, een stukje zekerheid weggevallen, door toegenomen flexibiliteit en tijdelijkheid op de arbeidsmarkt, waardoor juist toegenomen aarzeling is opgetreden bij het aangaan van 'commitments', 'Festlegungen' zoals onze oosterburen dat zo mooi zeggen, zodat de eerste stappen in de aloude standaard levensloop (Van Leeuwen, 1990) worden uitgesteld en er precies daardoor ruimte is gekomen om te kiezen uit het aanbod van 'nieuwe huishoudensvormen' in het ontstane gat op de relatiemarkt. Andere structurele oorzaken, zoals de toegenomen participatie van vrouwen in het voortgezet en hoger onderwijs en op de arbeidsmarkt, en de toegenomen lengte van de periode van participatie in het voortgezet en hoger onderwijs onder zowel vrouwen als mannen, hebben dit proces alleen maar versterkt. Ook de structuur van de woningmarkt verdient in dit kader aandacht.

Onder de culturele factoren vallen zaken als secularisatie, veranderingen in waarden, normen en preferenties, de roep om meer privacy en individuele vrijheid, en de erkenning van een waarden-pluraliteit. En misschien bestaat er ook zoiets als cultuur-als-zodanig ter verklaring van, soms nogal persistente, verschillen tussen landen. Vooral op de verschillen tussen de Noord- en West-Europese landen enerzijds en de Zuid-Europese landen anderzijds wordt in dit kader vaak gewezen, ik heb dat zelf ook gedaan (Kuijsten, 1996 en Reher, 1998). Maar daar moeten we toch erg mee uitkijken, omdat 'cultuur' en de persistentie daarvan op hun beurt óók weer verklaring behoeven. Verdon (1998, p. 69) heeft erop gewezen dat wat wij in dit verband cultuur plegen te noemen vaak niet meer is dan een collectieve rationalisatie, die bij gebruik als verklaring op dit vlak binnen de kortste keren het karakter kan krijgen van 'garbage in-garbage out':

"Once a group of individuals has collectively decided to adopt a certain type

of behaviour (or, in a more neutral formulation, a set of practices), regardless of the reasons which incited them to do so, they will then invent rules to make sure that the practices are respected and survive over time (are 'reproduced', in the trendy language of today). They will equally invent all sorts of 'cultural' explanations (an ethos, a set of values, et cetera) to explain those rules. Boas himself understood it all when he wrote of culture as a set of 'collective rationalizations; what is invoked to justify those rules (let us call it the 'cultural wrapping' of the norm itself) is indeed a collective rationalization ('rationalization' understood here in its psychoanalytical sense). I shall dub this collective rationalization the 'cultural code', and also speak of cultural encoding. Once culturally encoded, therefore, these collective practices then resist change. This, as I mentioned earlier, is the only true explanatory power of Culture: in individuals' daily lives, Culture might (or might not) explain why they act as they do (something, incidentally, which psychotherapists might fiercely dispute). It explains why practices, once they have emerged and have been adopted collectively, go on being observed and even resist change (we could call this process of resistance to change the 'inertial power of Culture', known in anthropology as 'tradition')."

Onder de technologische factoren rekent Van de Kaa de media, met name de 'televised information'. De inhoud van de uitgestraalde of gedrukte boodschap zou evenwel evengoed onder de culturele factoren kunnen worden gerangschikt. Uit veel van de tegenwoordige boodschappen kan gemakkelijk een beeld naar voren komen dat bij mensen die hun levensloop zouden willen inrichten op een manier die hen niet doet scharen in de frontlines van relatieland, het idee doet postvatten dat ze uit de pas lopen, 'out-of-place' zijn. Zo'n beeldvorming kom je overigens ook tegen buiten de dingen die officieel altijd onder de media worden gerangschikt. Een mooi voorbeeld daarvan is de overigens beslist niet ongenueanceerde examenopgave Engels VWO 1997-1:4 over het onderwerp "The contemporary American family" (Frieling en Cook-Bodegom, 1998, p. 72-73). Daarin komt met name het voor vandaag actuele oordeel over de betekenis voor kinderen van het opgroeien met één dan wel twee ouders, door de open-eind benadering van de problematiek, als onbeslist over. Wetenschappelijk te verdedigen natuurlijk, maar de examenkandidaat zal aan het eind toch zijn blijven zitten met de gedachte dat hij of zij het uiteindelijk allemaal zelf mag uitzoeken, want zelfs grote namen als Popenoe en Stacey weten niet hoe het nu precies zit.

Belangrijk in dit verband zijn natuurlijk de diep in die cultuur en in het denken van de mensen verankerde gezinswaarden zelf. In een paper gepresenteerd op de Joint ECE-EUROSTAT Work Session on Demographic Projections in Perugia in mei van dit jaar liet Rossella Palomba zien, aan de hand van uitkomsten van de Population Policy Attitudes (PPA) surveys in een aantal Europese landen, dat zulke gezinswaarden in Nederland eigenlijk opvallend hoog scoren (Palomba, 1999). Wij Nederlanders mogen dan weliswaar individualistischer uit de surveys naar voren komen dan inwoners van de meeste andere landen (het rijtje bestaat verder uit Tsjechoslowakije, Duitsland, Hongarije, Italië, Spanje en Zwitserland), maar op het punt van het belang dat we hechten aan een gelukkig en harmonieus gezinsleven en aan zorg voor en aandacht aan kinderen scoren we toch maar mooi het hoogste van allemaal (96 respectievelijk 93 procent vinden deze waarden in het leven 'zeer belangrijk!'). Mooier kun je de misvatting van individualisme-is-egoïsme denk ik niet aan de kaak stellen. Deze uitkomsten bevestigen overigens een beeld dat al langer bestaat, bijvoorbeeld uit de European Values Study (Halman and De Moor, 1993) en het SOCON-onderzoek (Van den Akker en Halman, 1994). Tegelijk scoren bij ons gezinswaarden zeer hoog (en de laatste tijd klinkt de roep om versterking ervan steeds luider) én schijnen we de meest permissieve en tolerante samenleving te zijn, die het 'laat iedereen doen wat hij of zij goeddunkt', het 'moet kunnen', hoog in haar vaandel heeft staan. En dat laatste geldt niet in het minst voor het vrijelijk kiezen van de gewenste leefvorm. Maar kijk je dan naar wat mensen in werkelijkheid doen, dan valt het allemaal weer best mee, of tegen, net naar gelang de eigen preferenties. Die werkelijkheid bevestigt in ieder geval niet het 'anything goes' imago dat wij in het buitenland schijnen te hebben en dat we in ieder geval zo graag voor onszelf koesteren. De tolerantie houdt vooral in dat anderen mogen doen waar ze zin in hebben, maar heeft minder te maken met het eigen praktisch handelen, naar verluidt eveneens een typisch Nederlands trekje. En die werkelijkheid hoeft in de nabije toekomst niet per se nog verder te verschuiven, naar nog meer 'moderniteit'. Volgens het zojuist verschenen Jaarboek Emancipatie 1999 kijken de meeste jongeren (zowel jongens als meisjes) voor later, als ze écht groot zijn, nog steeds reikhalzend uit naar realisering van dat aloude ideaalbeeld van 'twee kinderen en een kokende vrouw'².

² De prachtige kop van een artikeltje hierover in Trouw van donderdag 27 mei 1999, p. 9.

1.3. Huishoudens- en gezinsstructuren

Hoe ziet, in zeer algemene zin, die Nederlandse werkelijkheid er op het punt van de huishoudens- en gezinsstructuur dan in Europees perspectief uit?

Laten we beginnen met te kijken naar de proporties klassieke gevallen van diegenen die het meest voldoen aan die situatie van niet tot de gezinssector behorend, van in die zin geïndividualiseerd zijn: de eenpersoons-huishoudens. Het perspectief op de wat langere termijn wordt gegeven in *tabel 1.1*.

Twee dingen vallen met name op. Allereerst dat in de gekozen Midden- en Oost-Europese landen niet of nauwelijks sprake is van een trend van toename zoals die heel duidelijk aanwijsbaar is in de drie andere regio's van Europa. In de tweede plaats zien we, als we alleen kijken naar die drie andere regio's van Europa, dat met deze cijfers gemakkelijk voedsel kan worden gegeven aan die gedachte van 'samen op weg, zij het met faseverschillen'. In termen van niveaus van proporties eenpersoons-huishoudens en niet verstoord door de stijgingstendens die overal zichtbaar is, dringt het beeld zich op van een Noord-Europa dat voorop loopt (huidige proporties dik 30 procent) en een Zuid-Europa dat achteraan loopt (huidige proporties hoogstens 20 procent), terwijl de landen van West-Europa zich daar tussenin bevinden, en waarbij Nederland in dat opzicht keurig in de pas loopt. Wél moeten we daarbij onmiddellijk aantekenen, dat het Zuid-Europees aandoende lage startniveau van ons land in 1950 (9 procent) betekent dat Nederland in de afgelopen 40 jaar met een verdrievoudiging naar 29 procent in 1990 tot de top heeft behoord wat betreft de relatieve groei van de proporties eenpersoonshuishoudens.

Uiteraard kan men ook over iets anders praten, namelijk proporties alleenstaanden. Dan zijn personen de berekeningsbasis, en niet huishoudens. Die proporties zijn altijd lager dan de proporties eenpersoons-huishoudens op alle huishoudens, en werpen per definitie een wat rustiger en minder paniekzaaiërig licht op de zojuist getoonde toename van het verschijnsel, vooral wanneer aanhangers van het idee van de (te ver) doorgeschoten individualisering tot kalmte moeten worden gebracht. De gegevens voor de landen van de Europese unie zijn afgebeeld in *figuur 1.1*, apart voor mannen (*figuur 1.1a*) en vrouwen (*figuur 1.1b*).

Tabel 1.1. Proporties eenpersoonshuishoudens van alle private huishoudens, geselecteerde Europese landen, 1950–1990

	rond 1950	rond 1960	rond 1970	rond 1980	rond 1990
<i>Noord-Europa</i>					
Denemarken	14,0	19,8	20,8	29,0	34,0
Noorwegen	15,0	14,2	21,1	27,9	
Zweden	20,7	20,1	25,3	32,8	39,6
<i>West-Europa</i>					
Oostenrijk	17,5	19,7	24,6	28,3	29,7
België	15,8	16,8	18,8	23,2	28,4
Duitsland	19,4	20,6	25,1	31,3	35,0
Nederland	9,0	11,9	17,1	22,1	29,4
<i>Zuid-Europa</i>					
Griekenland	8,7	10,1	11,3	14,6	16,2
Italië	9,5	10,7	12,9	17,8	20,6
Spanje			7,5	10,3	13,3
<i>Oost- en Midden-Europa</i>					
Kroatië	13,8	16,0	15,5	16,0	17,8
Tsjechische Republiek ^a				24,2	26,9
Slovenië		17,8	17,4	17,1	18,0

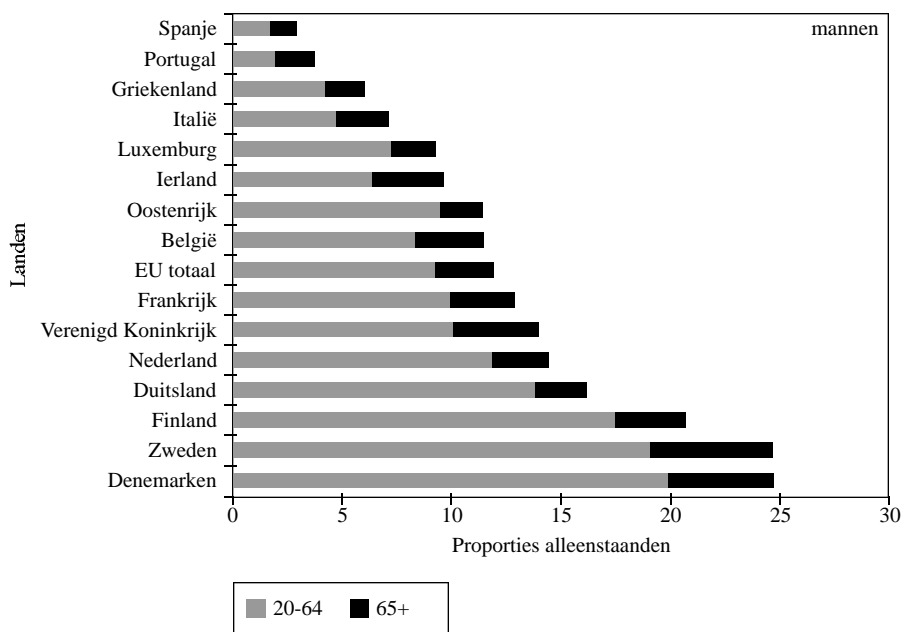
^a Huidige territorium.

Bronnen: Council of Europe, 1990; Kuijsten, 1996; eigen berekeningen op basis van censustabellen.

In beide figuren staan de landen gerangschikt in volgorde van de totale proporties alleenstaanden, dus de leeftijdscategorieën 20-64 en 65+ bij elkaar opgeteld. Bij zowel de mannen als de vrouwen gaan de Scandinavische landen wederom aan kop (met meer dan 20 procent bij de mannen, en meer dan 25 procent bij de vrouwen) en komen de Zuid-Europese landen achteraan (met minder dan 7 procent bij de mannen, en 7 tot 13 procent bij de vrouwen), met het Iberisch schiereiland als drager van de rode lantaarn, en binnen beide regiogroepen is de onderlinge volgorde van de landen identiek. De West-Europese landen vormen de middenmoot, en hier is de

Figuur 1.1a. Proporties alleenstaanden van alle personen van 20 jaar en ouder levend in private huishoudens, onderverdeeld naar leeftijd 20-64 en 65+, lidstaten Europese Unie, 1995

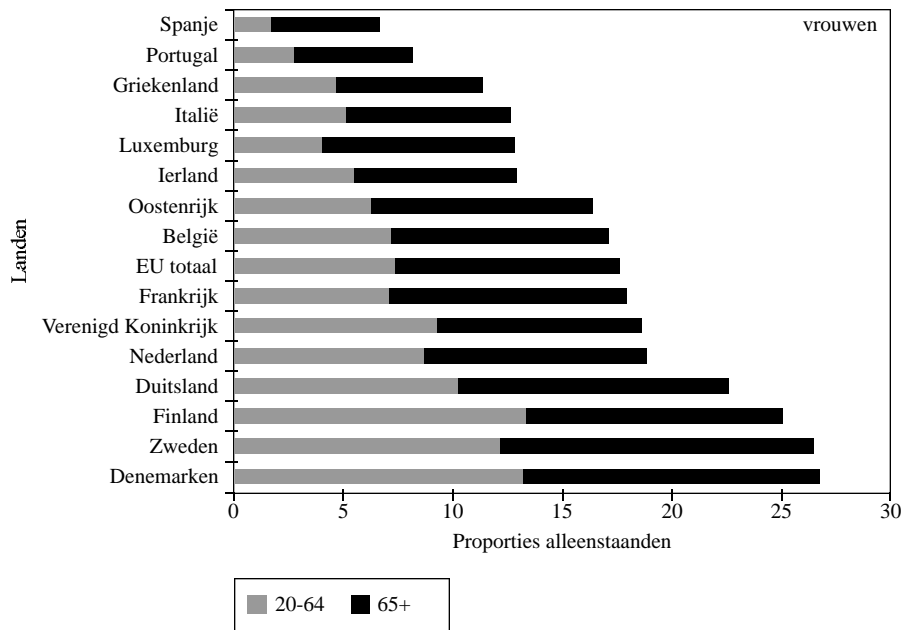

Bron: Berekend uit Alders en Manting (1998), tabellen 7-8 t/m 7-22.

onderlinge volgorde van de landen voor de mannen niet identiek aan die voor de vrouwen. Binnen de groep van West-Europese landen positioneert Nederland zich tamelijk hoog: met 14,5 procent na Duitsland bij de mannen, en met 18,7 procent na Duitsland en Frankrijk bij de vrouwen, en in beide gevallen een paar procent boven het EU gemiddelde.

Nemen we daarbij de leeftijdsverdeling mede in beschouwing, dan zien we dat bij de mannen weliswaar de variatie in de totale proportie alleenstaanden grotendeels wordt bepaald door de verschillen in de proporties met leeftijd 20-64, maar dat bij de vrouwen het effect van de vergrijzing veel zwaarder aantelt. Bij de vrouwen is ruwweg genomen de helft of meer van de alleenstaanden 65 jaar of ouder, bij de mannen minder dan een kwart. Ook dat kan natuurlijk gemakkelijk vanuit een levenslopperspectief worden

Figuur 1.1b. Proporties alleenstaanden van alle personen van 20 jaar en ouder levend in private huishoudens, onderverdeeld naar leeftijd 20-64 en 65+, lidstaten Europese Unie, 1995

Bron: Berekend uit Alders en Manting (1998), tabellen 7-8 t/m 7-22.

verklaard, door te wijzen op de verschillen tussen de geslachten in het verwachte aantal levensjaren in weduwstaat. Maar ook verschillen in de manier van huisvesting van ouderen spelen een rol: institutionalisering bij ons, versus integratie in de zogenaamde 'long family' in Spanje bijvoorbeeld.

Kortom: het is niet alleen bewust zelfgekozen individualisering wat de klok slaat in de vergelijking tussen landen van de proporties alleenstaanden.

Naast de alleenstaanden zijn er natuurlijk nog wel enkele andere leefvormen die passen in de zgn. niet-gezinssector, maar vooral bij een brede hantering van het gezinsconcept (dus ook inhoudend samenwonenden met of zonder kinderen) vormen de alleenstaanden de contramal van de gezinssector met

Tabel 1.2. *Private huishoudens naar type, Nederland, 1960–1993 (procenten)*

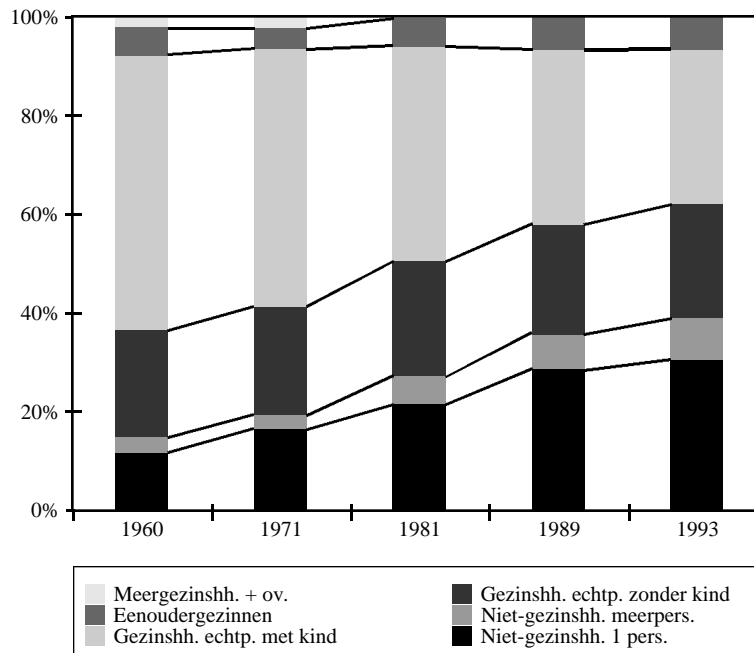
Huishoudenstype	1960	1971	1981	1989	1993
<i>Niet-gezinshuishoudens</i>	15,0	19,6	27,7	35,9	39,1
Eenpersoons	12,0	17,1	22,1	29,2	31,0
Man	3,7	6,4	7,8	12,0	13,2
onder 35	1,2	3,0	3,4	5,6	5,9
35–64	1,2	2,0	2,5	4,6	5,2
65 en ouder	1,3	1,5	1,9	1,8	2,1
vrouw	8,2	10,6	14,3	17,2	17,8
onder 35	1,1	1,9	3,3	4,8	4,9
35–64	3,3	3,5	3,8	4,5	4,7
65 en ouder	3,9	5,3	7,2	7,9	8,1
Meerpersoons	3,1	2,5	5,6	6,8	8,1
<i>Gezinshuishoudens</i>	85,0	80,4	72,3	64,1	60,9
Echtpaar	77,1	73,6	66,0	57,2	54,4
zonder ongehuwde kinderen	22,0	22,2	22,7	22,2	22,9
met ongehuwde kinderen	55,1	51,4	43,3	35,0	31,5
Eenoudergezinnen	5,5	4,8	6,0	6,6	6,3
moeder met ongehuwde kinderen	3,7	3,5	4,8	4,8	4,2
vader met ongehuwde kinderen	0,9	0,7	0,8	0,9	0,8
ouder met ongehuwde kinderen					
en andere perso(o)n(en)	0,9	0,6	0,5	1,0	1,3
Meergezinshuishouden	1,7	1,2	0,3	0,2	0,2

Bron: Kuijsten *et al.* (in voorbereiding).

al zijn pluraliteit, en daarmee ben ik weer terug bij het onderwerp van vandaag. Hoe staat Nederland in dit opzicht binnen Europa?

Bezien we allereerst de cijfers voor Nederland, in *tabel 1.2* en *figuur 1.2*. De toename van de proporties eenpersoonshuishoudens vormt maar één kant van die gegroeide pluralisering van leefvormen. De proporties niet-gezinshuishoudens³, waartoe ook de eenpersoonshuishoudens behoren, nam in Nederland tussen 1960 en 1993 toe met een factor 2^{1/2}, van 15 naar 39 procent. De tweede belangrijke subcategorie in deze categorie van niet-gezinshuishoudens is die van de meerpersoonshuishoudens⁴, die in dezelfde

Figuur 1.2. Private huishoudens naar type, Nederland, 1960–1993 (procenten)

Bron: zie Tabel 1.2.

periode groeide van drie naar acht procent van alle huishoudens. Omgekeerd verloren de proporties gezinshuishoudens, hoewel nog steeds in de meerderheid, hun vroegere dominantie en namen af van 85 procent in 1960 naar 61 in 1993. Huishoudens met een echtpaar zijn daarbinnen wel verreweg de grootste subcategorie gebleven, alhoewel hun proportie binnen het totaal der huishoudens ook stevig is gedaald, van 77 naar 54 procent. Deze daling werd zowat geheel veroorzaakt door een afname van de proporties huishoudens met een echtpaar met ongehuwde kinderen, van 55

³ Huishoudens zonder een gezinskern, dat wil zeggen, niet bevattend een echtpaar met of zonder kinderen of een alleen-opvoedende ouder met kinderen.

⁴ Huishoudens met meer dan één persoon en niet bevattend een gezinskern. Voorbeelden zijn ongehuwd samenwonende paren en samenwonende broers/zussen of vrienden.

naar 32 procent, terwijl huishoudens met ongehuwde kinderen hun aandeel van 22–23 procent door de jaren heen hebben kunnen handhaven. Dit laatste betekent natuurlijk wel dat, binnen de subcategorie der gezinshuishoudens, het aandeel van degene mét ongehuwde kinderen omlaag is gegaan van 71 (55/77) naar 58 (32/54) procent. Maar, zoals we al hebben gezien, dit betekent niet dat wij Nederlanders zoveel minder georiënteerd zijn geraakt op het gezinsleven. We waarderen gezinsleven en opvoeding van kinderen nog steeds zeer hoog (Van den Akker en Halman, 1994), maar hebben de neiging om een en ander eerst nog wat uit te stellen, om eerst als ‘vrije’ volwassenen van het leven te genieten en geld te verdienen. Geen wonder dus dat, ook bekeken vanuit cross-sectioneel perspectief, het afgenomen aandeel van de gezinshuishoudens onder alle private huishoudens bijna geheel verklaard wordt door het krimpende aantal echtparen met kinderen: zij vormden nog altijd meer dan de helft van alle huishoudens in 1960, maar hun aandeel was tot minder dan eenderde geslonken in 1993, en even groot geworden als dat van de eenpersoonshuishoudens.

Het is eigenlijk een beetje verrassend dat het aandeel huishoudens met een eenoudergezin betrekkelijk klein is, en zelfs sinds het midden van de jaren tachtig is gedaald, na een periode van bescheiden toename in de jaren zeventig. Het eenouderschap is bovenal het gevolg van echtscheiding of verlating, in plaats van verweduwing zoals vroeger, wat uiteraard de sociale acceptatie van het verschijnsel heeft beïnvloed en daarmee verantwoordelijk is voor de wat ambivalente houding ertegenover (Niphuis-Nell, 1995 en Van der Staay, 1995). Alleen de kleine subcategorie van ‘ouder met ongehuwde kinderen en andere perso(o)n(en)’ is qua aandeel toegenomen. Veel van deze ‘andere personen’ zijn waarschijnlijk samenwonende partners, zoals waarschijnlijk ook het geval is in veel meerpersoons niet-gezinshuishoudens. Het meergezinshuishouden, in 1960 nog bijna twee procent van alle huishoudens, is vrijwel van de kaart geveegd.

Samenvattend zien we dus forse veranderingen tussen 1960 en 1993 in de relatieve importantie van enkele specifieke huishoudenstypen. Gezins-huishoudens met ongehuwde kinderen vormden in 1993, ondanks hun achteruitgang, nog nét de grootste categorie. Maar ze werden op de hielen gezeten door de eenpersoonshuishoudens, die belangrijker zijn geworden dan de huishoudens met een echtpaar maar zonder kinderen.

Een soortgelijke verandering vond ook plaats in Groot-Brittannië tussen 1971 en 1991, waar in 1991 voor het eerst in de geschiedenis de eenpersoonshuishoudens (toegenomen van 17 naar 26 procent) talrijker waren dan de echtparen met afhankelijke kinderen (24 procent) (Ringens, 1997). Dat is een indrukwekkende omslag, maar er moet wel bij worden aangetekend dat het ongebruikelijk hoge aandeel in Groot-Brittannië van de eenoudergezinnen onder alle gezinnen met afhankelijke kinderen (18 procent) het belang van deze verandering natuurlijk gemakkelijk kan doen overschatten. Voorlopige resultaten voor andere landen die participeren in het nog niet afgesloten internationaal-vergelijkende onderzoekprogramma 'Family Change and Family Policies in the West'⁵ laten zien dat de trends waargenomen in Nederland duidelijk passen in een West- en Noord-Europees patroon. Zo namen de proporties niet-gezinshuishoudens op alle huishoudens toe van 24 procent in 1950 naar 34 in 1990 in Finland, van 21 procent in 1960 naar 36 in 1990 in Zwitserland, en van 20 procent in 1961 naar 32 in 1991 in België. De proporties gezinnen met afhankelijke kinderen op alle gezinnen vertoonden eveneens een stijgende trend: van 31 procent in 1960 naar 42 in 1990 in Zwitserland, en van 28 procent in 1960 naar 38 in 1995 in Noorwegen. Alleen in België is deze proportie opvallend stabiel gebleven: 35 procent in 1961, 34 in 1991. In Zuid- en Oost-Europa daarentegen is de situatie heel anders. Zij lijkt sterk op die van de West- en Noord-Europese landen in de jaren zestig, zo niet eerder. De proporties niet-gezinshuishoudens op alle huishoudens bedroegen 21 procent zowel in Griekenland in 1991 als in Polen in 1995, terwijl zij in Spanje toenamen van 11 procent in 1970 naar 16 in 1991. De proporties echtparen zonder afhankelijke kinderen op alle gezinshuishoudens namen in Polen toe van 19 procent in 1970 naar 22 in 1995; zij bedroegen 23 procent in Spanje in 1991 en 30 in Griekenland in 1991.

1.4. Leefvormen van jongvolwassen vrouwen

Laten we vervolgens wat verder inzoomen op verschillen binnen de EU in huishoudensvormen waarin 20-39 jarige vrouwen verkeren (*tabel 1.3* en *figuur 1.3*). De geconstateerde verschillen, de cijfers zijn voor 1992, passen

⁵ Dit programma wordt gecoördineerd door het Mannheim Centre for European Social Research (MZES) van de Universiteit van Mannheim (Prof. Peter Flora). De landenrapporten met de cijfers die we hier noemen worden in de komende jaren gepubliceerd in de serie Family Change and Family Policies in the West (serie editors: P. Flora, S.B. Kamerman en A.J. Kahn).

in het boven geschetste grote beeld, maar laten bepaalde dingen toch wat geprononceerder zien.

Voor wat betreft de categorie 'meerpersoons niet-gezinshuishoudens' werd het Europa van de 12 in 1992 aangevoerd door Ierland, België en Luxemburg (alle drie met meer dan 10 procent), terwijl alleen Denemarken slechts onder het verhoudingsgewijs hele lage percentage van 2,7 voor Nederland lag. Denemarken stond met bijna 20 procent echter wél bovenaan in de categorie 'alleenstaanden', gevolgd door Nederland en Duitsland, beide met bijna 13 procent. De eenoudergezinnen komen bij deze 20-39 jarige vrouwen het meest voor in het Verenigd Koninkrijk (9 procent), Denemarken (8,1 procent) en België (7,7 procent), terwijl Nederland met 3,9 procent nu een middenmoter is. Bij de percentages voor de categorie 'paar zonder kinderen' bevindt Nederland zich samen met Italië en Spanje weer vooraan in kopgroep (in alle drie de gevallen boven de 30 procent) en is Ierland met 20 procent de hekkesluiter. Bij de 'paren met kinderen' komen Frankrijk (50 procent), en Griekenland en België (beide iets meer dan 45 procent) er met de hoogste percentages uit, en volgt er daarna een dicht opeengepakt peloton waarin Nederland niet echt zichtbaar is. Bij de percentages voor de categorie 'paar met kinderen en anderen', met als koplopers Spanje (15,4 procent), Portugal (13 procent) en Ierland (11,6 procent), worden de landen met de traditie van de 'long family' duidelijk zichtbaar; Nederland (3 procent) en Denemarken (2,8 procent) bungelen nu duidelijk achteraan.

Laten we ten slotte nog iets verder inzoomen op 25-29 jarige vrouwen. Dáár, in die leeftijdsgroep, gebeurt het, dáár komen verschillen naar plaats en tijd het meest geprononceerd naar voren. Dat was tenminste één van de vooronderstellingen van een internationaal-vergelijkend onderzoeksproject 'Family Life Forms and Everyday Family Life in European Comparison', uitgevoerd in het begin van de jaren negentig onder leiding van de Universiteit van Bielefeld (Kaufmann *et al.*, 1997 en Kuijsten, 1996) die helemaal door het onderzoek zijn bevestigd. Aan de ene kant geldt dat de 'biografische leeftijd' van een groep als deze laag genoeg is om hen in staat te stellen om vrijelijk te kiezen uit de nieuwe opties die zijn opgekomen mede doordat er eerst door anderen mee is geëxperimenteerd, geheel volgens de idee van dat vraag-en-aanbod mechanisme zoals eerder genoemd (Van de Kaa, 1997a, 1997b). Aan de andere kant behouden zij echter de mogelijkheid

*Tabel 1.3. Huishoudensvormen (in procent) van
20-39 jarige vrouwen, EU, 1992*

	meerp. niet-gez.hh.	alleen- staand	eenouder- gezin	paar z. kind.	paar m. kind.	Paar m. kind. & and.
Ierland	15,22	3,97	5,95	20,40	42,84	11,61
België	12,82	6,02	7,68	22,08	45,29	6,12
Luxemburg	12,52	6,26	4,82	27,29	39,81	9,31
Portugal	9,82	1,95	4,49	26,31	44,42	13,01
Spanje	9,40	1,06	2,85	30,97	40,30	15,42
Griekenland	7,89	4,84	2,39	28,61	45,63	10,64
Italië	7,60	2,61	3,11	35,03	41,37	10,27
Verenigd Koninkrijk	7,12	5,07	8,99	28,66	45,20	4,95
Duitsland	5,82	12,71	6,14	24,71	45,31	5,30
Frankrijk	4,60	8,86	6,37	23,81	49,97	6,40
NEDERLAND	2,71	12,99	3,85	34,99	42,39	3,07
Denemarken	1,48	19,77	8,11	24,04	43,84	2,77

Bron: berekend door Mariana Irazoqui uit EUROSTAT, 1995, p. 105.

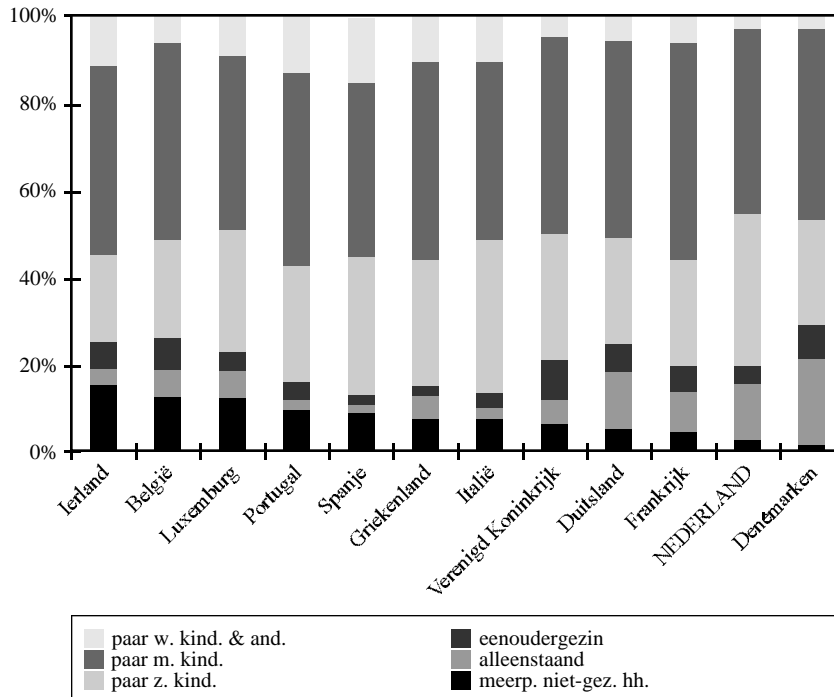
om een van de 'oude' scripts te blijven volgen, zij het wellicht na bewust uitstel. Daardoor is onder deze jongvolwassenen de leeftijdsspecifieke variatie in huishoudenstype gemakkelijk op maximale hoogte.

Het onderzoeksteam, waartoe wij ook zelf behoorden, vergeleek 10 landen, waaronder Nederland, op basis van een uniforme aanpak, daarbij focussend op de ontwikkelingen in de jaren tachtig en onder andere op vrouwen van 25–29 jaar (vrouwen in wat wij noemden de 'early parental phase'). Bij de classificatie van hun 'living arrangements' ofwel 'family life forms' hielden wij niet alleen rekening met de demografische samenstelling van hun leefvorm, maar ook met de vraag of de vrouw wel of niet een inkomen uit arbeid genoot. Met behulp daarvan stelden wij voor deze groep en voor elk land top-6 lijstjes van leefvormen vast (*figuur 1.4*).

Ter afsluiting willen wij nog enkele saillante uitkomsten van dit onderzoek noemen, uitkomsten die trouwens opnieuw het eerder geschetste beeld bevestigen. Vooral vanwege dat laatste zal het dan ook geen verwondering wekken, dat we de situaties in Italië, Nederland en Zweden daarbij willen contrasteren.

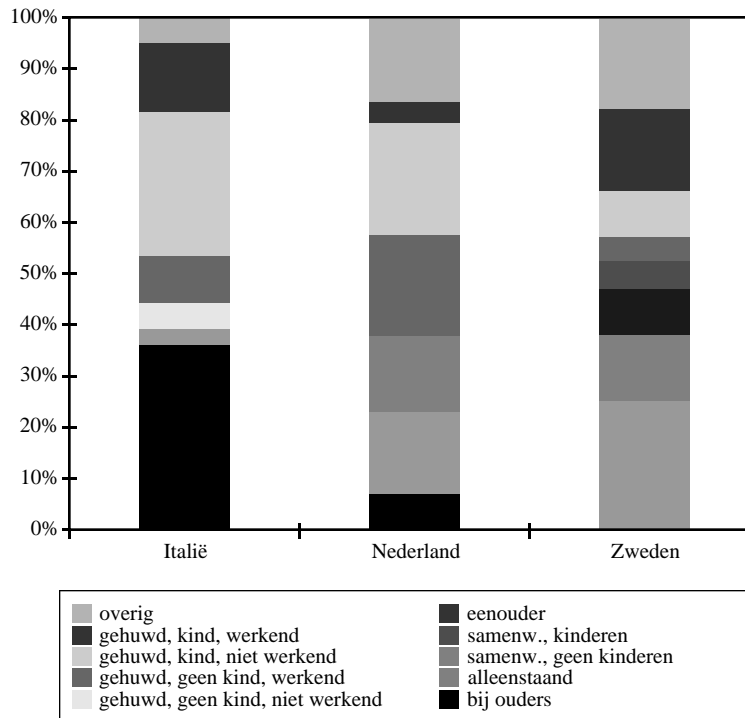
Figuur 1.3. Huishoudensvormen (in procent) van 20-39 jarige vrouwen, EU, 1992

Bron: zie Tabel 1.3.

Het ene extreem wordt gevormd door de Mediterrane landen in gezelschap van Ierland, met Italië hier dus als voorbeeld. Het in het oog springende kenmerk is de persistentie van een traditioneel patroon, in de zin van een vrijwel ontbreken (kwantitatief in ieder geval niet groot genoeg om in de top-zes lijst te komen) van allerlei leefvormen tussen de ouderlijke 'family of socialisation' en de eigen 'family of procreation', precies die 'nieuwe huishoudensvormen' die we in West- en Noord-Europa vanzelfsprekend zijn gaan vinden. In Italië woonde aan het eind van de jaren tachtig maar liefst 36 procent van deze 25-29 jarige vrouwen nog (of opnieuw) in bij de ouders thuis, acht procent méér zelfs dan in het begin van de jaren tachtig. De nummers twee t/m zes van het Italiaanse lijstje horen allemaal thuis in

Figuur 1.4. Top-6 leefvormen, vrouwen 25–29 jaar, eind jaren '80, in Italië, Nederland en Zweden

Bron: Kaufmann *et al.*, 1997.

die traditionele gezinssector, met voorop gehuwde niet-werkende huisvrouwen met één kind (15 procent) of twee of meer kinderen (13 procent), samen 28 procent, en pas daarna komen leefvormen waarin de zorg voor kinderen wordt gecombineerd met participatie van de gehuwde moeder op de arbeidsmarkt. Het plaatje past perfect in het beeld dat uit de literatuur tot ons komt met betrekking tot de huidige Italiaanse huwelijks- en vruchtbaarheidspatronen en de daar heersende mechanismen van de overgang naar volwassenheid, al moet onmiddellijk worden aangetekend dat Noord- en Zuid-Italië ook in dit opzicht nog altijd twee verschillende werelden zijn (Billari and Ongaro, 1988; Castiglioni en Dalla Zuanna, 1994).

Het andere extreem is Scandinavië, met Zweden als voorbeeld. Die 'nieuwe huishoudensvormen' tezamen zijn hier, als je de alleenopvoedende vrouwen meerekent, opeens in de meerderheid (52 procent), met als grootste categorieën de alleenstaanden (25 procent) en de samenwonenden (22 procent, van wie iets minder dan de helft met afhankelijke kinderen). Van Zweedse 25-29 jarige vrouwen die nog bij de ouders thuis wonen vinden we daarentegen geen spoor. Vrouwen levend in die gezinssector beslaan rond 1990 nog maar 30 procent van het totaal. En, binnen of buiten die gezinssector, de grote meerderheid is economisch actief zoals overal in Scandinavië: soortgelijke gegevens berekend door Gulbrandsen (1997) voor Noorwegen laten een vrijwel identiek beeld zien.

Nederland laat opnieuw zo'n middenpositie zien, al schuift ons land in de loop van de jaren tachtig wel op in de richting van dat 'Noordse' patroon: in slechts één decennium veranderde de nummer één in het lijstje voor ons land van 'gehuwde huisvrouw met twee of meer kinderen' (dat traditionele arrangement van twee kinderen en een kokende vrouw, met alle mogelijke demografische 'Festlegungen' al achter de rug vóór je 30e) in 'gehuwde kinderloze werkende vrouw', en halveerde het aandeel van die 'married-with-children huisvrouwen'. Dit gegeven, tezamen met de toename zowel in proportie als in rangorde-positie van de typen 'alleenstaand' en 'samenwonend, geen kinderen, beiden economisch actief', vormt een duidelijke indicatie voor de doorbraak van een modern twee-carrières patroon onder jonge Nederlandse vrouwen, al weten we allemaal dat die tweede carrière nog altijd te vaak slechts een halve carrière is.

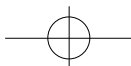
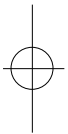
1.5. Besluit

Hiermee besluiten wij onze poging om de huishoudens- en gezinsdemografische context te schilderen waarin de andere verhalen van deze dag kunnen worden geplaatst. Zou men ons dwingen om de plaats van Nederland binnen Europa in één zin te schetsen, dan zou die zin kunnen luiden: een goeie middenmoter, maar niet het gidsland dat we altijd zo graag willen zijn.

Literatuur

- Akker, P. van den en L. Halman (1994), Attitudes in de primaire relatiesfeer: stabiliteit of verandering?, *Sociale Wetenschappen*, 1994/1, pp. 1–29.
- Akker, P. van den, P. Cuyvers en C. de Hoog (1992), Gezin en overheid: de mythe van de individualisering, *Gezin*, 1992/3-4, pp. 141–156.
- Alders, M.P.C. en D. Manting (1998), *Compilation of household scenarios for the countries of the European Union 1995–2025*, Voorburg: Statistics Netherlands.
- Alders, M.P.C. en D. Manting, (1999), Household scenarios for the European Union, Paper Joint ECE-EUROSTAT Work Session on Demographic Projections, Perugia, Italy, 3-7 May 1999.
- Billari, F. en F. Ongaro (1998), The transition to adulthood in Italy: evidence from cross-sectional surveys, *Espace, Populations, Sociétés*, 1998/2, pp. 165–179.
- Castiglioni, G. en G. Dalla Zuanna (1994), Innovation and tradition: reproductive and marital behaviour in Italy in the 1970s and 1980s, *European Journal of Population*, 1994/2, pp. 107–141.
- Chesnais, J.-C. (1996), Fertility, family, and social policy in contemporary Western Europe, *Population and Development Review*, 1996/4, pp. 729–739.
- EUROSTAT (1995), *Women and men in the European Union: a statistical portrait*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Frieling, M.M.C. en G.P.H. Cook-Bodegom (1998), *VWO Engels examenbundel 1991–1998*, Leiden: Onderwijspers.
- Gulbrandsen, O. (1997), –Norge hovedtrekk ved husholdningsutviklingen over tid [Noorwegen–Basistrends in de huishoudensontwikkeling]. In: O. Gulbrandsen, B. Moen en N. Keilman (eds.), *Norske husholdninger i forandring* [Veranderende huishoudens in Noorwegen], Oslo: Norges Forskningsråd, pp. 13–39.
- Halman, L. en R. de Moor (1993), Religion, churches and moral values. In: P. Ester, L. Halman en R. de Moor (eds.), *The individualizing society: value change in Europe and North America*, Tilburg: Tilburg University Press, pp. 37–65.
- Jaarboek emancipatie 1999; wie zorgt in de 21e eeuw?* (1999), Sociaal en Cultureel Planbureau, Ministerie van Sociale Zaken, en Centraal Bureau voor de Statistiek. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- Jensen, A.-M. (1998), Partnership and parenthood in contemporary Europe: a review of recent findings, *European Journal of Population*, 1998/1, pp. 89–99.
- Kaa, D.J. van de (1994), The second demographic transition revisited: theories and expectations. In: G.C.N. Beets *et al.* (eds), *Population and family in the Low Countries 1993: late fertility and other current issues*, Lisse/Berwyn: Swets & Zeitlinger (NIDI/CBGS Publications, nr. 30), pp. 81–126.
- Kaa, D.J. van de (1997), Options and sequences: Europe's demographic patterns, *Journal of the Australian Population Association*, 1997/1, pp. 1–29.
- Kaufmann, F.-X., A. Kuijsten, H.-J. Schulze en K.P. Strohmeier (eds.) (1997), *Family life and family policies in Europe. Volume 1: Structures and trends in the 1980s*, Oxford: Clarendon Press.

- Kuijsten, A.C. (1996), Changing family patterns in Europe: a case of divergence?, *European Journal of Population*, 1996/2, pp. 115–143.
- Kuijsten, A.C., H.-J. Schulze en P. Cuyvers (in voorbereiding), Family change and family policies: the Netherlands. In: P. Flora en T. Bahle (eds.), *Family change and family policies in consociational democracies: Belgium, Switzerland, and The Netherlands*, Oxford: Clarendon Press (Family Change and Family Policies in the West, Volume II).
- Leeuwen, L.Th. van (1990), *Patronen in de individuele levensloop: een verkennende studie*, Den Haag: NGR.
- Manting, D. en M.P.C. Alders (1998), Household scenarios for the European Union, *Maandstatistiek van de Bevolking*, 1998/10, pp. 11–27.
- Niphuis-Nell, M. (1995), Eenoudergezinnen in historisch perspectief, *Bevolking en Gezin*, 1995/2, pp. 45–64.
- Palomba, R. (1999), Values in life and reproductive intentions, Paper Joint ECE-EUROSTAT Work Session on Demographic Projections, Perugia, Italy, 3-7 May 1999.
- Reher, D.S. (1998), Family ties in Western Europe: persistent trends, *Population and Development Review*, 1998/2, pp. 203–234.
- Ringén, S. (ed.) (1997), Family change and family policies: Great Britain. In: S.B. Kamerman en A.J. Kahn (eds.), *Family change and family policies in Great Britain, Canada, New Zealand and the United States*, Oxford: Clarendon Press (Family Change and Family Policies in the West, Volume I), pp. 29–102.
- Staay, A. van der (1995), Single parent families: a social problem? In: A. van der Avort, K. de Hoog en P. Kalle (eds.), *Single parent families*, Proceedings of the Conference on Single Parent Families, Amsterdam 1994, The Hague: The Netherlands Family Council, pp. 44–59.
- Verdon, M. (1998), *Rethinking households: an atomistic perspective on European living arrangements*, London & New York: Routledge.

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 25-42

2. Het gezin van de toekomst

Jan LATTEN

Centraal Bureau voor de Statistiek, Sector Bevolking, Postbus 4000, 2270 AM Voorburg, Nederland

Abstract. Maatschappelijke veranderingen, zoals de individualisering, emancipatie, ontgroening en migratie, hebben belangrijke gevolgen gehad voor de gezinnen waarin kinderen opgroeien. Deze gevolgen zijn echter voorlopig niet voorbij, maar zullen nog lange tijd doorwerken. In deze bijdrage wordt, aan de hand van databronnen van het Centraal Bureau voor de Statistiek, een schets gegeven van het gezin van de toekomst. De belangrijkste conclusies zijn (1) dat kinderen schaarser zullen worden, (2) dat meer kinderen enig kind zullen blijven, (3) dat meer kinderen grijzende ouders zullen hebben, (4) dat kinderen vaker van allochtone afkomst zullen zijn, (5) dat kinderen vaker bij niet-gehuwde ouders zullen opgroeien, (6) dat meer kinderen een echtscheiding zullen meemaken, (7) dat meer kinderen ouders zullen hebben die fors in leeftijd van elkaar verschillen, en (8) dat een aantal kinderen met twee moeders of twee vaders zal opgroeien.

Trefwoorden: Gezin; Toekomst; Nederland.

Families of the future. Societal changes, like individualisation, women's liberation, dejuvenation and migration, have had important consequences for the family types in which children are raised. Moreover, family changes are not over yet, but will continue into the future. This article gives an overview of the families of the future, making use of data sources available at Statistics Netherlands. The most important conclusions are that in the future (1) there will be fewer children, (2) there will be more only children, (3) there will be more children with old parents, (4) there will be more children of first-generation migrants, (5) children will more often have non-married parents, (6) there will be more children who have experienced a parental

divorce, (7) there will be more children who have parents with a large age-discrepancy, and (8) there will be children living with either two mothers or two fathers.

Keywords: Families; Future; Netherlands.

2.1. Inleiding

Ineke is na haar 40^e voor de tweede keer getrouwd. Haar tweede echtgenoot is een paar jaar jonger dan zij zelf is. Beiden hebben een baan en dragen bij aan het inkomen. Soms is de situatie zo dat Ineke de hoofdkostwinner is, dan weer is haar echtgenoot hoofdkostwinner. Maar beiden dragen ze bij aan het inkomen van het huishouden. Van haar eerste echtgenoot heeft Ineke een zoon. Hij kan goed met zijn stiefvader opschieten. Haar zoon is een aantal jaren geleden gaan samenwonen. Ineke heeft nu ook een kleindochter van zes. Haar zoon woont inmiddels weer alleen en haar informele schoondochter woont samen met een nieuwe partner. De verstandhouding tussen alle betrokkenen is goed. De ouders van de informele schoondochter zijn een aantal jaren geleden, nadat hun dochter was gaan samenwonen, gescheiden. Inmiddels woont de vader samen met een aanmerkelijk jongere vriendin. Samen hebben ze een dochter van drie. Dit meisje van drie is dus de zus van de schoondochter van Ineke en de tante van de zesjarige kleindochter van Ineke.

Misschien is de draad nu niet meer te volgen, maar dat is ook de bedoeling. Waar het om gaat is dat het relaas over Ineke en haar familieverbanden een aantal demografische fenomenen op microniveau illustreert die zich op dit moment voordoen. Minder duurzame relaties, meer buitenechtelijke geboorten, meer verbrekingen van relaties, meer tweede relaties, stiefoudergezinnen, toenemende leeftijdsverschillen tussen partners, et cetera. Dat zijn de ervaringen waarmee de huidige generatie jongeren opgroeit. Op macroniveau manifesteren deze demografische veranderingen zich in ander fenomenen zoals:

- individualisering;
- emancipatie;
- ontgroening en, niet te vergeten;
- de moderne volksverhuizing.

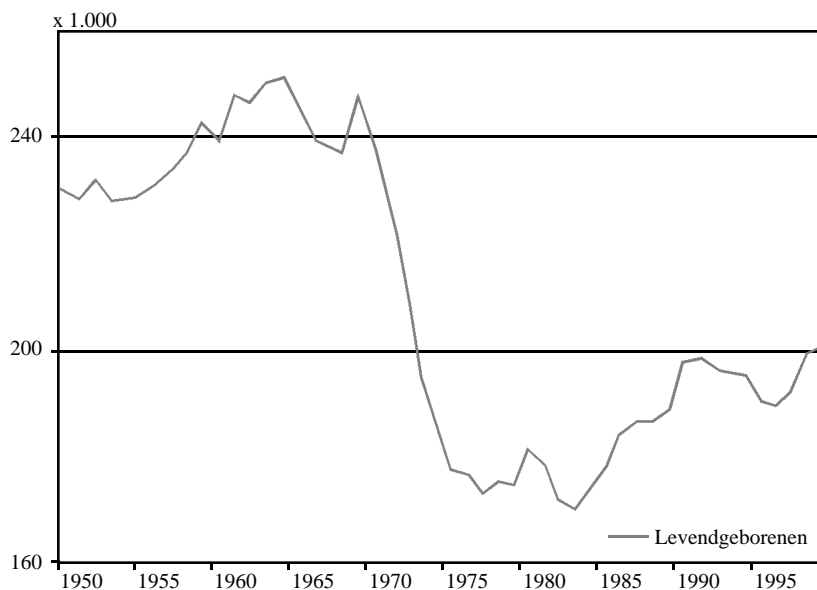

Op grond van de genoemde veranderingen op micro- en macroniveau kan worden gesteld dat de zogenaamde hoekstenen van de Nederlandse samenleving, demografisch gezien, in de steigers staan. Want niet alleen de kinderkamer maar het hele huis moet worden aangepast. Maar nu eerst aandacht voor de kinderkamer.

2.2. Minder jeugd

Mede dankzij de hoogconjunctuur werden in 1998 opvallend meer kinderen geboren: 199.400 om precies te zijn. Dat is het hoogste aantal sinds 1991 en 30.000 meer dan in 1983. In 1999 is dit niveau zelfs overtroffen en is sinds lang weer de grens van 200.000 gepasseerd (zie *figuur 2.1.*). Maar vergeleken met de jaren zestig is dat aantal toch bescheiden te noemen. Bovendien zal dit niveau zich niet handhaven. De grens van 200.000 zal spoedig weer worden gepasseerd, maar dan in omgekeerde richting. Volgens de korte termijn CBS bevolkingsprognose van 1999 zal al in 2004 het aantal geboorten zelfs weer onder de 190.000 terechtkomen. Dat heeft te

Figuur 2.1. Aantallen levendgeborenen

maken met het feit dat de omvang van de generaties potentiële ouders binnenkort aanzienlijk kleiner wordt. Telde de generatie 1970 bijvoorbeeld nog 239.000 leden. De omvang van de generatie 1980 was aanzienlijk kleiner, namelijk 181.000. Door deze krimp van het aantal potentiële ouders alleen al zal in deze eeuw het aantal kinderen schaarser worden.

Als gevolg van de afname van het aantal geboorten zal ook het aandeel jongeren in de totale bevolking verder dalen. Zo vormde de leeftijdsgroep van 0-25 jaar in 1960 nog ongeveer de helft van de bevolking. Nu is dat 30 procent en volgens de CBS Bevolkingsprognose zal het aandeel rond 2025 zijn gedaald tot een kwart.

Nieuwe generaties jongeren zullen dus vergeleken met vroeger relatief kleine generaties zijn.

Soms zal dat voor die generatie een voordeel kunnen zijn, soms een nadeel. Bij het vinden van een baan bijvoorbeeld zullen jongeren in de toekomst kunnen profiteren van deze aantalsontwikkeling. Dat proces lijkt inmiddels al begonnen gezien de berichten over gebrek aan instroom van jongeren in vele sectoren van de arbeidsmarkt. Een ander voordeel van het kleiner worden van gezinnen is wellicht dat jongeren binnen de familie relatief veel aandacht van opa, oma, ooms en tantes kunnen krijgen. Anderzijds ontstaat daardoor misschien het probleem dat deze jongeren in een latere fase van het leven relatief veel oudere familieleden hebben die om extra verzorging en aandacht vragen, terwijl het vaker zal voorkomen dat ze er dan (vrijwel) alleen voor staan. Op macroniveau manifesteren de zorgproblemen zich in zaken als de betaalbaarheid van de oudedagsvoorzieningen en van de zorgsector: tot 2050 verdubbelt immers het aantal bejaarden maar de potentiële beroepsbevolking blijft vrijwel gelijk.

2.3. Kleinere gezinnen

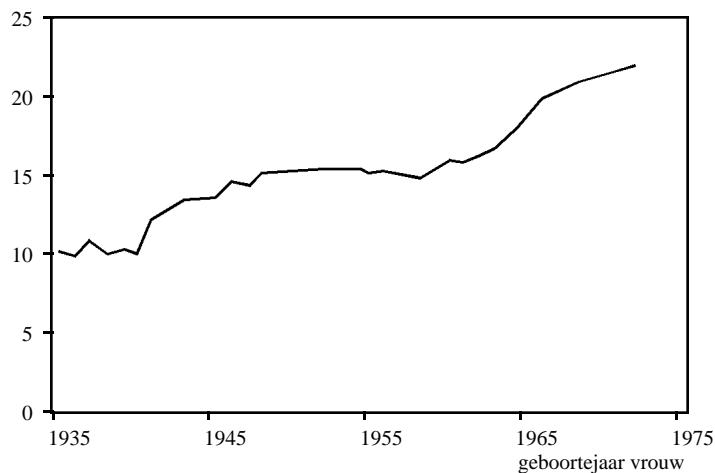
Dalende kindertallen hebben onder andere te maken met toenemende kinderloosheid. Van de huidige generatie jonge vrouwen zal tot 20 procent kinderloos blijven. De overige vrouwen zullen, vergeleken met vorige generaties, kleinere gezinnen hebben. Het aandeel grotere gezinnen zal, in de bevolking als geheel, niet toenemen. Het twee-kind gezin blijft het meest voorkomende type gezin. Dat is het resultaat van uiteenlopende ontwikkelingen.

Zo is onder bijvoorbeeld Turken en Marokkanen sprake van een tendens tot de vorming van kleinere gezinnen. De vruchtbaarheidscijfers zijn in de jaren negentig sterk gedaald. Voor de toekomst veronderstelt het CBS een verdere daling tot iets boven het gemiddelde niveau voor Nederland. Voor Turkse vrouwen zal het gemiddeld kindertal dalen tot twee in 2015, voor Marokkaanse tot 2,5 (Alders, 1998)

Aan de andere kant sluit een en ander niet uit dat in een kleine subgroep van de samenleving de populariteit van het grotere gezin zichtbaar is. Zo verwachten, volgens gegevens uit het Onderzoek Gezinsvorming van 1998, iets meer hoogopgeleide niet-gehuwde samenwoners dan laagopgeleide dat zij drie of meer kinderen zullen krijgen (De Beer en De Graaf, 1998).

Ondanks de differentiatie tussen subgroepen in de samenleving zal in de bevolking als geheel echter vooral het aandeel eenkindgezinnen blijven stijgen (zie *figuur 2.2.*). Het CBS verwacht dat 20 procent van de vrouwen geboren na 1975 één kind zal krijgen (De Beer, 1999). Dat is een verdubbeling ten opzichte van de generatie van 50 jaar geleden. Maar, de toename van het aandeel eenkindgezinnen is niet zozeer het resultaat van

Figuur 2.2. Percentage vrouwen met één kind, naar geboortecohort

Bron: CBS Bevolkingsprognose 1998.

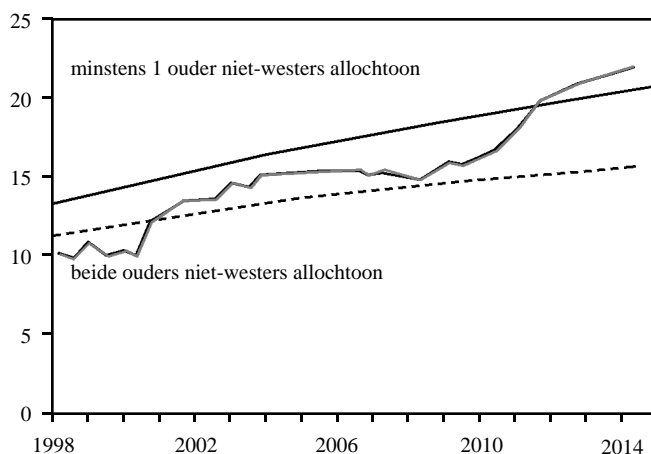
een veranderend ideaal. Zo kan het, door uitstel van het eerste kind, gebeuren dat men niet toekomt aan een tweede. Bijvoorbeeld omdat het paar na de geboorte van het eerste kind gaat scheiden. Maar soms kunnen ook financiële redenen een rol spelen. Deze veronderstelling zou je kunnen afleiden uit het feit dat laag opgeleide gehuwde vrouwen (met een potentieel lagere verdien capaciteit) twee keer zo vaak één kind hebben, vergeleken met hoog opgeleide gehuwde vrouwen (De Beer en De Graaf 1998).

Vanuit het perspectief van het kind gezien wordt de berekening anders en is het beeld wat minder 'klein'. Zo gezien: bijna de helft van alle kinderen (drie van de acht) zal twee of meer broers en zussen hebben. De helft heeft één broer of zus. Niet meer dan één op de acht kinderen zal enig kind blijven (CBS, 1999, p.14).

2.4. Meer allochtone kinderen

Begin jaren zeventig waren niet meer dan twee van elke 100 jongeren onder de 25 jaar allochtoon (CBS, 1999 p.11). In 1998 was dat opgelopen tot 20 procent (minstens één ouder in het buitenland geboren). De komende jaren

Figuur 2.3. Aandeel 0-24 jarige niet-westerse allochtonen onder alle 0-24 jarigen

Bron: CBS Bevolkingsprognose 1998.

komen veel jonge allochtonen, met name van de tweede generatie, in de gezinsvormende levensfase terecht. Mede hierdoor zal het aandeel allochtone kinderen de komende jaren verder toenemen. Volgens de CBS allochtonenprognose zal het aandeel kunnen stijgen tot 29 procent in 2015.

Wanneer we ons beperken tot jongeren met een niet-westerse achtergrond dan ligt het niveau iets lager, maar ook dan is er sprake van toename (zie *figuur 2.3.*). De categorie niet-westerse allochtone jongeren van wie beide ouders uit een niet-westers land afkomstig zijn, neemt toe van 11,2 tot 15,7 procent. Als het criterium wordt beperkt tot één ouder die uit een niet-westers land afkomstig is (de gemengde ouderparen), dan zijn de percentages hoger, respectievelijk 13,2 en 20,6. Voor een deel is er overigens geen sprake van daadwerkelijk gemengde ouderparen omdat het criterium geboorteland van de ouder in volgende generaties minder eenduidig wordt voor de afkomst. Een deel van de in Nederland geboren vaders of moeders zal immers zelf kind zijn van een niet-westers ouderpaar.

Op basis van bestaande kwantitatieve informatie heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling een beeld geschetst van de mate van integratie van groepen in de samenleving en mogelijke marginaliserende tendensen. Er blijkt dan voor diverse subgroepen van allochtone afkomst sprake van zwakke posities, zij het op de arbeidsmarkt, qua opleiding of wat betreft hun vertegenwoordiging binnen bestaande institutionele kaders (RMO, 1998b, p. 83). De diversiteit is echter groot te noemen. Dat geldt voor wat betreft het land van herkomst en de oriëntatie van velen van hen, zowel eerste, tweede als derde generatie, op de cultuur van dat land (RMO, 1998b, p. 83). Met andere woorden: sommigen zullen opgroeien in een gezin dat sterk gericht blijft op het herkomstland. In bepaalde subgroepen zal, wanneer beide ouders allochtoon zijn, de kans groot zijn dat het kind wordt opgevoed in de eigen taal. De allochtone TV-zender en radiozender kunnen er nog een schepje bovenop doen en bijgevolg heeft het kind in zo'n situatie grote kans op school te beginnen met een achterstand in de Nederlandse taal. Achterstand in taal kan achterstand in opleiding betekenen, en dat heeft vaak consequenties voor het leven. Zo stelt de RMO (1998b, p. 68): "De tweede generatie etnische jongeren heeft de hele vorming in het Nederlandse onderwijs ondergaan. Hierdoor beschikken ze over een betere beheersing van de Nederlandse taal en zijn er meer sociale contacten met autochtonen. Over het algemeen geldt dus dat de tweede

generatie etnische jongeren beter is opgeleid dan de eerste- en anderhalf-generatie. Echter, ondanks dit hogere opleidingsniveau van de tweede generatie etnische jongeren, blijft het nog beduidend achter bij het opleidingsniveau van autochtone jongeren". En, achterstanden in opleiding werk je niet zomaar weg, ze hebben vaak consequenties voor de arbeidsmarktpositie gedurende het gehele arbeidzame leven. Anders uitgedrukt: een deel van de allochtone kinderen heeft, vergeleken met autochtone kinderen, nog steeds meer kans op achterstand in taal, opleiding en opgebouwd human capital door de ongelijke startpositie. Minder human capital verlaagt op zijn beurt de potentiële verdien capaciteit en de kans op een goede positie in de samenleving. Dit verhoogt weer de kans op achterstand van de eigen kinderen. Net zoals nog steeds arbeiderskinderen minder vaak gaan studeren dan kinderen uit andere milieus zal dat verschijnsel ook nog enige tijd kunnen gelden voor allochtone kinderen.

Bovendien moet niet worden vergeten dat er elk jaar nieuwe eerste generatie migranten bijkomen. De achterstand van de reeds aanwezige allochtone populatie, die minstens twee generaties zichtbaar zal blijven, zal voortdurend worden bevestigd doordat er nieuwe individuen met een achterstand bijkomen. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling concludeert dat een substantieel deel van de allochtone populatie een ongunstige maatschappelijke positie blijft innemen (RMO, 1998a).

Overigens kan de constatering van een verhoogde kans op relatieve achterstand nog verder worden uitgewerkt: autochtone kinderen zijn afkomstig uit gezinnen die gemiddeld genomen sociaal economisch beter af zijn dan allochtone gezinnen. Zij hebben daardoor meer kans op financiële ondersteuning door hun ouders. Het financieel vermogen van die ouders zal relatief groter zijn: bijvoorbeeld door het bezit van een eigen huis. Bovendien zijn de autochtone gezinnen kleiner. Men kan dan veronderstellen dat autochtone kinderen door financiële ondersteuning van die ouders niet alleen een betere start hebben maar in hun verdere levensloop bijvoorbeeld ook vaker vermogen zullen erven. Bij allochtonen zal dat minder het geval zijn: ouders zijn gemiddeld genomen immers niet alleen armer, de kinderen zullen ook meer moeten delen. Samen met de geringere opbouw van human capital zou de totale kapitaalaccumulatie bij de allochtone jeugd daardoor wel eens minder kunnen blijken.

Voor een deel zijn het veronderstellingen over de toekomst maar ze zijn gebaseerd op feiten die nauwelijks een andere veronderstelling toelaten. Kortom, als het over de toekomst van het kind gaat dan zal dat meer dan nu betrekking hebben op allochtone kinderen, waarbij het waarschijnlijk is dat allochtoniteit op middellange termijn een scheidslijn zal blijven voor welvaart en succes in de samenleving.

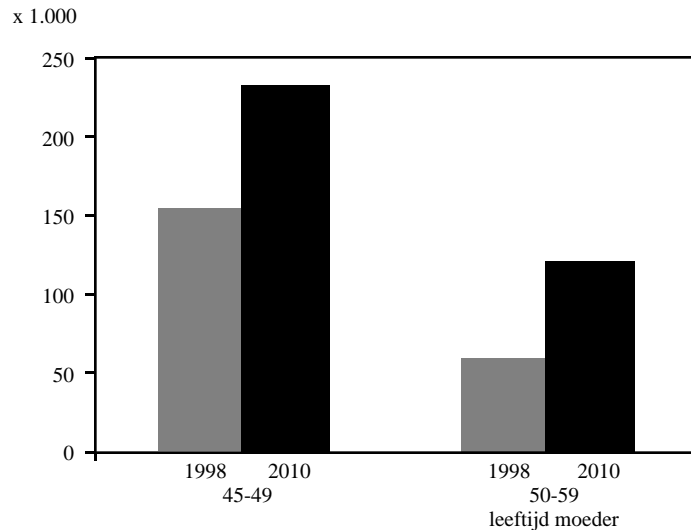
2.5. Meer kinderen met grijze ouders

Het aantal vrouwen van boven de dertig dat een kind krijgt is in de jaren negentig sterk toegenomen van 92.000 in 1990 naar 125.000 in 1999. Het aantal baby's met een moeder jonger dan 30 daalt. Inmiddels heeft twee op de drie pasgeborenen een moeder van 30 jaar of ouder. Ook stijgt het aantal vrouwen van boven de 40 dat een kind krijgt. In 1999 waren dat 5000 vrouwen. Het hoogste aantal sinds 1971. In een toenemend aantal gevallen betreft het een eerste kind. In 1999 was een kwart van de pasgeborenen met een moeder van 40 of ouder het eerste kind van die moeder. Hoewel de cijfers over de leeftijd van de vaders ontbreken, mag uit het gemiddeld leeftijdsverschil van huwelijkspartners worden afgeleid dat de vaders gemiddeld ouder zullen zijn dan de moeders.

De stijgende leeftijd van ouderschap is tot nog toe vooral zichtbaar bij de afhalers op school of de crèche. Maar in toenemende mate zal het ook tot uiting komen in latere gezinsfasen (zie *figuur 2.4.*). Zo zijn bijvoorbeeld nu de moeders met een jongste kind van 12-17 jaar het meest te vinden onder moeders van begin 40. Tot 2010 zal er echter een opmerkelijke verschuiving plaatsvinden: de meeste 12-17-jarigen vinden we dan bij de 45-49-jarige moeders: veel 12-17-jarigen hebben dan een 50-plusser als vader. Ook bij de moeders in de 50 wordt een stijging zichtbaar van het aantal moeders met tieners. Nu zijn er 60.000 gezinnen van vijftigers met een jongste kind in de puberleeftijd (12-17 jaar). Over tien jaar is dat verdubbeld tot 120.000.

Door de verschuiving in leeftijden van de gezinsleden wordt het profiel van een gemiddeld gezin anders. Te verwachten is bijvoorbeeld dat pubers steeds vaker te maken krijgen met moeders en vaders die juist de midlifecrisis verwerken. Ook in latere levensfasen zullen zich andere constellaties voordoen. Zo zal het aantal situaties toenemen waarbij veertigers naast hun baan niet alleen het eigen huishouden met opgroeiende kinderen moeten verzorgen maar ook hulp moeten bieden aan dat van hun

Figuur 2.4. Aantal moeders met een jongste thuiswonend kind tussen 12 en 17 jaar

Bron: CBS Statistisch Jaarboek.

hoogbejaarde ouders. En, om maar een andere vraag te stellen, hoe moet het als je als enig kind net zelf aan een gezin wilt beginnen terwijl je ouders verzorgd moeten worden? Het is ook een vraag in hoeverre de relatie tussen ouders en kinderen daardoor anders zal worden: de afstand in leeftijd tussen ouders en kinderen is immers groter aan het worden dan voorheen, waardoor ook de ervaringsverschillen tussen opeenvolgende generaties groter worden. Het is thans niet duidelijk of dat gevolgen kan hebben voor de verstandhouding en sfeer thuis, en hoe dat bijvoorbeeld kan uitwerken op het huisverlatingsproces.

2.6. Meer kinderen met economisch onafhankelijke ouders

Kinderen zullen niet alleen grijzere ouders hebben, maar vooral andere ouders. Bijvoorbeeld op het punt van de burgerlijke staat. De meerderheid van de ouderparen is nog steeds getrouwd, maar de opmars van het samenwonen gaat gestaag door. Op dit moment zijn er 700.000 samenwonende paren (al of niet met kinderen) tegenover 3,5 miljoen getrouwde paren (al of niet met kinderen). De CBS Huishoudensprognose

gaat ervan uit dat binnen 15 jaar bijna één op de drie paren een samenwonend stel zijn. Navent stijgt het aantal kinderen met samenwonende ouders die niet getrouwd zijn. In 1997 waren dat er 137.000. Het is een groeiende groep: reden om dieper in te gaan op de veranderende relaties.

De verandering in leefvorm betekent namelijk meer dan louter verschuiving tussen statistische categorieën. Ook de inhoud van relaties verandert. Want, het is intussen wel bekend: samenwoners gaven als eersten een nieuwe inhoud aan relaties. Economische zelfstandigheid van vrouwen, verlies van kostwinnersfunctie van mannen, de behoefte aan individuele zelfontplooiing, andere eisen die worden gesteld aan de partner, de overgang van een economische afhankelijkheidsrelatie naar een emotierelatie, permanente onderhandeling en een toegenomen breekbaarheid van de relatie horen bij de nieuwe leefvorm.

De economische afhankelijkheidsrelatie verdwijnt steeds meer uit relatieland. Steeds meer vrouwen vinden hun weg naar de arbeidsmarkt. In drie scenario's die het CPB in samenwerking met het CBS heeft opgesteld, wordt een stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen verwacht tot vrijwel het niveau van de mannen (CBS/CPB, 1997). In wezen is in de jongste generatie de toekomst wat betreft arbeidsparticipatie al een eind op weg: onder de vrouwen van 25-34 jaar nam het percentage werkenden tussen 1985 en 1997 toe van 40 naar 66 procent (SZW/CBS, 1999, p. 134).

Vrouwen participeren in toenemende mate in de formele arbeidscultuur: met een eigen netwerk, een eigen carrière, en getraind in het onderhandelen. Dit betekent dat in toenemende mate vrouwen hun tijdsbesteding verschuiven van de informele gezinssfeer naar die van de formele werkomgeving. Ook kinderen worden daarbij betrokken. Onder andere via de kinderopvang of naschoolse opvang. De opvoeding en opvang van kinderen wordt daarmee voor een deel overgeheveld van de informele gezinssfeer naar het formele socialisatiekader met professionele opvang. De recente besluitvorming inzake uitbreiding van de kinderopvang, onder andere naschoolse opvang, bevestigen deze tendens.

Hoe men het ook bekijkt, op dit moment verandert het arbeidssysteem in onze samenleving zeer snel en zet daarmee het traditionele gezinssysteem onder druk. Misschien kan de verandering in de wijze waarop met gezin en

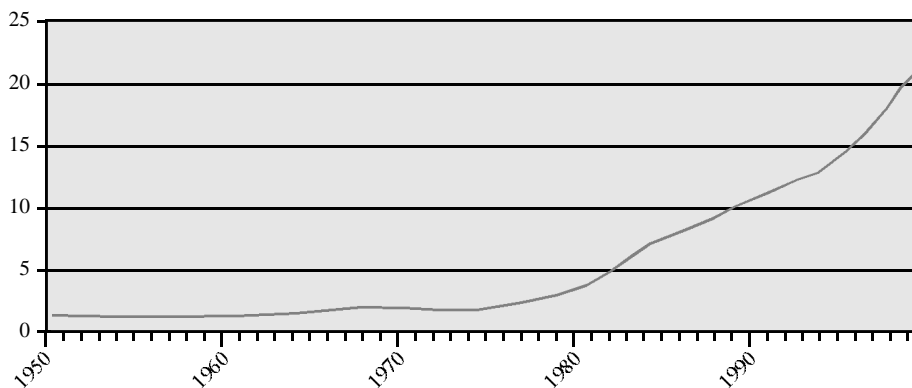
relaties wordt omgegaan daarom ook worden geplaatst tegen de genoemde achtergrond van verandering. Meer dan men zich op het eerste gezicht realiseert, bestaan er misschien samenhangen tussen de manier waarop privérelaties vorm worden gegeven en de wijze waarop bijvoorbeeld met arbeidsrelaties wordt omgegaan. Arbeidscultuur en relatiecultuur maken nu eenmaal deel uit van een omvattende cultuur. Zonder al teveel moeite is bijvoorbeeld het moderne jargon uit de arbeidswereld toe te passen op relatievorming. Net zoals arbeidsrelaties flexibeler worden en er voortdurend aandacht wordt gegeven aan teambuilding, wordt relatievorming in de privé sfeer niet alleen steeds breekbaarder maar ook steeds meer teambuilding. Een onderhandeling over de taakverdeling van de partners wordt dan een functioneringsgesprek waarbij de teamleden uit zijn op win-win situaties en ze zich optimaal kunnen ontplooiën. Mocht de evaluatie op het punt van ontplooiing negatief uitvallen dan moeten zij zo flexibel zijn dat zij het team durven verlaten om een andere alliantie aan te gaan.

2.7. Meer buitenechtelijke kinderen

Het permanent ter discussie stellen van een relatie brengt onzekerheid met zich mee. Ook in Noorwegen, in veel opzichten een voorloper van demografisch gedrag in Nederland, komt onzekerheid over de bestaande relatie veel voor. Maar dat is niet alles: het lijkt erop dat men in toenemende mate, ondanks die onzekerheid toch besluit kinderen te nemen (Kravdal 1997). Kinderen krijgen wordt daarmee steeds meer losgemaakt van de kwaliteit en de duurzaamheid van een relatie.

Ook in Nederland zijn de buitenechtelijke geboorten in opmars: in 1998 werd één op de vier kinderen buiten een huwelijk geboren (zie *figuur 2.5.*). En hoewel de meeste kinderen samenwonende ouders hadden, zal ook in Nederland de vraag kunnen worden gesteld welke invloed een bepaalde mate van onzekerheid over het voortbestaan van een relatie heeft op het socialisatieproces van kinderen. Zo is het niet uitgesloten dat deze kinderen de onzekerheid als vanzelfsprekend element van een relatie zullen ervaren. Tien à twintig jaar later zullen zij zelf dit gedrag kunnen overnemen in hun eigen relatievorming. Een dergelijke samenhang is bijvoorbeeld zichtbaar bij de relatievorming van kinderen van wie de ouders zijn gescheiden.

Figuur 2.5. Aantal buitenechtelijke levendgeborenen per 100 levendgeborenen, 1950-1998

2.8. Kinderen, echtscheiding en stiefgezin

Jaarlijks worden 25.000 tot 30.000 kinderen onder de 18 jaar geconfronteerd met echtscheiding van hun ouders en krijgen 7.000 kinderen te maken met het overlijden van één van de ouders. Hoewel het aandeel kinderen in eenoudergezinnen ruim 12 procent bedraagt, hebben aanmerkelijk meer kinderen er in hun jeugd ooit mee te maken. Naar schatting maakt één op de zes kinderen een echtscheiding van zijn of haar ouders mee. Daarin is het uit elkaar gaan van niet-gehuwd samenwonende stellen niet verdisconteerd. Dit is nog niet in kaart gebracht, maar het ervaringscijfer zal alleen maar hoger worden.

Bijna de helft van de kinderen met echtscheidingservaring krijgt na een tijd een stiefouder. Gemiddeld duurt het circa vier jaar tot er een stiefouder verschijnt en zijn de jongeren dan gemiddeld 14 jaar (De Graaf, 1997). Uit het Onderzoek Gezinsvorming 1993 is informatie beschikbaar over de ervaringen met de stiefouder. Op de vraag hoe men de situatie met een stiefouder heeft ervaren, oordeelt ruim de helft positief over de relatie met de stiefouder. Vooral jongens zijn positief over de nieuwe situatie; meisjes minder. Waarschijnlijk heeft het ermee te maken dat jongeren in 80 procent van de gevallen bij hun moeder blijven en de stiefouder dus meestal een

Tabel 2.1. Relatievormingsgeschiedenis van 18-42-jarige vrouwen, naar ervaring met echtscheiding ouders

Relatievormingsgeschiedenis	Echtscheiding ouders	
	Ouders gescheiden	Ouders niet gescheiden
Ooit samengewoond en weer uit elkaar	35	23
Ooit gehuwd en gescheiden	20	12
Geen partner en wil trouwen zonder eerst samen te wonen	2	21

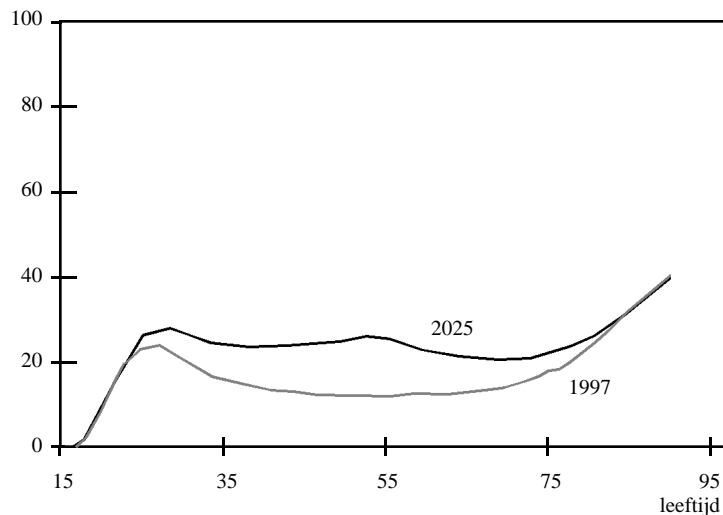
man is. Voor meisjes ligt dat blijkbaar moeilijker dan voor jongens. Feit is dat kinderen van gescheiden ouders eerder uit huis gaan. Ze gaan dan vaker alleen wonen.

Wat hun eigen relatie betreft: daar staan ze in het algemeen kritischer tegenover dan kinderen zonder gescheiden ouders. Ze gaan ook later een relatie aan, gaan minder vaak trouwen, en verbreken hun relatie ook vaker dan kinderen van niet gescheiden ouders. De kans ligt ongeveer anderhalf maal zo hoog (zie *tabel 2.1.*). Het effect van de (echt)scheidingservaring van de ouders op de breekbaarheid van toekomstige relaties van hun kinderen is dus blijkbaar van verstrekkende aard. Kortom, ook hierin is de invloed van het gedrag van de oudere generatie op dat van de jongere zichtbaar.

2.9. Meer exen die alleen blijven

Het aantal alleenstaanden is in de jaren negentig sterk gegroeid van 1,8 miljoen in 1990 tot 2,2 miljoen in 1999. Volgens de Huishoudensprognose 1999 van het CBS zal het aantal alleenstaanden fors blijven toenemen. Een belangrijke oorzaak van die groei ligt bij de breekbaarheid van relaties. Zo zal één op de vier huwelijken eindigen in een echtscheiding. De kans van samenwonenden om uit elkaar te gaan ligt hoger. De komende jaren zal dit een belangrijke reden zijn voor de groei van het aantal alleenstaanden. Hierdoor zullen er ook op hogere leeftijden steeds meer alleenstaanden bijkomen. Er zijn nu bijna 650.000 alleenstaanden van 30-49 jaar terwijl dit in 2015 ruim 200.000 hoger zal zijn. Een deel zal daarna alleen blijven of niet hertrouwen. Ongeveer de helft van de gescheidenen hertrouwt niet

Figuur 2.6. Aandeel alleenstaande mannen op het totaal van alle mannen, naar leeftijd in 1997 en 2025

meer. Deze ontwikkeling zal ertoe bijdragen dat er relatief veel alleenstaande middelbare mannen zullen zijn (zie *figuur 2.6.*). Volgens de CBS Huishoudensprognose is rond 2025 een kwart van de mannelijke dertigers en veertigers, in het algemeen de gezinsvormende leeftijd, alleenstaand (De Jong, 1999).

Gescheiden mannen hebben een betere kans op de huwelijksmarkt dan gescheiden vrouwen. Die alleenstaande mannen zullen op de relatiemarkt in contact komen met jonge kinderloze vrouwen. Deze verbintenissen kunnen de leeftijdsverschillen tussen partners doen stijgen. Feit is dat het fenomeen van stijgende leeftijdsverschillen de laatste jaren al waarneembaar is. Het aandeel huwelijken waarbij de man minstens vijf jaar ouder is, steeg sinds 1985 van 25 naar 28 procent in 1997. Aangezien samenwonenden qua relatievorming vaker tot de modernen moeten worden gerekend, is het niet uitgesloten dat onder samenwonenden de grotere leeftijdsverschillen frequenter voorkomen. Ook in Noorwegen verwachten onderzoekers dat groeiende aantallen alleenstaande middelbaar opgeleide mannen een aanmerkelijk jongere partner zullen vinden (Keilman en Brunborg, 1995).

Waarvan op dit moment nog weinig aandacht wordt gegeven, is de mate waarin in Nederland deze 'herintreders' op de relatiemarkt een nieuw gezin gaan vormen, al was het maar omdat de jongere nog nooit gehuwde vrouwen hun moederschapswens mogelijk nog willen realiseren. Een interessant fenomeen dat op zijn beurt aan de pluriformering van het gezin kan bijdragen.

2.10. Kinderen met twee moeders of twee vaders

Hoewel kwantitatief beperkt, mogen de kinderen die op een bepaald moment een gezin vormen met twee vaders of twee moeders niet ontbreken in een caleidoscopisch overzicht van het gezin van de toekomst. Naar een schatting van het CBS uit 1996 zijn er in Nederland ruim 20.000 samenwonende paren van gelijk geslacht. Volgens diezelfde schatting zijn er daarvan 2.000 paren met één of meer (eigen) kinderen. Minimaal betreft dit 2.000 kinderen, maar waarschijnlijk zijn het er dubbel zoveel (als we uitgaan van een gemiddeld kindertal per stel van twee). Meestal betreft het moederparen: 82 procent van de samenwoners met kinderen zijn vrouwen (Croes, 1996).

2.11. Ten slotte: geregistreerd partnerschap

In de ontwikkeling naar institutionalisering van alternatieve leefvormen is het per 1 januari 1998 voor het eerst mogelijk geworden om een partnerschap te laten registreren. De consequenties voor het ouderschap zijn echter beperkt. Er is wat dit betreft een duidelijk onderscheid met het huwelijk. Vooralsnog is het geregistreerd partnerschap de enige formele bevestigingsmogelijkheid voor paren van hetzelfde geslacht, ook als ze kinderen willen of deze al hebben.

Maar afgezien van het feit of er kinderen bij betrokken zijn, in het eerste jaar (1998) hebben ruim 4.500 paren er gebruik van gemaakt. Eén op de drie paren betrof een man en een vrouw die hadden kunnen trouwen maar kozen voor het alternatief. Een deel van de paren van gelijk geslacht zal eventueel een gezin met twee vaders en twee moeders (willen) vormen. Daarnaast blijven er uiteraard de paren met kinderen die hun leefvorm niet laten registreren. In 1999 is het aantal nieuwe paren dat de relatie heeft laten registreren iets lager. Vooralsnog wordt ervan uitgegaan dat dit te maken

heeft met het feit dat er bij de invoering van de partnerschapsregistratie in 1998 een stuwmeer bestond van belangstellenden. Dit is overigens een verschijnsel dat zich ook bij introductie in andere landen voordeed. Het aantal paren van gelijk geslacht, voor wie het geregistreerd partnerschap in eerste instantie is ontworpen, is sterker teruggelopen dan het aantal paren van verschillend geslacht. In de eerste helft van 1999 is het aandeel paren van gelijk geslacht bij de registraties daardoor teruggelopen tot iets meer dan de helft.

2.12. Besluit: het gezin van de toekomst

Als voorgaande bouwstenen worden gecombineerd dan komt de demografische toekomst van het gezin aardig in beeld. Samengevat luidt het beeld:

- kinderen worden schaarser;
- meer kinderen zullen enig kind blijven;
- meer jonge kinderen zullen grijzende ouders hebben;
- vaker zullen kinderen van allochtone afkomst zijn;
- meer kinderen zullen opgroeien bij niet gehuwde ouders;
- meer kinderen zullen scheiding van ouders meemaken;
- meer kinderen zullen ouders met grotere leeftijdsverschillen hebben, en
- een aantal kinderen zal met twee moeders of twee vaders leven.

Kortom de demografische verbouwing van Nederland is nog niet klaar.

Literatuur

- Alders, M.P.C. (1999), Allochtonenprognose 1998-2015. *Maandstatistiek van de Bevolking*, april 1999, pp. 20-36.
- Beer, J. de en A. de Graaf (1998), Meer vrouwen krijgen maar één kind. *Maandstatistiek van de Bevolking*, november 1998, pp. 8-11.
- Beer, J. de (1999), Bevolkingsprognose 1998-2050. *Maandstatistiek van de Bevolking*, januari 1999, pp. 8-19.
- CBS (1999), *Jeugd, cijfers en feiten 1999*, Voorburg/Heerlen, april 1999.
- CBS/CPB (1997), *Bevolking en arbeidsaanbod: drie scenario's tot 2020*. Den Haag: SDU Uitgevers 1997.
- Croes, M. (1996), Samenwoners van gelijk geslacht. *Maandstatistiek van de Bevolking*, oktober 1996, pp. 24-26.

- Graaf, A. de (1997), Kinderen en hun stiefouders. *Maandstatistiek van de Bevolking*, maart 1997, pp.11.
- Jong, A. de (1999), Nationale Huishoudensprognose 1998: aantal huishoudens blijft tot 2035 stijgen. *Maandstatistiek van de Bevolking*, juni 1999, pp. 17-28.
- Keilman, N. en H. Brunborg (1995), *Household Projections for Norway, 1990-2020*. Part 1 Macrosimulations. Oslo: Statistics Norway, 1995.
- Kravdal, O. (1997), Wanting a child without a firm commitment to the partner: interpretations and implications of a common behaviour pattern among Norwegian cohabitants. *European Journal of Population*, 13, pp. 269-298.
- Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling (RMO) (1998), *De positionering van het Nederlandse minderhedenbeleid in vergelijkend perspectief, achtergrondstudies bij Integratie in perspectief*. Den Haag, december 1998.
- Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling (RMO) (1998b), *Integratie in perspectief*, Den Haag.
- SZW/CBS (1999), *Jaarboek emancipatie 1999*, Den Haag, p. 134.

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 43-58

3. Moeders in Nederland: van alles een beetje

Trudie KNIJN¹

*Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit van Utrecht,
Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, Nederland*

Abstract. De arbeidsmarktparticipatie van moeders van jonge kinderen is in Nederland nog altijd zeer laag in vergelijking met andere westerse landen. Heel veel moeders werken niet buitenshuis en van de buitenshuis werkenden hebben velen een deeltijdbaan. In deze bijdrage wordt geopperd dat sociaal-culturele normen met betrekking tot het moederschap één van de mogelijke achtergronden daarvan vormt. Aan de hand van een inhoudsanalyse van de Nederlandse vrouwenbladen Libelle en Margriet wordt geïllustreerd dat met name in de jaren zeventig de betekenis van de moeder voor de ontwikkeling van het kind sterk opgewaardeerd wordt. In de jaren tachtig en negentig blijven de zorg voor kinderen en het werk buitenshuis als concurrerende in plaats van als elkaar aanvullende activiteiten beschouwd worden. Een overzicht van de tijdsbesteding van moeders van kinderen tot 14 jaar in 1995 laat zien dat met name de hoger opgeleide moeders en de niet buitenshuis werkende moeders inderdaad veel tijd aan hun kinderen besteden. Maar ook de, veelal parttime, werkende moeders besteden nog altijd meer tijd aan hun kinderen dan de moeders in de jaren vijftig. Als we de totale tijdsbesteding van moeders in 1995 in ogenschouw nemen, kunnen we constateren dat buitenshuis werkende moeders, maar vooral de huisvrouwen, het minder druk hebben dan de Nederlandse moeders in de jaren vijftig.

¹ Dr. Trudie Knijn is als senior docent/onderzoeker verbonden aan de opleiding Algemene Sociale Wetenschappen van de faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit van Utrecht. Zij coördineert het Europees onderzoeksnetwerk 'Women, Welfare State and Citizenship' en verricht onderzoek naar zorgverhoudingen en zorgbeleid vanuit een internationaal vergelijkend perspectief. Lopende onderzoeken hebben betrekking op marktwerking in de zorgsector en het sociaal beleid omtrent en de beleving van alleenstaand ouderschap.

Trefwoorden: Moederschap; Arbeidsmarktparticipatie; Nederland.

Dutch mothers: a little bit of everything. Employment rates of mothers of young children are in the Netherlands much lower than in other western countries. Many mothers are not employed and others have part-time jobs. In this chapter it is suggested that this is due to social and cultural norms concerning motherhood. A content analysis of Dutch women's magazines shows that the meaning of motherhood for the development of children increased in the 1970s. In the 1980s and 1990s care for children and employment are still presented as competing instead of as complementary activities. A time budget study shows that higher educated as well as housewives indeed spend lots of time with their children. In addition, the part-time employed mothers also spend more time with their children than mothers did in the 1950s. The general conclusion is that not only housewives but also employed mothers are less busy in 1995 than mothers in the 1950s were.

Keywords: Motherhood; Labour force participation; Netherlands.

3.1. Inleiding

De cijfers over de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen zijn alarmerend laag. Het lijkt maar niet te lukken om de behoeften van de arbeidsmarkt en de behoeften van vrouwen op elkaar af te stemmen. Weliswaar is de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen in de jaren zeventig en tachtig gestegen, maar nog altijd heeft niet meer dan 46 procent van de Nederlandse vrouwen een betaalde baan (Koopmans en Stavenuiter 1999). Verklaringen voor dat achterblijven van de Nederlandse vrouwen ten opzichte van vrouwen in bijna alle andere landen worden veelal gezocht in het tekort schieten van het emancipatiebeleid (Keuzekamp, 1995 en Niphuis-Nell, 1997), in het tekort aan goede voorzieningen voor de opvang van de kinderen tot 12 jaar (Maassen van den Brink en Groot, 1994) en in het achterwege blijven van goede verlofregelingen (Spaans en Van der Werff, 1994 en Koopmans en Stavenuiter, 1999). Binnen de context van beleidsmatige obstakels voor de arbeidsdeelname van vrouwen nemen vrouwen en mannen hun beslissingen over hoe ze hun gezins- en beroepsleven op elkaar afstemmen. Daarbij wegen ze af wat voor hen de meest voordelige (in geld en tijd) uitkomst is (Van der Lippe, 1993) maar ook leggen mannelijke en vrouwelijke gender-identiteiten nog een behoorlijk gewicht in de schaal bij het verdelen van de betaalde arbeid en de zorg (Knijn, Van Nunen en Van der Avort, 1994).

In deze bijdrage zal ik aandacht besteden aan een andere achtergrond van de geringe arbeidsdeelname van vrouwen, in het bijzonder van moeders van jonge kinderen, in Nederland. Ik richt me hier op de sociaal-culturele constructie van het moederschap. Het is immers ondertussen tamelijk onwaarschijnlijk dat een rationele keuze voor een optimale opbrengst van het huishouden ten grondslag ligt aan de geringe arbeidsdeelname van moeders in Nederland. Vrouwen zouden, als die verklaring opgaat, niet in zo grote aantallen thuis blijven om voor de kinderen te zorgen. Het risico van echtscheiding, een gebrekkige pensioenopbouw, economische afhankelijkheid et cetera geven meer dan genoeg aanleiding om, ook als er kinderen zijn, te blijven werken. De verklaring vanuit genderidentiteiten is eveneens gedeeltelijk onbevredigend; genderidentiteiten zijn niet statisch en krijgen pas gestalte binnen een sociaal-culturele context. Wat in de ene context als een bij uitstek mannelijke of vrouwelijke kwaliteit wordt gezien, kan in een andere context een andere betekenis hebben. Reden genoeg dus om meer in detail na te gaan hoe in Nederland de sociaal-culturele betekenis van moederschap zodanig is vormgegeven dat deze concurreert in plaats van, zoals in veel andere landen, correspondeert met het verrichten van betaalde arbeid.

De bronnen waaruit ik voor deze bijdrage put, zijn niet allemaal oorspronkelijk. In het eerste deel maak ik gebruik van een analyse van beelden van het moederschap in de Nederlandse vrouwenbladen Libelle en Margriet (zie ook Knijn en Verheijen, 1983 en Knijn en Nievers, 1996). Aan de hand van deze analyse beschrijf ik de verschuiving van een nadruk op het huishouden naar een nadruk op de opvoeding en laat ik zien hoe zowel in 1980 als in 1990 de moeilijkheden met het combineren van gezins- en beroepsleven door deze bladen worden beschouwd. In het tweede deel van deze bijdrage presenteer ik enige recente cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat, op mijn verzoek, is nagegaan hoe het nu precies gesteld is met de activiteiten van Nederlandse moeders van jonge kinderen. Deze cijfers zijn in deze vorm niet eerder gepubliceerd, ze bevestigen het beeld dat Nederlandse moeders niet echt een keuze maken tussen de zorg voor de kinderen, het huishouden en het betaalde werk; ze doen van alles een beetje.

3.2. Verschuivende beelden

3.2.1. Na het huishouden de opvoeding

Ter gelegenheid van Moederdag 1960 schreef de Margriet, een van de twee grote tijdschriften voor de huisvrouw, het volgende:

"Altijd is er werk en altijd zijn er beslommeringen die Uw aandacht vragen. Uw arbeid gaat door tot diep in de nacht (...) Steeds hebt U kinderen om U heen, op wie U letten moet. Zij eisen heel wat uurtjes van Uw leven op! Stuk voor stuk vragen ze zoveel werk vanaf het moment dat ze in de wieg liggen tot de dag dat ze hun 18e verjaardag vieren, dat alleen arbeidsuren aan hen besteed met een laag uurloon gehonoreerd U f 32.500,- zou opleveren. (...) Als morgen alles (Moederdag) achter de rug is, als het leven van iedere dag met zijn kleine dingen en beslommeringen ons weer opslokt en als groot en klein het ons op gezette tijden moeilijk maken, is het toch wel een troost om aan de hand van cijfers te kunnen zien dat maar weinig functies zo belangrijk zijn als ons werk dat we dag in dag uit met liefde en toewijding verrichten"
(Margriet, 1960, nr. 19)

Deze hommage aan de huisvrouw van de jaren vijftig en zestig komt niet uit de lucht vallen. Onderzoek naar tijdsbesteding uit die jaren laat inderdaad zien dat de Nederlandse huisvrouwen (dat wil zeggen de echtgenotes van hoofd- en handarbeiders die een inkomen tot f 6.000,- verdienen) in die jaren gemiddeld zo'n 62 uur aan hun huishouden besteden. Curieus detail daarbij is overigens, vanuit ons perspectief gezien, dat daarvan zo'n acht uur wordt genoteerd als 'hulp aan kinderen'.

Opgegroeid in de jaren zestig, herinner ik me heel goed de immer sjouwende en werkende moeders. Volautomatische wasmachines waren nog maar net in de handel en lang niet voor iedereen beschikbaar, en datzelfde gold voor de centrale verwarming, dekbedden, aparte doucheruimtes en al die andere tijdbesparende huishoudelijke gemakken. Het was de tijd waarin nog de leuze gold dat 'een vrouwenhand en een paardetand nooit stilstaan'. De tijd waarin moeders 's avonds stonden te strijken, sokken stopten of schoenen poetsten, als ze al niet bezig waren met de voorbereidingen van de warme maaltijd die de volgende dag om 12 uur weer op tafel moest staan.

Gelukkig was in die jaren ook de kinderziel nog niet zo teer als nu, want de aandacht moest niet alleen verdeeld worden tussen de kolenkachel, de was

die ter bleek lag en de kinderen, ook de kinderen zelf waren in zo groten getale aanwezig dat moeders niet op het idee kwamen dat al die kinderen individuele aandacht nodig zouden kunnen hebben. Daarvan getuigen ook de romanschrijvers van middelbare leeftijd die nu hun jeugd in de jaren vijftig en zestig van zich afschrijven. Het gebrek aan vaderliefde werd, bij Van der Heijden, Van Dis en Reve, nauwelijks gecompenseerd door moederliefde.

Het is dan ook pas in 1970 dat de vakbladen voor de huisvrouw moeders attenderen op het belang van aandacht en tijd voor de kinderen. Daarvoor is het noodzakelijk eerst de rigide huishoudelijke regelmaat ter discussie te stellen. De Libelle schopt veel heilige huisjes omver als het blad schrijft:

"(...) de ijzeren gang van zaken in de meeste gezinnen is met geen breekijzer te ontwrichten(...) De vijfdaagse werkweek heeft daar nauwelijks verandering in aangebracht. We streven nog steeds naar het oervaderlandse ideaal: alles schoon en aan de kant, als het zondag wordt, schoon huis, schoon lichaam, schone kleren...

(Libelle, nr. 30)

Ook de Margriet laat zich niet onbetuigd en stelt de strijd tussen het huishouden en de opvoeding in niet mis te verstane termen aan de orde:

"Het gezin is nu de plaats voor dwangarbeid van de vrouw, maar men kan zich afvragen of moederliefde tussen was- en kooklucht wel zo goed gedijt"

(Margriet 1970: nr. 6)

Het is pas vanaf die tijd dat de door pedagogen al veel langer bepleite aandacht voor de ontwikkeling van het kind ook in de vakbladen van de huisvrouw sterk benadrukt wordt. Moeders worden op hun verantwoordelijkheid voor de kinderen aangesproken, een verantwoordelijkheid die verder strekt dan het hier en nu:

"Het is niet genoeg als een kind zoet speelt. Moeders van tegenwoordig weten dat ze in die eerste jaren ontzaglijk veel kunnen doen voor de hele rest van het leven van hun kind"

(Libelle 1970, 36)

Tot begin jaren zeventig concentreerden de vrouwenbladen van Nederland zich dus vooral op de onderlinge verhouding tussen huishoudelijk werk en de opvoeding van de kinderen. Beide taken waren ieder voor zich al zo belangrijk dat ze om voorrang streden en het was dan ook ondenkbaar dat daar nog een andere concurrerende activiteit bij zou komen. Dat is ook de conclusie van Moree (1992) die in haar onderzoek de –schaarse– werkende moeders in de jaren vijftig en zestig vergeleek met de moeders die in de jaren zeventig en tachtig buitenshuis werken. In 1971 werkte nog slechts 16 procent van de gehuwde Nederlandse vrouwen buitenshuis en Moree vat de houding van de moeders onder hen als volgt samen:

"Ondanks hun uiteenlopende idealen, verschillende leefsituaties en de daarop aangepaste verantwoordingsstrategieën waren de (werkende) vrouwen in deze periode opvallend homogeen in het accent dat zij legden op de vervulling van plichten. Bij de criteria voor goede zorg voor huishouden en kinderen spiegelde zij zich aan thuismoeders en legden zich toe op compensatie door middel van bewuste en intense aandacht"
(Moree 1992: 207)

We kunnen concluderen dat het moederschap in Nederland nog maar drie decennia geleden geheel in het teken stond van huiselijke bezigheden. De homogeniteit van deze betekenisgeving beperkte zich niet alleen tot de vrouwenbladen, die met hun enorme bereik van miljoenen lezers en lezeressen in de meerderheid van de gezinnen gelezen werden, maar strekte zich ook uit tot de moeders zelf.

3.2.2. Van sloven naar schipperen

Van diversiteit in het moederschap was tot de jaren zeventig dan ook geen sprake. Pas als de vrouwenbeweging al enige jaren actief is, de pil haar werk heeft kunnen doen, het opleidingsniveau van vrouwen stijgt en ook de mobiliteit van de gezinnen om arbeidsmarktredenen een nieuwe impuls krijgt, aan het eind van de jaren zeventig dus, ontstaat ruimte voor diversiteit. Vanaf die tijd verandert de betekenis van het moederschap langzaam maar zeker en ontstaat er voor Nederlandse moeders de mogelijkheid om te gaan denken over een eventuele breuk met het volledig thuismoederschap. Deze formulering is niet zonder reden een voorzichtige: 'er ontstaat de mogelijkheid, om te gaan denken aan'. Dat wil niet zeggen dat er in de praktijk snel iets verandert, maar binnen het vaste stramien

ontwikkelen zich andere opties, de keuzemogelijkheden worden tenminste besproken en beschreven. Met andere woorden; de hegemoniale orde van het volledig moederschap is vanaf het eind van de jaren zeventig niet sluitend meer.

En natuurlijk treffen we de weerslag daarvan aan in de vrouwenbladen. Twee tendensen zijn in dit verband van belang: Op de eerste plaats wordt nu openlijk, in de vrouwenbladen en daarbuiten, gesproken over de vrije keuze van moeders om buitenshuis te gaan werken. Via persoonlijke interviews laten de vrouwenbladen bijvoorbeeld zien dat er moeders zijn die niet gelukkig (meer) zijn met het thuismoederschap.

*"Ik behoor zelf jammergenoeg niet tot die tevreden groep (huisvrouwen). Ik heb altijd meer plezier gehad in werken, dan in het huishouden doen".
Libelle, (1980, nr. 13)*

Een tweede indicatie voor het ontstaan van scheuren in de betekenis van het thuismoederschap is het feit dat de keuze voor het volledig moederschap nu ook gelegitimeerd wordt. Zolang het een vanzelfsprekende aangelegenheid was, was van een dergelijke legitimatie geen sprake. Nu het echter een optie naast andere mogelijkheden wordt, worden argumenten ter verdediging aangevoerd. Dat laat het volgende citaat uit de Libelle zien:

*"Wat moet je met een kind, als je er niet zelf voor zorgen kan, als je de verzorging uit handen geeft, had je net zo goed geen kinderen kunnen krijgen".
(1980, nr. 46)*

Dit citaat geeft overigens scherp weer waarom het buitenshuis werken van moeders in Nederland nog tot de dag van vandaag zo weinig ingang heeft gevonden. In plaats van de concurrentie tussen huishoudelijk werk en de zorg voor de kinderen, krijgt nu de concurrentie tussen een betaalde baan en de zorg voor de kinderen een centrale plaats in de betekenis van het moederschap. Niet onbelangrijk daarbij is dat er vanaf dat moment over kinderen gesproken wordt vanuit een psychologisch perspectief. Dat wil zeggen dat zorg voor kinderen aanzienlijk meer gaat inhouden dan het zorgvuldig opvoeden en het toezien op hun ontwikkeling; kinderen opvoeden wordt een relationele aangelegenheid:

"Ja, ik wilde me helemaal aan mijn kind wijden. Ik geloof dat een kind, zeker tot zijn derde jaar, enorm veel aandacht nodig heeft. Dan gebeuren volgens mij ook de belangrijkste dingen, het hechten aan de moeder bijvoorbeeld".
(Margriet 1980, nr. 21)

"Er gebeuren dagelijks zoveel kleine, nieuwe, gekke dingen met dat grut; daar moet je konstant bij zijn, anders mis je een heleboel".
(Libelle 1980, nr. 46)

En zo kreeg, terwijl de weg vrijgemaakt werd voor de optie van de buitenshuis werkende moeder, het belang van de relatie met het kind in vrij korte tijd zoveel betekenis dat de tot dan toe homogene groep Nederlandse moeders uiteenviel in degenen die prioriteit bleven geven aan het volledig moederschap (de meerderheid), degenen die prioriteit gaven aan een volledige baan (een hele kleine minderheid) en degenen die beide activiteiten combineren.

De diversiteit nam ook ten gevolge van twee andere processen toe. Zo groeide vanaf het begin van de jaren zeventig het aantal eenoudergezinnen als gevolg van de combinatie van een nieuwe echtscheidingswet met de invoering van de Algemene Bijstandswet, waarin vrijstelling van arbeid voor alleenstaande moeders van jonge kinderen al snel geregeld werd (Knijn, 1994 en Bussemaker *et al.*, 1999). Nu het mogelijk werd om ook zonder een huwelijk met een kostwinner volledig voor de kinderen te blijven zorgen, maakten veel moeders daarvan gebruik. Het aantal eenoudergezinnen met kinderen beneden de 18 jaar nam snel toe van 107.500 in 1971 naar 203.300 in 1986 (om daarna weer te dalen tot 180.000 in 1994) (Niphuis-Nell, 1997). Een tweede bijdrage aan de diversiteit van het moederschap werd geleverd door de komst van gezinnen van elders. Met name in de jaren tachtig nam het aantal gezinnen van niet Nederlandse afkomst snel toe door gezinshereniging en de gevolgen van het post-koloniale tijdperk. Alhoewel de diversiteit ook binnen allochtone gezinnen groot is, verhogen ze wel de variatie van het Nederlandse gezinsleven. Alleenstaande moedergezinnen uit het Caraïbisch gebied, grotere gezinnen waarbinnen meer hiërarchische gezinsverhoudingen leven bij de Turken en Marokkanen (Hooghiemstra en Niphuis-Nell, 1995 en Pels, 1997) en veel alleenstaande mannen bij de overige migranten (Burgers en Engbersen, 1995) brengen diversiteit in het Nederlandse gezinsleven maar zorgen ook voor aanpassingsproblemen over en weer.

En zo zijn we in het begin van de jaren negentig aanbeland; de jaren van het grote schipperen. Van belang daarbij is op de eerste plaats dat de optie van het buitenshuis werken in de beeldvorming steeds vastere vormen aan ging nemen, in zowel de media als bij de moeders zelf, maar in het beleid van de Nederlandse overheid maar moeizaam zijn weg vindt. Het sociaal beleid blijft, tot de dag van vandaag, nagenoeg volledig op het model kostwinner-huisvrouw gebaseerd, en dat geldt ook voor de sociale infrastructuur. Gebrek aan kinderdagverblijven, archaische schooltijden, geen buitenschoolse opvang, een sociaal zekerheidsstelsel en belastingsysteem dat nog steeds moeite heeft de Europese richtlijnen voor gelijkheid tussen man en vrouw te volgen. Als moeders al gehoor willen geven aan het idee dat ook werken buitenshuis een optie is, dan vooral voor eigen risico en verantwoordelijkheid en zonder beleidsmatige ondersteuning.

Daarnaast, en ook dat is niet onbelangrijk, bleek de opvoedingsopvatting die gebaseerd is op een hechte relatie tussen ouders en kinderen, sinds de jaren zeventig zodanig wortel te hebben geschoten dat ouders, lees moeders, meer dan ooit nodig waren om de kinderen naar de volwassenheid te begeleiden. In de jaren tachtig breidde dat idee zich zelfs uit buiten de muren van de gezinswoning. Het basisonderwijs in Nederland kan sindsdien bijvoorbeeld niet meer functioneren zonder de vrijwillige deelname van moeders aan allerlei activiteiten, en de ondersteuning van het publieke leven van de kinderen in sport, spel en ontwikkeling vereist een ouder met een zeer flexibele agenda (Drooglever Fortuijn, 1993 en Karsten, 1995).

Het is in die context dat we het beeld van de moeder in het begin van de jaren negentig moeten situeren, het beeld van de moeder als manager van haar gezin en haar eigen tijd (Knijn en Nievers, 1996). Zorgen, huishouden en werken, in principe zouden de moeders van nu alle drie tegelijkertijd moeten kunnen doen, en als er één van de drie onhaalbaar blijkt, dan is dat toch vooral het buitenshuis werken. In 1990 wordt die nieuwe norm van het combineren van een baan en de zorg voor kinderen en het huishouden in de vrouwenbladen besproken, maar niet zonder twijfel:

"Er zijn vrouwen die alles lijken te kunnen; ze hebben een baan, een hardwerkende man. Hoe doen ze dat? Hoe delen ze hun tijd in -en- belangrijker nog: hoe vangen ze hun kinderen op?"
(Margriet 1990, nr. 39)

"[...] het was altijd rennen en draven in die tijd: gauw, gauw, de meisjes aankleden, naar de crèche brengen, naar mijn werk, de boodschappen doen, de meisjes weer ophalen, naar bed brengen,...ik was blij als ik zat..."
laat de Libelle (1990, nr. 14) een moeder die haar baan heeft opgezegd terugblikken.

Tegen de achtergrond van het belang van de aanwezigheid van de moeder voor de ontwikkeling van de kinderen en het ontbreken van (het vertrouwen in) alternatieve vormen van opvang, is het niet verwonderlijk dat Nederlandse moeders in de praktijk helemaal niet of slechts parttime werken. Een gevolg daarvan is wel dat de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in Nederland wat betreft arbeidsparticipatie en inkomen groter is dan in veel andere Europese landen.

3.3. Tijdsbesteding van Nederlandse moeders nu

In dit deel van mijn bijdrage zal ik, redenerend vanuit de beeldvorming over het moederschap en de verschuivingen daarin, een cijfermatig overzicht geven van de activiteiten van verschillende groepen moeders halverwege de jaren negentig. Met het oog op diversiteit is dat een lastige opgave omdat veel categorieën elkaar overlappen (zoals huwelijkse staat en opleiding bijvoorbeeld). Bij voorkeur had ik hier een analyse gepresenteerd van de tijdsbesteding aan drie typen activiteiten, betaalde arbeid, huishoudelijk werk en verzorging van de kinderen zoals die aanwezig is bij diverse groepen moeders in Nederland. Voor de hand liggende categorieën zouden zijn: verschillende etnische groepen, moeders met verschillende opleidingsniveaus en moeders die leven in verschillende huishoudtypen. Dat kan helaas niet volledig. Wel kan ik laten zien hoe het gesteld is met de tijdsbesteding van moeders die samenleven met een partner en kinderen hebben die jonger zijn dan 14 jaar.

3.3.1. Huishouden

Om de volgorde van de historische verschuivingen aan te houden allereerst het huishouden: Wat is er overgebleven van de 62 uur die aan het koken van de was, het vullen van de kolenkachels en het stoppen van de sokken werd besteed? Heeft de introductie van de huishoudelijke apparatuur en het kleiner worden van de gezinnen bijgedragen aan het verminderen van het aantal uren die moeders aan het huishouden besteden? (*tabel 3.1*).

*Tabel 3.1. Aantal uren dat wekelijks wordt besteed aan huishouden/
boodschappen, moeders met kinderen tot 14 jaar, 1995*

	Huishouden/boodschappen
Opleidingsniveau	
basis onderwijs	34,2
lbo, mavo	29
havo, vwo, mbo	27,2
hbo, wo	22
Huisvrouw	30,4
Werkt tot 20 uur buitenshuis	27,6
Werkt 20 uur of meer buitenshuis	20,6
Allen	27,3

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek 1995.

Inderdaad besteden moeders vandaag de dag de helft minder tijd aan het huishouden, gemiddeld zo'n 27 uur per week. Drie opmerkingen zijn daarbij te maken. Allereerst is in deze tabel niet de tijdsbesteding naar leefvorm opgenomen. Moeders die alleen voor een gezin zorg dragen, besteden niet meer tijd aan huishoudelijke werkzaamheden dan moeders die dat in principe zouden kunnen delen omdat er een mannelijke partner aanwezig is. Moeders in twee-oudergezinnen poetsen, wassen en koken niet minder dan moeders die er alleen voor staan. Op de tweede plaats blijkt dat er een aanzienlijk verschil bestaat tussen de tijd die lager opgeleide en hoger opgeleide moeders aan het huishouden besteden: ruim 12 uur per week. Een gedeeltelijke verklaring daarvoor kan zijn dat moeders met een hogere opleiding het huishoudelijk werk vaker aan een betaalde hulp overlaten. Toch zullen de meesten van hen niet meer dan vier uur per week hulp hebben. Dat leidt tot intrigerende vragen: zijn hoger opgeleide moeders meer efficiënt als het hun huishouden betreft, of nemen ze het wat minder nauw met het huishouden? Ten slotte blijkt het verschil in de omvang van het huishoudelijk werk tussen thuismoeders en moeders met een omvangrijke baan (meer dan 20 uur per week), niet meer dan 10 uur per week te bedragen. Ondanks hun werk buitenshuis besteden de laatstgenoemden toch nog 20 uur per week aan het huishouden.

Tabel 3.2. Aantal uren dat wekelijks wordt besteed aan verzorging van de kinderen, moeders met kinderen tot 14 jaar, 1995

Verzorging kinderen	
Opleidingsniveau	
basis onderwijs	10,9
lbo, mavo	10,5
havo, vwo, mbo	14,2
hbo, wo	14,2
Huisvrouw	15,2
Werkt tot 20 uur buitenshuis	12,2
Werkt 20 uur of meer buitenshuis	9,0
Allen	12,5

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek 1995.

3.3.2. Zorg voor kinderen

In het tijdsbestedingsonderzoek van 1960 werd acht uur per week gereserveerd voor wat toen heette 'hulp aan de kinderen', waarvan er in die tijd heel wat per gezin aanwezig waren. In hoeverre heeft zich de in de tussenliggende jaren ontwikkelde visie op de opvoeding vertaald in meer tijd voor de kinderen? (tabel 3.2).

Hier blijkt dat vooral de moeders die de meeste uren buitenshuis werken ongeveer evenveel tijd aan de kinderen besteden als de moeders in 1960. Het is overigens niet erg waarschijnlijk dat de kinderen van deze moeders veel aandacht tekort komen. In plaats van aandacht van hun moeder zullen ze waarschijnlijk veel tijd en aandacht krijgen van hun kinderoppas, de leidster van het kinderdagverblijf en soms ook van hun vader. De laagst opgeleide moeders besteden ook maar een paar uur meer per week aan hun kinderen dan moeders in de jaren zestig. Anders dan bij de buitenshuis werkende moeders zullen hun kinderen niet kunnen rekenen op aanvullende aandacht van een betaalde kinderoppas, maar misschien krijgen ze die wel gewoon van hun opa of oma? Het zijn met name de hoger opgeleide moeders en de moeders die niet of weinig buitenshuis werken die zich de beeldvorming over het belang van de opvoeding en de nauwe relatie tussen moeders en kinderen hebben aangetrokken; zij besteden bijna tweemaal zoveel tijd aan hun kinderen als de moeders in 1960.

Tabel 3.3. Aantal uren dat wekelijks wordt besteed aan betaald werk buitenshuis, moeders met kinderen tot 14 jaar, 1995

	Uren betaald werk
Opleidingsniveau	
basis onderwijs	4,8
lbo, mavo	7,6
havo, vwo, mbo	8,9
hbo, wo	16,6
Werkt tot 20 uur buitenshuis	10
Werkt 20 uur of meer buitenshuis	29,7
Allen	9,7

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek 1995.

3.3.3. Werk buitenshuis

En ten slotte is er nog die vorm van tijdsbesteding die sinds het begin van de jaren tachtig als optie voor zelfontplooiing gepresenteerd is, ook voor moeders; het buitenshuis werken.

Uit *tabel 3.3* blijkt hoe relatief beperkt moeders in Nederland van deze optie gebruik maken. Zelfs de hoogst opgeleide moeders van Nederland werken niet meer dan gemiddeld 16 uur per week, de moeders met de laagste opleidingen zelfs maar gemiddeld 4 uur per week. Deze cijfers laten zien dat de doelstellingen met betrekking tot emancipatie via verhoging van de arbeidsdeelname van moeders nog lang niet gehaald worden. Voor Nederlandse moeders is de betaalde arbeid niet een centrale activiteit in hun leven, en dat is des te minder het geval naarmate ze lager opgeleid zijn. Voorzover er in ons land al tweeverdieners aanwezig zijn, bevinden die zich maar in geringe mate onder de ouders van de kinderen tot 14 jaar.

3.3.4. Totale tijdsbesteding

Als we de totale tijdsbesteding van moeders van jonge kinderen vergelijken met die van de hier gekozen uitgangssituatie, de jaren vijftig en zestig, dan kunnen we constateren dat er veel veranderd is in de afgelopen decennia.

In *tabel 3.4* zien we dat alleen de moeders die 20 uur of meer buitenshuis werken nog werkweken maken die enigszins in de buurt komen van die van

Tabel 3.4. Aantal uren dat wekelijks wordt besteed aan de verzorging van kinderen, huishouden en betaald werk: moeders met kinderen tot 14 jaar, 1995

	Totaal
Opleidingsniveau	
basis onderwijs	50,4
lbo, mavo	47
havo, vwo, mbo	50
hbo, wo	52
Huisvrouw	45,6
Werkt tot 20 uur buitenshuis	48,8
Werkt 20 uur of meer buitenshuis	59,3
Allen	49,5

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek 1995.

hun eigen moeders. De huisvrouwen onder de hedendaagse moeders van jonge kinderen daarentegen hebben enorm veel vrije tijd gewonnen: maar liefst 15 uur per week. Het opleidingsniveau van de moeder noch de leefvorm maken voor de totale tijdsbesteding veel verschil, dat wil zeggen dat hoger en lager opgeleide moeders, en moeders in een- en tweoudergezinnen het even druk kunnen hebben; het belangrijkste verschil wordt uitgemaakt door het aantal uren dat de moeders buitenshuis werken.

3.4. Van alles een beetje

De aard van onze gegevens noopt tot voorzichtigheid als het gaat om het trekken van conclusies. Immers, we kunnen slechts beschikken over de weergave van wisselingen in de dominante opvattingen over moederschap via het medium 'vrouwenvakbladen' en over een cijfermatige weergave van het activiteitenpatroon van moeders halverwege de jaren negentig. Desalniettemin bieden deze gegevens enig houvast om een alternatieve verklaring te formuleren voor het feit dat de arbeidsparticipatie van moeders in Nederland zo ver achterblijft bij die in andere westerse geïndustrialiseerde landen. Naast de in de inleiding genoemde verklaringen die

vooral verwijzen naar een falend emancipatiebeleid, het achterwege blijven van goede voorzieningen en het maken van keuzen op basis van een kosten-baten analyse of op basis van verankerde gender-identiteiten, moet ook de optie dat we hier te maken hebben met de invloed van culturele normen over het belang van het kind niet uitgesloten worden.

In ons overzicht van de dominante opvattingen over het moederschap zien we dat zich in de jaren zeventig een paradigma met betrekking tot het belang van het kind aandient dat hoge eisen aan de moeder als opvoeder stelde. Op dat moment leek het belang van het kind vooral geformuleerd te worden in reactie op de dwangmatige schoonmaakneigingen van de Hollandse huisvrouw en moeder en haar strakke patroon van huishoudelijke werkzaamheden. In de jaren daarna zien we dat de boodschap van het loslaten van de oeroude wekelijkse werkschema's goed ontvangen wordt; op dit moment volgen alleen nog de oudere generaties Hollandse huisvrouwen het schema van maandag wasdag, dinsdag strijkdag etc. Ook de introductie van arbeidsbesparende huishoudelijke apparaten en de, in vergelijking met andere landen, snelle uitbreiding van het aantal 'gemakkelijke woningen', hebben met het verkleinen van de gezinnen bijgedragen aan de afname van het huishoudelijk werk. Het meest opvallende fenomeen is echter dat de Nederlandse moeders in veel mindere mate dan moeders in de meeste andere landen deze op het huishouden gewonnen tijd benutten om buitenshuis te gaan werken. De hiervoor genoemde verklaringen van dat fenomeen zijn niet compleet als we daar ook niet bij betrekken dat de moeders in Nederland deze gewonnen tijd vooral zijn gaan aanwenden ten behoeve van de opvoeding en verzorging van hun kinderen. Blijkbaar heeft de opvatting dat het van belang is veel aandacht aan de kinderen te schenken niet alleen de huishoudelijke werkzaamheden naar de achtergrond gedrongen, maar heeft deze opvatting in de jaren tachtig en negentig ook het belang van een zelfstandig bestaan via het verrichten van werk buitenshuis in de weg gezeten. In ons cijfermatig overzicht zien we overigens dat dit niet voor alle Nederlandse moeders in gelijke mate geldt. Er is eerder sprake van een polarisatie tussen degenen die veel tijd uittrekken voor het verzorgen van de kinderen en degenen die zorg combineren met het werken buitenshuis. Maar ook de moeders die buitenshuis werken, besteden nog meer tijd aan hun kinderen dan de moeders in de jaren vijftig.

Literatuur

- Burgers, J. en G. Engbersen (1995), Mondialisering, migratie en illegale vreemdelingen. In: J. Heilbron en N. Wilterdink (red.) *Mondialisering. De wording van de werldsamenleving*. Groningen: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift/Wolters Noordhoff, pp. 225-249.
- Bussemaker, J., A. van Drenth, T. Knijn en J. Plantenga (1999), Alleenstaande moeders en sociaal beleid in Nederland: Van verzorgers naar kostwinners? *Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij*, (26), no. 1, pp. 41-51.
- Drooglever Fortuijn, J. (1993), *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nell (1995), *Sociale atlas van de vrouw 3: Allochtone vrouwen*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Karsten, L. (1995), Het kind in de stad. Van Achterbankgeneratie en pleiners. *Geografie*, nr. 5, pp. 36-40.
- Keuzekamp, S. (1995), *Emancipatie en de levensloop van vrouwen. Een toekomstanalyse*. Den Haag: Babylon - De Geus.
- Knijn, T. (1994), Social dilemmas in Images of Motherhood in the Netherlands. *The European Journal of Women's Studies*. (1)2, pp. 183-206.
- Knijn, T. en C. Verheijen (1983), Ik en het moederschap. Het dilemma van de zelfontplooiingsideologie. *Psychologie en Maatschappij* (22), pp. 34-59.
- Knijn, T., A. van Nunen en A. van der Avort (1994), Zorgend vaderschap. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. (20)3, pp. 70-97.
- Knijn, T. en E. Nievers (1996), Combineren en organiseren. De moeder als manager. *Psychologie en Maatschappij*. (20)2, pp. 149 -162.
- Koopmans, I. en M.M.J. Stavenuiter (1999), *Meer werken, minder zorgen. Arbeid en zorg in wetgeving en CAO's*. Breukelen: Nyfer.
- Lippe, T. van (1993), *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Maassen van den Brink, H. en W. Groot (1994), *Obstakels. Vrouwen tussen arbeidsmarkt en gezin*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Moree, M. (1992), *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Niphuis-Nell, M. (1997), *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leefsfeer*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pels, T. (1997), *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Spaans, J. en C. van der Werf (1994), *Evaluatie van de wet op het ouderschapsverlof. Onderzoek onder (potentiële) verlofgangers*. Den Haag: SZW/VUGA.

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 59-76

4. Gescheiden vaders en hun kinderen: een empirische analyse van voogdij en bezoeksfrequentie¹

Matthijs KALMIJN* en Paul M. DE GRAAF**

* *Vakgroep Sociologie, Universiteit Utrecht, Heidelberglaan 1, 3584 CS Utrecht, Nederland*

** *Vakgroep Sociologie, Katholieke Universiteit Nijmegen, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen, Nederland*

Abstract. Op basis van een in 1998 gehouden landelijk onderzoek geven we in dit artikel aan hoe vaak vaders na een echtscheiding voogd worden van hun kinderen en hoe vaak gescheiden vaders hun kinderen zien wanneer het kind bij de moeder woont. Uit het onderzoek blijkt dat de vader voor slechts 11 procent van de minderjarige kinderen de verzorger wordt. Voor nog eens vier procent van de kinderen wordt hij co-ouder. Oudere kinderen gaan vaker naar de vader dan jongere kinderen. Het percentage dat naar de vader gaat is niet veranderd in de laatste decennia. Wanneer de moeder de verzorgster wordt ziet ongeveer 14 procent van de gescheiden vaders zijn kinderen nooit en 26 procent ziet zijn kinderen minder vaak dan één keer per week. Ongeveer 60 procent van de vaders ziet zijn kinderen één keer per week of vaker. Terwijl het percentage kinderen dat na de scheiding naar de vaders gaat constant is gebleven, is de bezoeksfrequentie toegenomen gedurende de laatste decennia. Bij vaders én moeders bestaat flink wat ontevredenheid over de te geringe contactfrequentie tussen vader en kinderen na een echtscheiding. Die ontevredenheid hangt duidelijk samen met een

¹ De gegevens waarop dit artikel berust zijn in 1998 verzameld door het seminar Scheiding in Nederland en zijn verzameld met een subsidie van het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht. Het SIN-seminar en de dataverzameling zijn onderdeel van het NWO aandachtgebied "Oorzaken en gevolgen van echtscheiding in Nederland sinds de jaren veertig" (NWO nr. 510-05-0601/06). We bedanken Ed Spruijt, Aat Liefbroer, Dorien Manting en de leden van het SIN-seminar voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

geringe bezoek-frequentie, maar sterker bij vaders dan bij moeders. Meer moeders dan vaders vinden een geringe contactfrequentie acceptabel. Via een regressie-analyse hebben we onderzocht hoe verschillen tussen gezinnen kunnen worden verklaard. Uit onze analyse blijkt dat vooral culturele factoren van belang zijn. Vaders die een relatief groot aandeel in de opvoeding hadden vóór de scheiding zijn meer betrokken bij de kinderen. Vaders zijn ook meer betrokken wanneer de moeder progressieve opvattingen heeft.

Trefwoorden: Vaderschap; Scheiding; Voogdij; Nederland.

Divorced fathers and their children: an empirical analysis of custody and visitation patterns. Large scale representative survey data for the Netherlands show that 11 per cent of fathers get physical custody of their children after divorce. Another four per cent of the fathers share custody with the mother. Older children more often go to the father than younger children, but there are no clear sex differences. Comparisons of divorces in different periods show that there has been no increase in paternal custody, although joint custody has increased somewhat. When mothers get custody of their children, about 14 per cent of the fathers never receive visits from their children and another 26 per cent see their children less than once a week. About 60 per cent see their children at least once a week. While paternal custody has not become more common, visitation frequency has increased across divorce cohorts. A significant minority of both fathers and mothers report dissatisfaction with the number of visits to the father. Satisfaction is positively related to visitation frequency, but more strongly so for fathers than for mothers. This is due to a considerable number of mothers who are satisfied when there are few or no visits to the father. Using multiple regression, we also examine which factors affect the odds that a father gets custody and the number of monthly visits. The analyses show that cultural factors play the most important role. Fathers who were more involved in child-rearing during marriage, more often get custody and receive more visits after divorce. Fathers are also more involved with their children after divorce when mothers have more progressive attitudes towards sex roles.

Keywords: Fatherhood; Divorce; Custody; Netherlands.

4.1. Inleiding

In Nederland worden jaarlijks ongeveer 10 van de 1.000 huwelijken beëindigd door een scheiding en bij iets minder dan de helft van deze scheidingen zijn er minderjarige kinderen aanwezig (CBS, 1997). Scheidende partners met kinderen worden geconfronteerd met een aantal belangrijke beslissingen. Wie van beide ouders krijgt de voogdij, wordt er

voor co-ouderschap gekozen, wie neemt de centrale beslissingen in het leven van de kinderen, en hoe vaak ziet de niet-verzorgende ouder de kinderen? Met name de rol van de vader na een scheiding kan problematisch zijn. Over het algemeen wordt het kind aan de moeder toegewezen en wordt verondersteld dat de band tussen vader en kind na een scheiding zwakker wordt, zowel wat betreft het aantal contacten als wat betreft de kwaliteit van dat contact.

Hoewel er in Nederland weinig goede gegevens zijn over de relatie tussen vader en kind na een scheiding, wordt er over dit onderwerp in de media en de publieke opinie wel veel gediscussieerd. Aan de ene kant hoort men klachten van vaders die menen dat ze hun kinderen te weinig zien. Binnen dit perspectief leeft tevens het gevoel dat vaders een sterkere rol zouden willen spelen in het leven van de kinderen, maar dat dit op verschillende manieren wordt bemoeilijkt, bijvoorbeeld doordat de moeder niet meewerkt aan een bezoeksregeling of doordat de rechter te snel de kant van de moeder kiest wanneer hij of zij moet beslissen over de voogdij en de bezoeksregeling. Hier wordt vaak tegen ingebracht dat de beperkte rol van vaders na een scheiding een min of meer logische of misschien ook rechtvaardige afspiegeling is van de situatie ten tijde van het huwelijk. Zeker in meer traditionele gezinnen in het verleden heeft de vader tijdens het huwelijk relatief weinig bijgedragen aan de opvoeding en het huishouden en om die reden is hij ook niet de meest aangewezen persoon om voor de kinderen te zorgen na een scheiding. Binnen deze, wat oudere kijk op de zaak, bestaat ook het idee dat veel vaders weinig moeite hebben met hun beperkte rol na een scheiding of dat vaders zich relatief snel gaan richten op een nieuwe relatie met eventuele nieuwe kinderen. Hoewel ze de gevoelens van vaders verschillend beoordelen, hebben de twee zienswijzen ook wel iets gemeenschappelijk. Beide gaan er immers vanuit dat de relatie tussen vader en kind zwak is na een scheiding. Meer optimistische opvattingen bestaan er in de publieke opinie overigens ook. Zo zijn er verschillende partijen in het debat die menen dat de rol van vaders na een scheiding belangrijker moet, kan en gaat worden, bijvoorbeeld doordat paren in toenemende mate gebruik zouden maken van co-ouderschap of van andere arrangementen waarin ex-partners gezamenlijk verantwoording krijgen voor het kind.

Dat er veel wordt gediscussieerd over de vaderrol na scheiding is niet verwonderlijk. Het belang van de band tussen vader en kind is immers evident. Een afname van het contact tussen vader en kind na een scheiding

kan door alle partijen ervaren worden als een verlies en kan tevens consequenties hebben voor de verdere levensloop. Een afwezige vader zou bijvoorbeeld een negatieve invloed kunnen hebben op de schoolloopbaan en het relatieleven van de kinderen (McLanahan en Sandefur, 1994; Bosman en Louwes, 1989 en Dronkers, 1997), en zou ook op langere termijn sociaal-emotionele problemen met zich mee kunnen brengen (King en Heard, 1999). Ook voor vaders kan een verlies aan contact nadelige gevolgen hebben (Shapiro en Lambert, 1999). Relaties met kinderen zijn voor ouders immers een belangrijke bron van integratie in de samenleving en kinderen kunnen ook praktische en emotionele steun bieden op de oude dag. Uit de literatuur over eenzaamheid en sociaal isolement is bijvoorbeeld bekend dat gescheiden vaders zich eenzamer voelen dan gehuwde vaders en gescheiden moeders (Peters en Liefbroer, 1997). Het verlies aan contact met de kinderen zou daarbij een belangrijke rol kunnen spelen. Een gering contact tussen vaders en kinderen na echtscheiding kan ook voor moeders nadelig zijn. Wanneer de moeder alleen verantwoordelijk is voor de verzorging en opvoeding van de kinderen, kunnen haar economische omstandigheden daaronder lijden. Enerzijds gaat na een scheiding het inkomen van de vrouw sterker achteruit dan het inkomen van de man, en anderzijds weerhouden de zorgtaken haar ervan zich te richten op een beroepsloopbaan. Wanneer de vader na een scheiding betrokken blijft bij de opvoeding van zijn kinderen, heeft zijn ex-vrouw meer mogelijkheden zich buiten het gezin te ontplooiën.

Hoewel de vraag vanuit maatschappelijk oogpunt relevant is, bestaat er in Nederland totnogtoe nauwelijks empirisch onderzoek naar de relatie tussen vader en kind na een scheiding. Er zijn twee uitzonderingen. Er is een onderzoek naar bezoeksregelingen en voogdij van Griffiths en Hekmen (1985), maar dat is inmiddels gedateerd en richt zich op een kleine steekproef van scheidingen uit het arrondissement Groningen. Daarnaast is er een onderzoek uit 1991 onder kinderen van 12 tot 24 jaar (Spruijt en Iedema, 1998), maar dat richt zich meer op de sociaal-emotionele gevolgen voor kinderen en geeft geen uitgebreid beeld van voogdij en bezoek. Beide studies vinden overigens dat er kort na de scheiding in 20 procent van de gevallen geen contact meer is tussen het kind en de niet-verzorgende ouder. In het buitenland bestaat veel meer en ook veel uitgebreider onderzoek op dit terrein, zoals bijvoorbeeld Seltzer (1991), Cooney en Uhlenberg (1990), Furstenberg en Winquist Nord (1985), King en Heard (1999) en Shapiro en Lambert (1999).

In dit artikel geven we op basis van een in 1998 grootschalig landelijk onderzoek onder vaders en moeders een representatief beeld van de Nederlandse situatie. We geven een overzicht van hoe vaak vaders na een echtscheiding voogd (of co-ouder) worden van hun kinderen en hoe vaak gescheiden vaders hun kinderen zien wanneer het kind bij de moeder woont. Als we spreken over de voogd bedoelen we in dit artikel de persoon bij wie het kind gaat wonen, hetgeen niet hoeft samen te vallen met de juridische voogdij. Als we het over de bezoekfrequentie hebben, kijken we naar de feitelijke situatie en niet naar wat er in een eventuele bezoekenregeling is afgesproken. Het overzicht vullen we aan met een schets van de tevredenheid van vaders en moeders over de omgang tussen vaders en hun kinderen na een echtscheiding. In dit artikel beperken we ons tot de gevolgen van een echtscheiding voor de relaties tussen vaders en hun kinderen op de korte termijn. In een latere, nog te publiceren analyse zullen we ons richten op de vraag hoe het met de contacten tussen vaders en kinderen is gesteld als de kinderen inmiddels zelfstandig wonen (de gevolgen op de lange termijn).

Naast een representatieve beschrijving, proberen we een verklaring te geven voor de verschillen tussen gezinnen. Welke factoren bepalen of een vader de voogdij van zijn kinderen krijgt en welke factoren bepalen of een gescheiden niet-verzorgende vader zijn kinderen vaak of minder vaak ziet? We zoeken de antwoorden op deze verklaringsvragen met name in de rol van de vader bij de opvoeding vóór de scheiding. De rol van de vader in het gezin is de afgelopen decennia sterk veranderd. Vaders zijn meer gaan bijdragen aan huishoudelijke taken, ze zijn minder gaan werken als de kinderen jong zijn, en ze besteden meer tijd aan de kinderen en de opvoeding. Ook in ideologische zin is er veel veranderd. Het kostwinners-ideaal is verdwenen en het idee van de zorgzame vader begint op te komen, niet alleen in de media en de publieke opinie, maar ook bij vaders en moeders zelf. Niet al deze ontwikkelingen hebben zich op grote schaal voltrokken en er is sprake van een overgangsfase waarin er zowel traditionele vaders zijn als moderne vaders. De verwachting is dat vaders die meer hebben bijgedragen aan de opvoeding van hun kinderen, vaker de voogdij krijgen en ook, wanneer zij de voogdij niet krijgen, meer betrokken zullen zijn bij hun kinderen. In de tweede plaats gaan we na of vaders en moeders met meer geëmancipeerde ideeën over de taakverdeling tussen man en vrouw vaker zullen afwijken van het standaardpatroon waarbij na

een echtscheiding de kinderen naar de moeder gaan. In de derde plaats onderzoeken we in hoeverre de mogelijkheden die vaders en moeders hebben om de kinderen na de echtscheiding te verzorgen van belang zijn. Daarbij kijken we naar de invloed van de werksituatie en de invloed van een eventuele nieuwe partner. In de vierde plaats kijken we naar psychosociale factoren, en met name naar gezondheidsproblemen en problematische gedragingen tijdens het huwelijk, zoals drankmisbruik, seksuele ontrouw en geweld.

Onze gegevens zijn afkomstig uit een grootschalig retrospectief longitudinaal onderzoek uit 1998 naar de oorzaken en gevolgen van echtscheiding in Nederland (Kalmijn en De Graaf, 1998). Uit 19 Nederlandse gemeenten, gespreid naar regio en urbanisatiegraad, werd een gestratificeerde steekproef getrokken van drie groepen personen, allen tussen 30 en 75 jaar oud. De eerste groep bestaat uit personen in hun eerste huwelijk en wordt hier niet geanalyseerd. De tweede groep bestaat uit personen die ooit zijn gescheiden en niet zijn hertrouwd. De derde groep bestaat uit personen die ooit zijn gescheiden en zijn hertrouwd. In totaal zijn 2.346 personen ondervraagd. Van de personen die werden benaderd, werd 79 procent bereikt, en van de personen die werden bereikt, wilde 58 procent meedoen. De totale respons proportie was derhalve $,79 \times ,58 = ,46$ (Kalmijn, De Graaf en Uunk, 2000). De contactfrequentie was wat lager voor alleenstaande gescheidenen dan voor gehuwden en hertrouwd, maar eenmaal bereikt, was hun bereidheid om mee te doen niet afwijkend. In de hierna volgende beschrijvende analyses wordt een weegfactor gebruikt die ervoor zorgt dat de steekproef representatief is voor de groep ooit-gescheiden personen wat betreft leeftijd, sekse, landsdeel en stedelijkheid. Met deze weegfactor wordt er tevens voor gezorgd dat het percentage hertrouwde personen onder de ooit-gescheidenen een goede afspiegeling is van de werkelijke situatie (voor details, zie Kalmijn, De Graaf en Uunk, 2000).

Onze analyses zijn gebaseerd op een deel van de gegevens. Bij 977 van de scheidingen waren één of meer minderjarige thuiswonende kinderen betrokken, in totaal 1.801 kinderen. We benadrukken dat de scheidingen hebben plaatsgevonden gedurende een tijdvak van 40 jaar en daarmee niet alleen een beeld geven van echtscheidingen nu. Met behulp van een gestructureerde vragenlijst zijn interviews afgenomen over de levensloop

*Tabel 4.1. Woonsituatie van het kind na de scheiding
naar kenmerken van het kind en periode van scheiding
(gewogen resultaten, ongewogen N=1801)*

	moeder	vader	co-ouder	zelfstandig	anders	totaal
Alle kinderen	82,0	11,1	3,6	1,0	2,3	100,0
Geslacht kind						
jongen	80,3	12,3	3,9	0,7	2,7	100,0
meisje	83,7	10,0	3,2	1,3	1,8	100,0
Leeftijd kind						
0-6	87,2	5,7	3,9	0,1	3,1	100,0
7-12	81,6	12,1	4,4	0,5	1,4	100,0
13-18	75,3	17,9	2,0	2,6	2,2	100,0
Periode scheiding						
< 1980	82,1	10,9	0,6	1,1	5,3	100,0
> 1980	82,0	11,2	4,7	1,0	1,1	100,0

^a Aantal kinderen (alle voor de scheiding nog niet zelfstandig wonende kinderen van 0-18 jaar).

van de respondenten. We hebben de ex-partners niet ondervraagd en dat brengt met zich mee dat we de informatie over de gang van zaken rondom de scheiding van één persoon hebben gekregen, van de vader of van de moeder. Onze beschrijvende gegevens zijn in min of meer gelijke mate afkomstig van vaders en moeders. Als er belangrijke verschillen zijn in de rapportage van vaders en moeders wordt dat aangegeven.

4.2. De woonsituatie van kinderen na de echtscheiding

Tabel 4.1 laat zien waar minderjarige kinderen na de echtscheiding gaan wonen. *Tabel 4.1* heeft betrekking op alle minderjarige kinderen (1.801 kinderen uit 977 gezinnen). De meeste kinderen wonen na de scheiding bij de moeder (82 procent). Ongeveer één op de 10 kinderen (11 procent) woont na de scheiding bij de vader en ook co-ouderschap komt niet vaak voor (vier procent). (Wanneer er precies sprake is van co-ouderschap werd overigens aan de respondenten zelf overgelaten.)

We splitsen deze percentages in *Tabel 4.1* op drie manieren uit, naar geslacht, naar leeftijdsgroep en naar de periode waarin de scheiding plaatsvond. Verschillen tussen jongens en meisjes blijken er nauwelijks te

zijn maar de leeftijdsverschillen zijn aanzienlijk. Slechts zes procent van de kinderen van zes jaar of jonger gaat bij de vader wonen, en dit percentage loopt op tot 18 procent voor de leeftijdsgroep 13-18. Waarschijnlijk komt het leeftijdspatroon voort uit het feit dat het verzorgen van jonge kinderen moeilijk te combineren is met een voltijdbaam.

Onze gegevens hebben betrekking op echtscheidingen die plaats hebben gevonden in een lange periode. In deze periode zijn er allerlei veranderingen opgetreden in onze samenleving. We wezen er al op dat een toenemend aantal gezinnen de traditionele taakverdeling tussen vader en moeder heeft verlaten. Op basis daarvan zou men verwachten dat vaders steeds vaker de verzorger van hun kinderen worden na de echtscheiding. De cijfers laten zien dat dit niet opgaat: er zijn geen verschillen in de percentages kinderen die naar de vader gaan wanneer we scheidingen van vóór en na 1980 met elkaar vergelijken. Wel is er een verschuiving richting meer co-ouderschap, maar ook in de meer recente periode komt deze vorm van ouderschap niet veel voor (vijf procent).

In *tabel 4.2* verschuiven we het perspectief van het kind naar de vader. We kijken nu naar de percentages van de gezinnen met minderjarige kinderen waarin de vader na de scheiding één of meer kinderen te verzorgen krijgt (of als co-ouder krijgt). We zien dat 17 procent van de gescheiden vaders één of meer kinderen in huis heeft of als co-ouder heeft. Verder zien we dat de kansen om minimaal één kind te krijgen, toenemen met het aantal minderjarige kinderen, hetgeen ook te verwachten is. De proportie kinderen die de vader krijgt, neemt niet toe naarmate er meer kinderen zijn. Ten slotte laat *tabel 4.2* zien dat er een lichte toename is in de verzorgende rol van de vader. Bij scheidingen vóór 1980 kreeg 16 procent van de vaders de zorg voor ten minste één kind, hetzij als verzorger, hetzij als co-ouder, en na 1980 is dit aandeel gestegen naar 19 procent.

4.3. De bezoeksregeling

Als de vader niet de verzorger wordt, is er vaak sprake van bezoek aan de vader. Het bezoek kan formeel worden geregeld, maar uit onze cijfers blijkt dat niet heel vaak voor te komen. In 21 procent van de gevallen bepaalde de rechter een bezoeksregeling, in 50 procent van de gezinnen hadden partners zelf een regeling bedacht, in de overige gevallen was er niets expliciet

Tabel 4.2. Percentage van gezinnen waarin het kind na de scheiding bij de vader gaat wonen of de vader co-ouder wordt naar gezinsgrootte en periode van scheiding (gewogen resultaten, ongewogen N=977)

	Aantal kinderen naar de vader				totaal	Proportie naar de vader
	0	1	2	3+		
Alle gezinnen	82,8	9,4	6,4	1,4	100,0	0,15
Gezinsgrootte ^b						
1 kind	87,0	13,0			100,0	0,13
2 kinderen	81,1	7,0	11,9		100,0	0,15
3+ kinderen	76,7	7,8	5,4	10,1	100,0	0,15
Periode scheiding						
< 1980	85,0	10,3	2,6	2,1	100,0	0,12
> 1980	81,9	9,3	7,7	1,2	100,0	0,15

^a Aantal gezinnen (alle gezinnen met minderjarige kinderen waarvan niet alle kinderen na de scheiding zelfstandig ging(en) wonen).

^b Aantal minderjarige, voor de scheiding thuiswonende kinderen in het gezin.

geregeld (30 procent). In tabel 4.3 geven we aan hoeveel dagdelen per week de kinderen bij de vader op bezoek kwamen in het eerste jaar na de scheiding. Tabel 4.4 geeft het aantal wekelijkse overnachtingen aan. In de laatste kolom van de twee tabellen presenteren we tevens gemiddelden, omgerekend naar dagdelen per maand. De gegevens hebben betrekking op alle minderjarige kinderen van wie de vader niet de verzorgende ouder was. Omdat we verwachtten dat kinderen meestal gezamenlijk de vader bezoeken hebben we het bezoek in het interview voor alle kinderen samen, en dus niet per kind gevraagd.

Uit de tabellen blijkt dat 14 procent van de vaders zijn kinderen in het eerste jaar na de scheiding niet op bezoek krijgt en 26 procent minder vaak dan één keer per week. Hoewel 60 procent van de vaders zijn kinderen minstens één keer per week ziet, is er dus een vrij grote groep vaders die sporadisch contact hebben met hun kinderen na de scheiding. Zoals in de verwachting ligt, is het aantal overnachtingen flink wat kleiner dan het aantal bezoeken. Bij bijna de helft van de vaders blijven de kinderen nooit slapen en bij 27 procent is dat minder dan één keer per week. Het aantal kinderen in het gezin vertoont geen samenhang met de contactfrequentie, hetgeen laat zien

Tabel 4.3. Aantal dagdelen per week dat vader kinderen op bezoek krijgt in het eerste jaar na de scheiding naar kenmerken van het gezin en periode van scheiding voor gezinnen waarin vader niet de verzorgende ouder is (gewogen resultaten, ongewogen N=800)

	nooit	< 1 per week	1-2 per week	vaker	totaal	dagdelen per maand ^b
Alle gezinnen	13,7	26,2	38,2	21,9	100,0	5,4
Gezinsgrootte ^c						
1 kind	13,6	32,5	37,5	16,4	100,0	4,9
2 kinderen	12,8	22,7	38,2	26,2	100,0	5,9
3+ kinderen	17,0	22,0	40,0	21,0	100,0	5,4
Leeftijd jongste						
0-6	12,8	24,8	38,5	23,9	100,0	5,7
7-12	12,0	22,1	43,3	22,6	100,0	5,7
13-18	19,7	38,5	27,9	13,9	100,0	4,1
Sekse compositie						
jongens	14,2	27,0	35,8	23,0	100,0	5,4
meisjes	12,6	29,2	41,9	16,2	100,0	5,0
gemengd	14,4	22,7	36,5	26,4	100,0	5,8
Periode scheiding						
< 1980	25,0	31,0	31,0	13,0	100,0	4,1
> 1980	10,2	24,7	40,5	24,7	100,0	5,9

^a Aantal gezinnen (alle gezinnen met minderjarige kinderen waarvan niet alle kinderen na de scheiding zelfstandig ging(en) wonen).

^b De gemiddelden zijn per maand en berekend met behulp van de volgende schaling: 0 (nooit), 2 (<1 per week), 6 (1-2 per week), en 12 (vaker).

^c Aantal minderjarige, voor de scheiding thuiswonende kinderen in het gezin.

dat kinderen doorgaans tegelijk op bezoek komen. De leeftijd van de kinderen daarentegen vertoont wel een sterke samenhang met de bezoekfrequentie. Hoe ouder het jongste kind, des te minder vaak de vader bezoek krijgt van zijn kinderen. De groeiende zelfbeschikking van kinderen zal hier een rol spelen. Als kinderen ouder worden, laten ze zich minder leiden door een door hun ouders bedachte bezoeksregeling en gaan ze ook meer hun eigen leven leiden. De sekse-compositie ten slotte heeft geen invloed op het aantal dagdelen bezoek en op het aantal overnachtingen.

Tabel 4.4. Aantal keren per week dat kinderen bij vader blijven slapen in het eerste jaar na de scheiding naar kenmerken van het gezin en periode van scheiding voor gezinnen waarin vader niet de verzorgende ouder is (gewogen resultaten, ongewogen N=791)

	nooit	< 1 per week	1-2 per week	vaker	totaal	keren per maand ^b
Alle gezinnen	44,9	26,7	23,5	4,9	100,0	2,5
Gezinsgrootte ^c						
1 kind	48,2	31,0	16,8	4,0	100,0	2,1
2 kinderen	41,0	24,3	28,0	6,7	100,0	3,0
3+ kinderen	50,5	23,2	25,3	1,0	100,0	2,1
Leeftijd jongste						
0-6	37,5	30,5	26,9	5,0	100,0	2,8
7-12	39,1	27,5	25,6	7,7	100,0	3,0
13-18	80,2	11,6	8,3	0,0	100,0	0,7
Sekse compositie						
jongens	49,3	27,1	18,6	5,0	100,0	2,3
meisjes	42,4	29,2	23,6	4,8	100,0	2,6
gemengd	43,8	23,9	27,6	4,8	100,0	2,7
Periode scheiding						
< 1980	61,3	21,0	15,5	2,2	100,0	1,6
> 1980	39,7	28,5	26,0	5,9	100,0	2,8

^a Aantal gezinnen (alle gezinnen met minderjarige kinderen waarvan niet alle kinderen na de scheiding zelfstandig ging(en) wonen).

^b De gemiddelden zijn per maand en berekend met behulp van de volgende schaling: 0 (nooit), 2 (<1 per week), 6 (1-2 per week), en 12 (vaker).

^c Aantal minderjarige, voor de scheiding thuiswonende kinderen in het gezin.

Eerder zagen we dat er nauwelijks verschillen in voogdij waren tussen scheidingen van vóór en na 1980, maar uit de tabellen 4.3 en 4.4 blijkt dat er een sterke groei is geweest in de contactfrequentie tussen gescheiden vaders en hun kinderen. Terwijl bij echtscheidingen vóór 1980 25 procent van de vaders zijn kinderen nooit zag in het eerste jaar na de scheiding, is dit percentage gedaald tot 10 procent bij scheidingen na 1980. Het aantal frequente bezoeken is sterk toegenomen, van 13 procent bij scheidingen vóór 1980 tot 25 procent bij scheidingen na 1980. Het gemiddelde aantal maandelijksse dagdelen bezoek is toegenomen met 44 procent (van 4,1 naar 5,9) en het aantal maandelijksse overnachtingen met 75 procent (van 1,6 naar

2,8). Deze trends zijn sterk en pleiten voor de hypothese dat de betrokkenheid van vaders bij de opvoeding van hun kinderen is toegenomen. Dat we dit niet terug zien bij de voogdij wijst er wellicht op dat restricties ook een rol spelen. Wanneer restricties zwaar wegen, zoals het geval is bij de voogdij, en in het bijzonder die over jonge kinderen, komt de veranderende vaderrol niet tot uiting.

4.4. Verschillen in rapportage tussen vaders en moeders

Zoals al gezegd, hebben we zowel vaders als moeders ondervraagd over de rol van de vader na de scheiding. Hoewel de vaders en moeders in onze gegevens geen ex-partners van elkaar zijn, zouden de antwoorden toch redelijk op elkaar moeten lijken omdat we representatieve steekproeven hebben getrokken uit de ooit-gescheiden populatie. In de voorgaande tabellen werden de antwoorden van vaders en moeders over voogdij en bezoek samen genomen. In *tabel 4.5* gaan we na of er verschillen zijn tussen de seksen. De cijfers laten zien dat vaders over zichzelf meer betrokkenheid rapporteren dan moeders over hun ex-partner. Het percentage gezinnen waaruit één of meer kinderen naar de vader gaan (of waarvan de vader co-ouder wordt) bedraagt 20 procent volgens de vaders en 15 procent volgens de moeders. Over het co-ouderschap wordt niet verschillend gerapporteerd (niet vermeld in de tabel). Over het bezoek aan de vader rapporteren de vaders wel weer hogere frequenties dan moeders.

Een eerste verklaring voor dit verschil kan men zoeken in de gedachte dat de steekproef van één van de twee groepen een minder goede afspiegeling is van de werkelijkheid. De steekproef van vaders zou bijvoorbeeld een oververtegenwoordiging kunnen bevatten van vaders uit huwelijken waarvan de scheiding op een meer harmonieuze wijze is afgewikkeld. Zo'n vorm van selectiviteit kan leiden tot een hogere rapportage van vaders over hun rol na scheiding. Directe bewijzen hiervoor zijn echter moeilijk te geven. Wel kunnen we gescheiden mannen en vrouwen in onze steekproef in een aantal andere opzichten met elkaar vergelijken om na te gaan of daar ook verschillen optreden. Zo zou men verwachten dat als vaders uit meer harmonieuze huwelijken komen, er in die scheidingen ook minder vaak een rechter is geweest die knopen heeft moeten doorhakken. Uit de gegevens blijkt dat niet, volgens zowel mannen als vrouwen had de rechter in 21 procent van de gevallen een bezoekregeling bepaald.

Tabel 4.5. Verschillen in rapportage tussen vaders en moeders over bezoek en verblijf van de kinderen na de scheiding (gewogen resultaten, ongewogen N=592 moeders en N=385 vaders)

	Volgens moeder	Volgens vader
Kinderen naar vader of vader co-ouder		
geen	85,0	80,4
1 kind	8,0	10,9
2 kinderen	5,9	7,0
3 of meer kinderen	1,0	1,8
Dagdelen bezoek per week (als vader niet-verzorgende ouder is)		
nooit	15,4	11,6
< 1 per week	28,9	23,1
1-2 per week	36,8	39,9
vaker	18,9	25,4
Overnachtingen per week (als vader niet-verzorgende ouder is)		
nooit	51,0	37,7
< 1 per week	26,9	26,6
1-2 per week	17,4	30,7
vaker	4,7	5,0

Een meer inhoudelijke verklaring van het verschil ligt in de perceptie die ex-partners van de situatie na een scheiding hebben. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat moeders de betrokkenheid van hun ex-partner bij de kinderen onderschatten terwijl vaders hun eigen rol overschatten. Bij het aantal bezoeken kan een zekere vertekening wel optreden omdat de scheiding soms lang geleden is, omdat gevraagd is te rapporteren over de bezoeken over een wat langere periode (het eerste jaar na scheiding), of omdat de vraag voor de kinderen samen is gesteld, hetgeen de mogelijkheid biedt dat ook de bezoeken van zelfstandig wonende kinderen zijn meegeteld. Bij de vraag waar het kind woont, bestaat eveneens ruimte voor vertekening omdat het kind slechts een deel van het jaar bij een ouder kan hebben gewoond of omdat de definitie van wonen niet erg scherp is. Gegeven dat er sprake is van vertekening, zouden respondenten hun rapportage hebben kunnen laten kleuren door de voor hen meest wenselijke situatie. In dat geval treedt er bij vaders een overschatting op, bij moeders een onderschatting, en zal de waarheid ongeveer in het midden liggen. Dat man en vrouw een

verschillende kijk op de gang van zaken kunnen hebben, blijkt ook wel uit de verschillen in hun antwoorden op de vraag hoe groot de bijdrage van de vader was aan de opvoedingstaken tijdens het huwelijk. Moeders geven hier een lagere bijdrage op van de vader dan vaders zelf.

4.5. De beleving van voogdij en bezoeksregeling

Dat de meeste kinderen bij de moeder gaan wonen en dat een flinke minderheid van de vaders nauwelijks contact meer heeft na een scheiding wil nog niet zeggen dat betrokkenen dit als een probleem ervaren. Eerder zeiden we al dat er in de publieke opinie tegengestelde opvattingen bestaan over hoe vaders hun rol waarderen. Om die reden hebben we tevens een aantal vragen gesteld in het interview over hoe vaders en moeders de situatie beleven. Uit *tabel 4.6* blijkt dat meer dan een derde van de vaders ontevreden is over de bezoeksregeling: 38 procent vindt het contact te weinig of veel te weinig. Opvallend is dat ook veel moeders niet tevreden zijn: 25 procent van hen vindt dat er te weinig of veel te weinig contact met de vader was. Aan de andere kant vindt ook een kleine groep moeders dat er teveel contact was (acht procent).

Interessant is om na te gaan hoe de beoordeling van het bezoek zich verhoudt tot de feitelijke bezoeksfrequentie. *Tabel 4.7* laat dit apart voor vaders en moeder zien. Bij vaders blijkt de samenhang behoorlijk sterk te zijn ($r=0.39$), hetgeen niet verwonderlijk is: hoe meer bezoek, hoe tevredener. Onder de vaders die hun kinderen nooit zien, zijn er niet veel tevreden met die situatie. Het idee van de vader die zijn kinderen zonder veel moeite loslaat lijkt dus niet te kloppen. De samenhang tussen tevredenheid en contactfrequentie ligt bij moeders anders dan bij vaders. In het algemeen geldt weliswaar ook voor moeders dat meer contacten tot grotere tevredenheid leiden, maar er blijken ook veel moeders te zijn die een beperkt contact wel goed vinden of daar in ieder geval tevreden over zijn. Als gevolg hiervan is de samenhang tussen tevredenheid en contact-frequentie bij moeders dan ook lager dan bij vaders ($r=0.21$). *Figuur 4.1* laat het verschil tussen vrouwen en mannen nog eens duidelijk zien: het percentage respondenten die de bezoeksfrequentie 'goed' vinden daalt met het aantal bezoeken, maar dit is veel sterker het geval voor vaders dan voor moeders.

Tabel 4.6 geeft nog meer inzicht in de conflicten die ex-partners gehad hebben (of nog hebben) over de kinderen. Ongeveer 42 procent van de

Tabel 4.6. Evaluatie van vaders en moeders van het bezoek en verblijf van de kinderen na de scheiding (gewogen resultaten, ongewogen N=574 moeders en N=376 vaders)

	Volgens moeder	Volgens vader
Tevredenheid over bezoekfrequentie aan vader ^a		
(veel) te weinig	25,4	37,8
goed	66,3	61,2
(veel) te veel	8,3	1,1
Spanningen tussen partners over bezoek		
vrijwel nooit	53,6	57,7
soms	23,1	24,1
vaak	23,3	18,2
Conflicten gehad rond verblijf en contact kinderen		
nooit of een enkele keer	68,1	75,5
meerdere keren	31,8	24,5
Gevoel dat kinderen eerlijk zijn verdeeld		
eerlijk	63,3	66,1
in voordeel van respondent	21,0	4,8
in voordeel ex-partner	15,7	29,1
Ex-partner gedreigd bezoek van de kinderen te belemmeren ^a		
nooit gebeurd	83,7	67,5
wel gebeurd	16,3	32,6

^a Voor gezinnen waarin de moeder de verzorgende ouder is en de vader niet.

vaders en 46 procent van de moeders geeft aan dat er soms of vaak spanningen waren over het bezoek van de kinderen aan de vader, en respectievelijk 25 en 32 procent van de vaders en moeders hebben hier meerdere keren conflicten over gehad. Deze percentages geven nog eens aan dat er niet altijd tevredenheid bestaat over de bezoekfrequentie. Ook hebben we de ouders gevraagd of de ex-partner wel eens heeft gedreigd het bezoek van de kinderen te belemmeren. Bijna een derde van de vaders zegt dat hun ex-partner dat wel eens heeft gedaan. Tot slot hebben we de ouders gevraagd of zij het gevoel hebben dat de kinderen eerlijk zijn verdeeld na de scheiding. Een meerderheid van zowel de vaders als de moeders geeft aan dat de verdeling eerlijk is geweest, maar dat is geen grote meerderheid: 66 procent van de vaders en 63 procent van de moeders.

Tabel 4.7. De relatie tussen vaders' en moeders' tevredenheid over het bezoek en de feitelijke bezoekfrequentie aan de vader voor gezinnen waarin de vader niet de verzorgende ouder is (gewogen resultaten, ongewogen N=468 moeders en N=283 vaders)^a

Dagdelen bezoek aan de vader	Vaders beoordeling van het bezoek (rijpercentages)					totaal
	veel te weinig	te weinig	goed	te veel	veel te veel	
nooit	83.3	11.1	5.6	0.0	0.0	100.0
< 1 per week	26.3	25.0	47.5	1.3	0.0	100.0
1-2 per week	8.0	19.7	70.8	0.7	0.7	100.0
vaker	9.3	14.0	76.7	0.0	0.0	100.0

Dagdelen bezoek aan de vader	Moeders beoordeling van het bezoek (rijpercentages)					totaal
	veel te weinig	te weinig	goed	te veel	veel te veel	
nooit	37.0	13.0	45.7	2.2	2.2	100.0
< 1 per week	11.6	20.5	58.0	7.1	2.7	100.0
1-2 per week	5.6	14.1	69.7	7.7	2.8	100.0
vaker	5.8	4.3	85.5	2.9	1.4	100.0

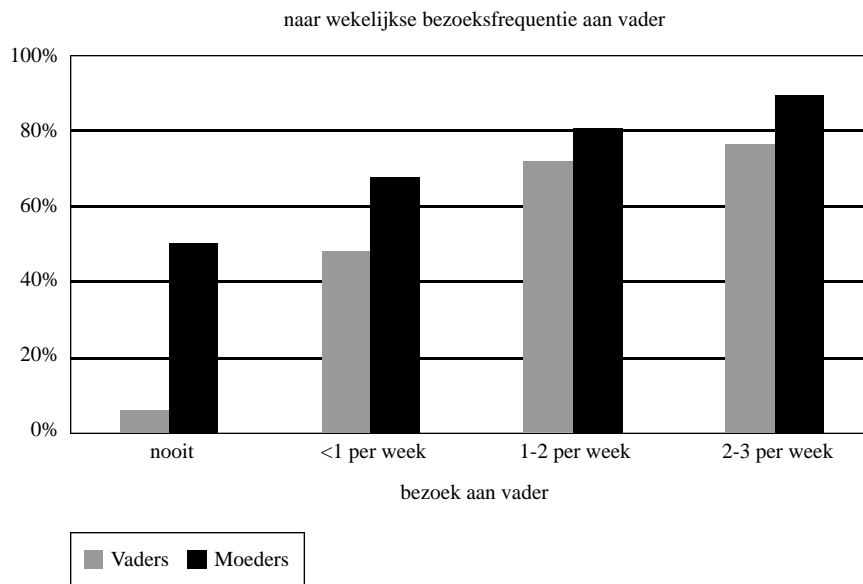
^a De correlatie tussen bezoek en tevredenheid is .39 voor vaders en .20 voor moeders waarbij het bezoek geschaald is zoals in de vorige tabellen, en tevredenheid als 1 (veel te weinig), 2 (te weinig), 3 (goed), 4 (te veel), 5 (veel te veel).

4.6. De verklaring van de verschillen

Hoe kunnen we de verschillen tussen de gezinnen, zowel wat betreft de woonsituatie van de kinderen als wat betreft de bezoekfrequentie, inhoudelijk verklaren? Om deze vraag te beantwoorden onderscheiden we vier typen van factoren:

- (a) de rol van de vader bij de opvoeding;
- (b) moderne opvattingen bij vader en moeder;
- (c) beperkende omstandigheden;
- (d) persoonlijke problemen.

Figuur 4.1. Percentage dat de bezoeksfrequentie 'goed' vindt

Voor elk van deze typen factoren hebben we een aantal variabelen ontwikkeld waarvan de operationalisatie wordt uitgelegd in de Appendix. De effecten van deze verklarende variabelen worden geschat in twee multivariate regressievergelijkingen, een logistisch model voor voogdij (of co-ouderschap) en een lineair regressiemodel voor de bezoeksfrequentie. In de eerste analyse analyseren we de kansverhouding (of odds) dat de vader voogd of co-ouder wordt van één of meer kinderen. Een kansverhouding is gedefinieerd als de kans dat de vader het kind krijgt, gedeeld door de kans dat hij het kind niet krijgt. De kansverhouding is één als vaders en moeders gelijke kansen hebben. Voor de tweede analyse hebben we het aantal dagdelen bezoek en het aantal overnachtingen opgeteld naar het totaal per maand. Elke regressie is voor mannelijke respondenten (vaders) en vrouwelijke respondenten (moeders) afzonderlijk geschat. De afhankelijke variabele heeft steeds betrekking op vaders; mannelijke respondenten hebben over hun eigen voogdij en bezoeksfrequentie gerapporteerd,

Appendix. Definities en gemiddelden van onafhankelijke variabelen (gewogen resultaten)

Variabele en definitie	Vaders gemiddelde bereik	Moeders gemiddelde bereik
<i>Egalitaire opvoeding</i> : Wie van de ex-partners meer tijd besteedde aan vier opvoedingstaken: (a) voorlezen, spelen; (b) naar school of vereniging brengen; (c) praten over problemen of manieren; (d) uitjes ondernemen met het kind. Gemeten op een schaal van 1 (moeder veel vaker), 3 (allebei evenveel), tot 5 (vader veel vaker). Schaal is gemiddelde van de vier items.	2,76 1-5	1,69 1-5
<i>Emancipatie respondent</i> : Gemiddelde van twee items: (a) boeken lezen over emancipatie; (b) bijeenkomsten bezoeken over emancipatie (beide in de eerste vijf jaar na samenwonen). Gemeten op een schaal van 1 (vrijwel nooit) tot 3 (vaak). ^a		1,26 1-3
<i>Zelfontplooiing respondent</i> : Gemiddelde van twee items: (a) boeken lezen over meditatie, zelfontplooiing, new age; (b) bijeenkomsten bezoeken over meditatie, zelfontplooiing, new age (beide in de eerste vijf jaar na samenwonen). Gemeten op een schaal van 1 (vrijwel nooit) tot 3 (vaak). ^a		1,24 1-3
<i>Werkt respondent bij scheiding</i> : Of respondent 12 uur of meer per week betaalde arbeid verrichtte in het jaar van de scheiding.	0,92 0-1	0,49 0-1
<i>Respondent nieuwe partner</i> : Of de respondent aangeeft dat >een andere relatie= van de respondent een rol speelde bij de beslissing om uit elkaar te gaan.	0,19 0-1	0,12 0-1
<i>Problemen ex-partner</i> : Telling van het aantal keren dat er in de eerste jaren van het huwelijk >vaak= meningsverschillen waren over: de persoonlijke gewoontes van de partner, het uitgaanpatroon van de partner, alcohol/druggebruik van de partner, seksuele ontrouw van de partner. Plus een telling van het aantal keren dat de volgende zaken >een belangrijke rol= speelden bij de beslissing om uit elkaar te gaan: de persoonlijke gewoontes van de partner, persoonlijke problemen van de partner, lichamelijk geweld, het uitgaanpatroon van de partner, alcohol/druggebruik van de partner, seksuele ontrouw van de partner.	1,12 0-8	2,90 0-10
<i>Respondent ziektegeschiedenis</i> : Vóór de scheiding langdurig onder behandeling geweest van (a) maatschappelijk werker, psycholoog; of (b) medisch specialist.	0,24 0-1	0,29 0-1
<i>Jaar scheiding</i> : Jaar waarin de partners apart van elkaar gingen wonen.	85 60-98	84 49-98
<i>Opleidingsniveau respondent</i> : Hoogst behaalde niveau, van 1 (lo, lbo, mavo), tot 3 (hbo, wo).	1,72 1-3	1,50 1-3

vrouwelijke respondenten over voogdij en bezoekfrequentie van hun ex-partner. De onafhankelijke variabelen hebben soms op mannen, soms op vrouwen betrekking, afhankelijk van of we naar het vader-model of naar het moeder-model kijken. De interpretatie van de effecten hebben we vergemakkelijkt door de verklarende kenmerken zoveel mogelijk als z-scores in de modellen op te nemen. Bij een normaal verdeelde z-variabele ligt 95 procent van de waarnemingen tussen scores -2 en $+2$, zodat de maximale invloed van de verklarende variabele gelijk is aan vier keer het geschatte effect. Bij de voogdij hebben de geschatte effecten betrekking op de natuurlijke logaritme van de kansverhouding, zodat hier ook nog de exponent moet worden genomen.

In de *tabellen 4.8 en 4.9* worden de uitkomsten van de regressiemodellen gepresenteerd. In de eerste plaats kijken we naar de invloed van de rol van de vader bij de opvoeding van de kinderen tijdens het afgebroken huwelijk. We hebben gemeten hoe de opvoedingstaken waren verdeeld tussen vader en moeder en zo kon elk huwelijk worden ingedeeld op een schaal van 'traditioneel' naar 'egalitair'. Deze schaal blijkt een sterke invloed te hebben op beide afhankelijke variabelen. Hoe sterker de vader betrokken was bij de opvoeding tijdens het huwelijk, des te groter is de kans dat hij na de scheiding één of meer van zijn kinderen verzorgt, en, wanneer hij zijn kinderen niet verzorgt, des te vaker heeft hij zijn kinderen op bezoek. Om de sterkte van deze effecten te illustreren berekenen we de maximale invloeden. De kansverhouding dat de vader de voogdij krijgt, is 4,7 of 4,8 keer groter voor gezinnen met een egalitaire opvoedingsstijl dan voor traditionele gezinnen (cijfers voor het moeder- en het vadermodel respectievelijk). Het aantal maandelijks bezoeken is 4,5 of 4,1 groter voor de egalitaire gezinnen. Investerings van de vader in zijn kinderen tijdens het huwelijk leiden dus duidelijk tot een beperking van het verlies aan contact na een scheiding.

Niet alleen progressieve gedragingen van de vader, maar ook progressieve ideeën van de moeder beïnvloeden wat er met de kinderen gebeurt na een scheiding. De rol van de moeder is op twee manieren gemeten: de mate waarin de vrouw geëmancipeerde opvattingen heeft en de mate waarin de vrouw gericht is op zelfontplooiingswaarden. Beide aspecten hebben een positieve invloed op de voogdij van de vader, terwijl alleen de zelfontplooiingswaarden een invloed hebben op de bezoekfrequentie. Berekening van de maximale invloed laat zien dat, als vrouwen moderne

Tabel 4.8. Logistische regressie van de kans dat de vader één of meer kinderen krijgt na de scheiding of co-ouder wordt: coëfficiënten voor effecten op de log odds (ongewogen resultaten, N=590 moeders en N=385 vaders)^a

	Rapportage moeder	Rapportage vader
Egalitaire opvoeding (z-score)	,386*	,393*
Emancipatie respondent (z-score)	,212~	^b
Zelfontplooiing respondent (z-score)	,293*	^b
Werkt respondent bij scheiding (0/1)	,496~	-,986*
Respondent nieuwe partner (0/1)	1,275*	-,894*
Problemen ex-partner (z-score)	-,053	,299*
Respondent ziektegeschiedenis (0/1)	,503~	-,330
Jaar scheiding (z-score)	,077	,045
Leeftijd jongste kind (z-score)	,449*	,549*
Aantal minderjarige kinderen (z-score)	,441*	,416*
Opleidingsniveau respondent (z-score)	,072	-,039
Constante	-2,688*	-,375
Pseudo R-kwadraat	,229	,170

~ = $p < .10$, * = $p < .05$.

^a Voor operationalisatie van onafhankelijke variabelen, zie de Appendix.

^b Niet opgenomen in de vergelijking als vaders rapporteren.

zelfontplooiingswaarden hebben, de kansverhouding voor voogdij 3,2 keer zo groot is en dat de bezoeksfrequentie toeneemt met 3,6 per maand. De maximale invloed van geëmancipeerde opvattingen is een 2,3 zo grote kansverhouding op voogdij.

De voogdij en bezoeksfrequentie worden niet alleen beïnvloed door culturele verschillen maar ook door de mogelijkheden die ouders hebben om voor de kinderen te zorgen. Wanneer de moeder betaalde beroepsarbeid uitoefent, is de kansverhouding dat de vader de kinderen krijgt 1,6 keer zo groot dan wanneer ze niet werkt. Omgekeerd geldt dit nog sterker: wanneer de vader niet werkt op het moment van de scheiding, is de kansverhouding dat hij de kinderen verzorgt 2,7 keer zo groot. Hierbij tekenen we aan dat de groep niet-werkende vaders klein is en dat hier wellicht nog bijzondere omstandigheden een rol spelen. De bezoeksfrequentie wordt niet beïnvloed

*Tabel 4.9. Lineaire regressie van het aantal maandelijkse dagdelen
bezoek plus het aantal maandelijkse overnachtingen:
ongestandaardiseerde coëfficiënten (ongewogen resultaten,
ongewogen N=492 moeders en N=279 vaders)^a*

	Rapportage moeder	Rapportage vader
Egalitaire opvoeding (z-score)	1,134*	1,037*
Emancipatie respondent (z-score)	,178	^b
Zelfontplooiing respondent (z-score)	,904*	^b
Werkt respondent bij scheiding (0/1)	,639	1,349
Respondent nieuwe partner (0/1)	2,002*	,189
Problemen ex-partner (z-score)	-,937*	-,484
Respondent ziektegeschiedenis (0/1)	,002	-2,505*
Jaar scheiding (z-score)	1,414*	1,623*
Leeftijd jongste kind (z-score)	-,960*	-1,466*
Aantal minderjarige kinderen (z-score)	,396	,341
Opleidingsniveau respondent (z-score)	,405	,066
Constante	6,603*	8,274*
R-kwadraat	,206	,148

~ = $p < .10$, * = $p < .05$.

^a Voor operationalisatie van onafhankelijke variabelen, zie de Appendix.

^b Niet opgenomen in de vergelijking als vaders rapporteren.

door de arbeidsmarktparticipatie van vader en moeder, hetgeen onze eerdere gedachte bevestigt dat de bezoekfrequentie minder aan restricties onderhevig is dan de voogdij.

Ook het hebben van een nieuwe partner kan een negatieve invloed hebben op de mogelijkheden om voor de kinderen te zorgen. Er zijn tal van argumenten waarom een nieuwe partner het moeilijk kan maken om voor de kinderen te blijven zorgen, zoals minder tijd voor de kinderen, meer preoccupatie met het eigen leven, en sociaal-emotionele spanningen tussen kind en stiefouder. Als de moeder een nieuwe partner heeft direct na de echtscheiding is de kansverhouding dat de kinderen naar de vader gaan 3,6 keer zo groot. Andersom is het ook zo dat een nieuwe partner van de vader zijn kansen om de kinderen te krijgen negatief beïnvloedt, maar dit effect is zwakker. Dit is wellicht te verklaren uit de twee elkaar tegensprekende

betekenis van een nieuwe partner voor de vader. Aan de ene kant kost een nieuwe partner tijd en energie, maar aan de andere kant is zij wellicht ook bereid hem te helpen de kinderen op te vangen. Op de bezoekfrequentie is de invloed van een nieuwe partner minder groot. Het maakt niet uit of de vader een nieuwe partner heeft, maar een nieuwe partner van de moeder heeft een positief effect op het aantal bezoeken aan de vader.

Tot slot hebben we de invloed van persoonlijke problemen in beeld proberen te brengen. Een gangbare gedachte is dat een scheiding in sommige gevallen samengaat met ernstige persoonlijke psychosociale problemen. Soms leiden dergelijke problemen tot een scheiding, soms zijn ze het gevolg daarvan. Dergelijke problemen zouden tevens doorspelen in de manier waarop ex-partners met hun kinderen omgaan: de partner met problemen wordt dan minder geschikt geacht om verantwoording voor de kinderen te nemen en kan of wil dat wellicht zelf niet. Om deze suggesties op hun houdbaarheid te toetsen hebben we een schaal geconstrueerd die meet in hoeverre de ex-partner, in de ogen van de respondent, tijdens het huwelijk problematisch gedrag vertoonde, zoals alcohol- en druggebruik, seksuele ontrouw en geweld. Het leek weinig zinvol de respondent te vragen deze gedragingen over zichzelf te rapporteren. We menen dat deze schaal redelijk goed meet of de ex-partner voor zichzelf en voor anderen een problematische persoonlijkheid was en we verwachten dat respondenten hun kinderen tegen problematische ex-partners zullen proberen te beschermen. De verwachtingen worden ten dele ondersteund door onze bevindingen. Wanneer de moeder, in de ogen van de vader, persoonlijke problemen heeft, is de kansverhouding dat hij de kinderen krijgt 3,3 keer zo groot dan wanneer zij geen problemen heeft. Op de bezoekfrequentie hebben gedragsproblemen van de moeder echter geen invloed. Wanneer de vader persoonlijke problemen heeft, blijkt dat niet de verwachte negatieve invloed op de voogdij te hebben maar wel op de bezoekfrequentie. Vaders met problematisch gedrag zien hun kinderen 3,7 keer minder per maand. Persoonlijke problemen kunnen ook voortkomen uit een zwakke gezondheid. Om die reden hebben we tevens gevraagd of de respondent tijdens het huwelijk langdurig onder behandeling is geweest bij een psycholoog, maatschappelijk werker, of medisch specialist voor lichamelijke of geestelijke klachten. De resultaten uit de regressiemodellen laten zien dat de voogdij van de vader positief wordt beïnvloed door gezondheidsproblemen van de moeder en dat vaders met gezondheids-

problemen hun kinderen minder vaak op bezoek krijgen. Al met al worden onze verwachtingen over de rol van persoonlijke problemen voor een deel ondersteund.

In het regressiemodel zijn tot slot ook enkele controlevariabelen opgenomen. De effecten van het jaar van de scheiding, van de leeftijd van het jongste kind en van het aantal minderjarige kinderen zijn even groot als in de beschrijvende analyses van tabellen 4.1 tot en met 4.4. De modellen voor moeders en vaders leveren dezelfde resultaten op. Het scheidingsjaar beïnvloedt niet de voogdij maar wel de bezoekfrequentie. Hoe ouder de kinderen, des te vaker krijgt de vader de voogdij en des te minder vaak krijgt hij hen op bezoek. De vader heeft meer kans op de voogdij over minstens één kind wanneer hij meer kinderen heeft, maar het aantal bezoeken wordt er niet groter op. De laatste controlevariabele is het opleidingsniveau van de respondent; tussen hoog en laag opgeleiden blijken nauwelijks verschillen te bestaan in voogdij en bezoekfrequentie.

4.7. Conclusie

Een eerste conclusie van dit artikel is dat een scheiding de contacten tussen vaders en kinderen onder druk zet. Een minderheid van de kinderen gaat bij de vader wonen en co-ouderschap komt zelden voor. Ongeveer een op de zeven kinderen heeft na de scheiding geen contact meer met hun vader. In de meeste gevallen blijft het contact tussen vader en kind dus bestaan na de scheiding, maar soms zijn de bezoeken incidenteel van aard. In totaal ziet ongeveer 60 procent van de vaders zijn kinderen minstens een keer per week. Veel vaders zijn ontevreden over de bezoekfrequentie, en dat zijn vooral de vaders die hun kinderen weinig zien. Dit weerlegt de gedachte in de publieke opinie dat vaders de kinderen makkelijk loslaten na een scheiding en bevestigt het idee dat er gevoelens van ongenoegen bestaan onder gescheiden vaders. Hierbij dient wel te worden aangetekend dat er ook moeders zijn die vinden dat hun ex-partner de kinderen te weinig ziet. In deze gevallen kan er sprake zijn van vaders die zich onttrekken aan hun verantwoordelijkheid. Naast de moeders die vinden dat er te weinig contact is tussen hun kinderen en hun vader, is er ook een flinke groep moeders die een beperkt contact tussen vader en kind juist wel goed vindt. Onafhankelijk van het feit of vader en moeder tevreden of ontevreden zijn met de status-quo kan een geringe contactfrequentie tussen vader en kinderen problemen

met zich meebrengen. Kinderen missen de aandacht en hulpbronnen van hun vader, vaders en kinderen verliezen elkaar uit het oog, en moeders staan er alleen voor.

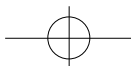
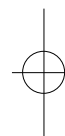
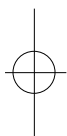
Een tweede en meer optimistische conclusie is dat er ook veel diversiteit is binnen de groep gescheiden vaders. Gescheiden vaders uit recentere cohorten hebben over het algemeen meer contact met de kinderen en ook blijft de band tussen gescheiden vader en kind sterker als het daaraan voorafgaande huwelijk een meer egalitair, of meer modern, karakter had. Wanneer de vader tijdens het huwelijk meer betrokken was bij het huishouden en de kinderen blijft het verlies aan contact na een scheiding beperkt. Daarnaast vinden we dat de verdeling van de kinderen over de ouders gelijk is als de moeder meer progressieve opvattingen heeft over de rol van man en vrouw in de samenleving. Hoewel we hebben gedocumenteerd dat er een heel scala van factoren meespeelt in de manier waarop de situatie rond de kinderen wordt geregeld, lijken al met al culturele factoren het belangrijkste te zijn. Wat dit in meer algemene zin laat zien, is, dat niet alleen de rol van de gehuwde vader aan het veranderen is in de samenleving, maar dat er daarmee ook sprake is van de opkomst van de moderne gescheiden vader of (beter) van de opkomst van moderne gescheiden ouders.

Literatuur

- Bosman, R. en W. Louwes (1989), Eenouder- en tweeoudergezinnen en schoolloopbanen. *Mens en Maatschappij* (63), pp. 5-23.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1996), Echtscheidingen, 1992-1996. *Maandstatistiek van de Bevolking*, november.
- Cooney, T. en P. Uhlenberg (1990), The role of divorce in men's relationships with their adult children after mid-life. *Journal of Marriage and the Family* (52), pp. 677-688.
- Dronkers, J. (1997), Zoals de ouden zongen, piepen de jongen; intergenerationele overdracht van de kans op echtscheiding in Nederland. *Mens en Maatschappij* (72), pp. 149-165.
- Furstenberg, F.F. en C. Winqvist Nord (1985), Parenting apart: Patterns of childrearing after marital disruption. *Journal of Marriage and the Family* (47), pp. 893-904.
- Griffiths, J. en E.G.A. Hekmen (1985), *De totstandkoming van een bezoeksregeling na echtscheiding*. Onderzoeksrapport. 's-Gravenhage: CWOK.
- Kalmijn, M. en P.M. de Graaf (1998), *Survey Scheiding in Nederland 1998* (databestand). Universiteit Utrecht: Sociologie/ICS.

- Kalmijn, M., P.M. de Graaf en W. Uunk (2000), Codeboek van het survey Scheiding in Nederland 1998. *ICS Occasional Papers and Document Series: ICS Codebooks – 40*. Utrecht: Vakgroep Sociologie/ICS.
- King, V. en H.E. Heard (1999), Nonresident father visitation, parental conflict, and mother's satisfaction: What's best for child well-being. *Journal of Marriage and the Family* (61), pp. 385-396.
- Lye, D. (1996), Adult child-parents relationships. *Annual Review of Sociology* (22), pp. 79-102.
- McLanahan, S. en G. Sandefur (1994), *Growing up with a single parent; what hurts, what helps*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Peters, A. en A.C. Liefbroer (1997), Beyond marital status: Partner history and well-being in old age. *Journal of Marriage and the Family* (59), pp. 687-699.
- Seltzer, J. (1991), Relationships between fathers and children who live apart: The father's role after separation. *Journal of Marriage and the Family* (53), pp. 79-101.
- Shapiro, A. en J.D. Lambert (1999), Longitudinal effects of divorce on the quality of the father-child relationship and on father's psychological well-being. *Journal of Marriage and the Family* (61), pp. 397-408.
- Spuijt, E. en J. Iedema (1998), Well being of youngsters of divorce without contact with nonresident parents in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies* (29), pp. 517-527.

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 77-100

5. Veranderende gezinsvormen en het welbevinden van jongeren

Ed SPRUIJT¹, Martijn DE GOEDE² en Inge VAN DER VALK³

Universiteit Utrecht, Faculteit Sociale Wetenschappen, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, Nederland

Abstract. Gezinnen, of beter gezegd ouderparen, zijn in beweging: zij maken soms veel ruzie, scheiden, gaan weer samenwonen en kunnen overlijden. Hierdoor groeien steeds meer kinderen op in andere gezinsvormen dan het kerngezin met de biologische vader en moeder. Wat is op langere termijn daarvan het effect op het welzijn van jongeren van 12-30 jaar? Onderzocht zijn: goed en slecht functionerende intacte gezinnen, eenouder- en stiefgezinnen na echtscheiding, en eenoudergezinnen na verweduwing. De data zijn afkomstig uit het Nederlandse panelonderzoek 'Wendingen in de Levensloop'. Resultaten worden gepresenteerd van 1.672 respondenten van 12 tot 30 jaar uit de derde meting van eind 1997.

Vergeleken met jongeren uit goed functionerende kerngezinnen hebben jongeren uit conflictrijke kerngezinnen een lagere fysieke en mentale gezondheid, een minder hechte ouderbinding, drinken zij meer alcohol, roken zij vaker sigaretten en

¹ Ed Spruijt is senior docent/onderzoeker bij de capaciteitsgroep Kinder- en Jeugdstudies van de Opleiding Pedagogiek aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoeksthema's zijn: echtscheiding en stiefgezinsvorming, relationele ontwikkeling en welbevinden van jongeren.

² Martijn de Goede is senior docent/onderzoeker bij de capaciteitsgroep Methodenleer en Statistiek aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoeksthema's zijn methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, school- en werkloopbanen, relationele ontwikkeling en welzijn van jongeren.

³ Inge van der Valk is Assistent In Opleiding bij het ISED (Institute for the Study of Education and Human Development) te Utrecht. Zij werkt aan een promotie-onderzoek met als titel "Ouderlijk huwelijk en relatie- en werklevensloop van adolescenten en jongvolwassenen".

gebruiken zij vaker soft drugs. Kinderen uit scheidingsgezinnen vallen op door hun relationele gedrag: zij beginnen vroeg aan relaties, hebben gemiddeld meer seksuele ervaring en melden meer relationele problemen. Met kinderen uit verweduwde eenoudergezinnen gaat het goed. Meisjes hebben wat meer last van het leven in de andere gezinsvormen dan jongens. Het blijkt dat de effecten weinig aan kracht inboeten wanneer de kinderen het huis uit gaan.

Trefwoorden: Gezinsvormen; Jongeren; Welbevinden: Nederland.

Changing families and well-being of youngsters. What are the effects of growing up in different family structures on the psychological, physical and relational well-being of youngsters? Is there any influence on the frequency of risky behaviour such as smoking cigarettes, using soft drugs and drinking alcohol? We examine the medium-term and long-term effects of complicated family life on youngsters from five different family structures: well-functioning intact families, heavy conflict intact families, single-parent families after divorce, stepfamilies after divorce, and single-parent families after widowhood.

Data were used from the Dutch national panel study USAD (Utrecht Study of Adolescent Development), a study of developments as they occur in the life course of young people during the 1990s. Results from the third wave are presented from 1.672 respondents between 12 and 30 years of age, measured in 1997. Different family structures after marital problems, divorce, remarriage, and widowhood do appear to have small, but significant medium-term and long-term effects on a number of adolescent well-being variables. Young people from heavy conflict families show the lowest score on the different indicators of well-being, followed by the youngsters from divorced single-parent families.

Keywords: Family forms; Young people; Well-being; Netherlands.

5.1. Inleiding

Gezinnen zijn niet meer zo stabiel als een halve eeuw geleden. Zij zijn in beweging. Nauwkeuriger gezegd: ouders zijn in beweging en velen blijven niet meer bij hun eerste huwelijkspartner tot de dood hen scheidt. Als de echtscheidingscijfers zo hoog blijven als de laatste vijf jaar, dan zal op den duur ruim een derde van alle huwelijken door scheiding worden ontbonden (CBS, 1999). De partners die wel bij elkaar blijven in hun eerste huwelijk doen dat ook niet altijd in pais en vree. Er zijn goed functionerende en slecht functionerende huwelijken. Bovendien blijven de gescheidenen lang niet altijd alleen. Velen gaan weer samenwonen met of zonder formeel huwelijk. Kortom, ouderparen zijn in beweging. Welke effecten heeft dit op de

kinderen? Maakt het veel uit voor het welzijn van een kind uit welke gezinsvorm het afkomstig is?

Steeds weer komen de volgende vragen naar voren. Is in de huidige tijd het klassieke, goed functionerende gezin nog altijd het beste voor kinderen? Is ruzie tussen de ouders voor de kinderen niet veel erger dan scheiden? Hebben kinderen uit eenoudergezinnen het inderdaad moeilijker dan andere kinderen? Zijn stiefgezinnen niet uitermate problematisch? Is de dood van een ouder niet veel ingrijpender dan een scheiding? Bij al deze vragen speelt ook een rol of de leeftijd en het geslacht van de kinderen wat uitmaakt en of de eventuele effecten minder worden na verloop van tijd. De centrale vraagstelling van dit artikel is: *wat zijn de effecten op langere termijn van het opgroeien in verschillende gezinsvormen voor de kinderen?*

In onderzoek wordt meestal bevestigd dat kinderen het beste kunnen opgroeien met hun twee biologische ouders (Amato en Keith, 1991; Bosman, 1993; Dronkers, 1993; Spruijt, 1993; Acock en Demo, 1994 en Simons en Johnson, 1996). Wat slechter is voor de kinderen wanneer hun ouders elkaar niet meer zo liefhebben, scheiden of toch maar bij elkaar blijven, is minder duidelijk. Dronkers concludeerde in 1996 dat middelbare scholieren, die opgevoed werden door één biologische ouder, gelukkiger en tevredener waren, dan scholieren van wie beide ouders ruziënd bij elkaar waren gebleven. Deze conclusie geldt echter alleen "als er sprake is van (zeer) veel voorkomende, ernstige ruzie" (Dronkers, 1996, p.144). Simons en Johnson concludeerden echter dat in het algemeen echtscheiding de kans op inadequat ouderschap méér vergroot dan huwelijksproblemen (1996, p. 91). McLanahan en Sandefur (1994) rapporteerden op grond van longitudinale gegevens dat echtscheiding vaak gevolgd wordt door een afnemende kwaliteit van het ouderschap. Cherlin en anderen vermeldden echter weer dat een groot deel van het echtscheidingseffect op kinderen kan worden verklaard door slechte omstandigheden (conflicten) vóór de scheiding; en dan vooral voor meisjes (1992, p. 1388). Kortom, meer inzicht is nodig omtrent *de vraag wat slechter is voor kinderen: ruziënde ouders of gescheiden ouders (subvraag 1)*.

Veel gescheiden ouders ontmoeten weer een nieuwe partner. In dat verband komt vaak de vraag aan de orde: wat is slechter voor kinderen, leven in een eenoudergezin of in een stiefgezin? Het maatschappelijk beeld van zowel

eenoudergezinnen als stiefgezinnen is nog altijd negatief. Eenoudergezinnen worden vaak geassocieerd met bijstandsgezinnen en 'stiefmoederlijk' worden behandeld is zeker geen positieve opmerking. Onderzoek laat zien dat stiefkinderen over het algemeen gelijk of iets hoger scoren op schalen die welbevinden meten vergeleken met eenouderkinderen (Spruijt, 1993; Acock en Demo, 1994; Dolle, 1994 en Ganong en Coleman, 1994). Onderzoek naar aanpassings- en gezondheidsproblemen van jongeren uit stiefgezinnen vergeleken met jongeren uit intacte gezinnen, heeft uitgewezen dat het onderwijsperspectief van jongeren uit stiefgezinnen lager is, evenals hun algemeen welzijn (Furstenberg en Cherlin, 1991; Hetherington, 1993; Dronkers, 1993 en Spruijt en Hendrickx, in press). Ganong en Coleman (1994) concludeerden dat er verschillen bestaan in het functioneren van kinderen die opgroeien in stiefgezinnen en kinderen die opgroeien binnen andere gezinsvormen, maar dat de meeste van deze verschillen nogal klein zijn. Nederlands onderzoek (Spruijt *et al.*, 1989) laat zien dat vooral jongeren uit het zogenaamde verdeelde stiefgezinstype (dat zijn gezinnen waarin de biologische ouder en de stiefmoeder of vader het over een aantal zaken niet eens zijn) veel problemen hebben. In andere stiefgezinstypen gaat het redelijk goed. Kortom, meer duidelijkheid is gewenst omtrent *de vraag wat slechter is voor kinderen: opgroeien in een eenoudergezin of in een stiefgezin (subvraag 2)*.

Hoewel de meeste eenoudergezinnen en stiefgezinnen anno 1996 ontstaan zijn door echtscheiding, komen er –zeker als het om wat oudere kinderen gaat– nog altijd eenoudergezinnen en stiefgezinnen voor die ontstaan zijn na het overlijden van een ouder. Hoewel dit overlijden een zeer ingrijpende gebeurtenis is voor kinderen, die met heftige emoties –vooral op kortere termijn– gepaard kan gaan, zijn er duidelijke verschillen aan te wijzen tussen de effecten van overlijden en echtscheiding. Het laatste heeft meestal een langere periode van gezinsontwrichting tot gevolg en het moeizame proces van het hervinden van een nieuw evenwicht na het vertrek van één van de ouders. Terwijl na overlijden de herinnering aan de overleden ouder bijna altijd positief is, is de herinnering aan of het omgaan met de afwezige ouder na echtscheiding vrijwel nooit zonder problemen (Spruijt, 1991). Van Gelder (1989) vond geen grote verschillen tussen echtscheidingsgezinnen en verweduwde gezinnen in bijvoorbeeld de hulp die eenoudergezinnen ontvangen. Van Delft en Niphuis-Nell (1988) wijzen op verschillen en

overeenkomsten tussen scheidingsgezinnen en verweduwde gezinnen. Zij benadrukken vooral de problemen in verweduwde gezinnen op korte termijn. Op langere termijn worden de negatieve effecten meestal kleiner. Uit empirisch bevolkingsonderzoek naar effecten van echtscheiding en stiefgezinsvorming blijken de grootste negatieve effecten na ongeveer twee jaar verminderd te zijn. Wallerstein en Blakeslee (1987) concluderen echter in hun studie naar mannen, vrouwen en kinderen, tien jaar na de scheiding, dat weliswaar veel jonge mensen uit echtscheidingsgezinnen uiteindelijk wel in staat blijken te zijn om 'stabiele' relaties aan te gaan, maar dat de intrede in de fase van de jongvolwassenheid voor alle ondervraagde kinderen een kritieke drempel is. Ook McLanahan en Bumpass (1988) constateren dat kinderen uit echtscheidingsgezinnen niet zorgeloos de volwassenheid binnentreden. De Graaf (1996) rapporteerde voor Nederland enkele lange termijn effecten van echtscheiding: De entree in de volwassenheid kan voor veel jongeren uit eenoudergezinnen gepaard gaan met gevoelens en herinneringen uit de tijd van de scheiding van de ouders. Bij een aantal jongvolwassenen is het denkbaar dat een zekere mate van angst aanwezig is voor het aangaan van relaties. Men is bang de door de ouders gemaakte fouten te herhalen (p. 129). Kortom, wij willen meer duidelijkheid over *de vraag wat de effecten voor kinderen zijn van opgroeien in scheidingsgezinnen of in verweduwde gezinnen (subvraag 3)*.

Om een antwoord op de centrale vraagstelling en de drie subvragen naar de effecten van het opgroeien in verschillende gezinsvormen te kunnen geven, vergelijken wij in dit artikel vijf gezinsvormen: goed functionerende intacte gezinnen, slecht functionerende intacte gezinnen, eenoudergezinnen na echtscheiding, stiefgezinnen na echtscheiding en eenoudergezinnen na verweduwing. In de volgende paragraaf bespreken we eerst de theoretische perspectieven die in de literatuur worden gehanteerd om de effecten voor kinderen en jongeren te onderzoeken. Daarna bespreken we in paragraaf 3 om welke concrete effecten het in de literatuur meestal gaat. Vervolgens presenteren we onze resultaten en de discussie.

5.2. Theoretische perspectieven

Welke theoretische verklaringen worden gebruikt om de gevolgen voor kinderen van het opgroeien in een bepaalde gezinsvorm te onderzoeken? Verschillende auteurs (onder andere Demo en Acock, 1988) wijzen er

terecht op dat in veel onderzoek naar de effecten van echtscheiding, het gezin met twee ouders impliciet of expliciet de norm is. Hierbij wordt het Freudiaanse uitgangspunt gevolgd, dat voor de normale ontwikkeling van een kind een vader en een moeder nodig zijn. Veel onderzoekers hanteren dit uitgangspunt, ook wel deficitcomparison hypothese genoemd (Ganong en Coleman, 1994). Dit heeft tot gevolg dat vrijwel uitsluitend wordt gekeken naar de negatieve gevolgen voor kinderen van het opgroeien in andere gezinsvormen dan het 'standaard'tweeoudergezin. Glenn en Kramer (1987) zoeken de verklaring voor de effecten van huwelijksinstabiliteit en daarmee dus voor het opgroeien in verschillende gezinsvormen in een aantal richtingen:

- de afwezigheid of mislukking van het voorbeeld van de echtgenootrol;
- de inadequate sociale controle van familie en buurt;
- de geringere weerstand tegen echtscheiding;
- het trouwen op jongere leeftijd;
- het opgroeien onder moeilijke economische omstandigheden.

Hiermee is een eerste poging gedaan de effecten te systematiseren en Amato (1993) gaat daarin verder. Hij heeft op basis van de literatuur vijf centrale concepten of perspectieven onderscheiden voor de verklaring van verschillen tussen kinderen die zijn opgegroeid in verschillende gezinsvormen:

- het verlies van de niet-verzorgende ouder;
- de psychologische aanpassing van de verzorgende ouder;
- de mate van conflict tussen de ouders;
- economische problemen;
- stressvolle veranderingen.

Het verlies van de niet-verzorgende betekent dat de socialisatie van de kinderen mogelijk problematisch wordt. Niet alleen kan één opvoeder nu eenmaal minder dan twee en is er vaak sprake van overbelasting van de ene ouder, maar ook het dagelijks voorbeeld van een ouder van één bepaalde sekse valt weg. Bovendien is er vaak een moeizaam contact met de afwezige ouder (Amato en Rezac, 1994 en Spruijt en Iedema, 1998).

De psychologische aanpassing van de verzorgende ouder is in de eerste periode na de echtscheiding vaak problematisch (Amato en Keith, 1991 en Amato, 1993). Hoe sneller de verzorgende ouder echter het (lees: haar) evenwicht hervindt, hoe beter dat blijkt te zijn voor de kinderen. Furstenberg en Cherlin (1991) concluderen op basis van een reeks onderzoeken dat het belangrijkste beleidsadvies na echtscheiding luidt: ondersteun de positie van de verzorgende ouder in het belang van de kinderen.

De mate van conflict tussen de ouders is onderwerp geweest van diverse studies in binnen- en buitenland. Gryncz en Fincham (1990) benadrukken in een overzichtsstudie dat voortdurend ouderlijk conflict nadelig is voor de psychologische ontwikkeling van kinderen. Dronkers (1996) concludeert dat heftige ouderlijke ruzies nadelig zijn voor kinderen, ook zonder dat er een echtscheiding op volgt.

De moeilijke financiële situatie na echtscheiding krijgt veel aandacht als verklaring voor negatieve effecten voor de kinderen. De meeste kinderen leven na echtscheiding in een moedergezin en deze gezinnen hebben vaak bijzonder weinig financiële armslag. Bosman (1993) benadrukt dat voor moedergezinnen na echtscheiding vooral de relatieve financiële achteruitgang telt, meer nog dan de feitelijke financiële ruimte.

Het laatste perspectief spreekt vooral over stressvolle veranderingen na echtscheiding. Behalve het verlies van het dagelijkse contact met een ouder moeten kinderen vaak andere stressvolle zaken verwerken, zoals: verhuizing, schoolverandering en contactverlies met leeftijdgenoten, grootouders en andere familieleden (Meesters en Singendonk, 1994).

Wij zouden nog één perspectief willen toevoegen aan de indeling van Amato. Bosman en Louwes (1988, p. 6) noemen “de mentaliteit ten opzichte van eenoudergezinnen, die nog altijd wordt gekenmerkt door gebrek aan acceptatie en door vooroordelen”. Dronkers (1993, p. 35) concludeert dat “een deel van de onderwijsachterstand van kinderen uit eenouder(moeder)gezinnen voortkomt uit een negatief beeld van moedergezinnen in de samenleving, zoals dat in dit geval tot uitdrukking komt in het (negatieve) oordeel van de onderwijzer over de toekomstmogelijkheden van kinderen in moedergezinnen”. Het negatieve stereotype

ten opzichte van stiefkinderen is genoegzaam bekend. Ganong en Coleman (1987) hebben dit negatieve stereotype in de Verenigde Staten bij een aantal verschillende beroepsgroepen onderzocht. Het bleek dat onderwijzers, sociaal werkers, advocaten, studenten en hulpverleners allen een negatief stereotype hadden van stiefkinderen; alleen ervaren therapeuten hadden dit vooroordeel niet. Het is aannemelijk dat het voortbestaan van het negatieve vooroordeel ten opzichte van stiefkinderen te maken heeft met de reeds door Cherlin (1978) gesignaleerde en nog altijd bestaande onvolledige institutionalisering van stiefgezinnen (na echtscheiding). Ook Amato zelf (1991, p. 67) heeft samen met Keith onderzoek gedaan naar het bestaan van negatieve stereotypen jegens kinderen die de echtscheiding van hun ouders hebben meegemaakt. Zij constateren dat negatieve beelden van echtscheidingskinderen nog altijd wijd verbreid zijn in de (Amerikaanse) samenleving. Bovendien tonen zij aan dat ook in dit geval deze negatieve stereotypen ertoe leiden dat de respondenten negatieve informatie over echtscheidingskinderen onthouden en positieve informatie over hen vergeten.

Dit alles betekent dat er globaal zes theoretische perspectieven worden gehanteerd om de lange termijn effecten van verandering in gezinsvorm door conflicten, echtscheiding of verweduwing, en stiefgezinsvorming te onderzoeken:

- het verlies van de niet-verzorgende ouder;
- de psychologische aanpassing van de verzorgende ouder;
- de mate van conflict tussen de ouders;
- financiële problemen;
- stressvolle veranderingen;
- negatieve stereotypering van echtscheiding en stiefgezinsvorming.

De verschillende gezinsvormen en de manier waarop deze worden bestudeerd zijn hiermee in kaart gebracht. Vervolgens komen de effecten voor de kinderen aan de orde: hun welzijn of welbevinden.

5.3. De effecten voor kinderen

Welke effecten voor kinderen van het opgroeien in verschillende gezinsvormen worden in de literatuur meestal onderscheiden? Het gaat in

het algemeen om hun welzijn of welbevinden hetgeen is samen te vatten via een aantal veel gestelde vragen:

1. Hoe voelen jongeren zich fysiek en mentaal?
2. Hoe is de band met hun ouders?
3. Hoe verloopt hun relationele ontwikkeling?
4. Hebben zij problemen met hun vrienden en vriendinnen?
5. Hebben zij problemen met hun school en/of werk?
6. Hoe zit het met hun riskante gewoonten?
7. Hoe denken zij over het beginnen van een eigen gezin?

Deze vragen komen in verschillende onderzoeken naar voren, hoewel niet altijd op deze manier ingedeeld. Amato en Keith (1991) hebben een meta-analyse uitgevoerd over de gevolgen op lange termijn van echtscheiding van ouders voor het algemeen welzijn van hun kinderen. Er werden effecten berekend voor vijftien variabelen in 37 studies waarbij 81.000 personen betrokken waren. Ze concludeerden dat echtscheiding van de ouders significant negatieve effecten heeft op het mentale en fysieke welzijn van jongeren. Variabelen als tienerzwangerschap, tienerhuwelijk, sociaal welbevinden, kwaliteit van het huwelijk, echtscheiding en fysieke gezondheid zijn hierin opgenomen. Deze pessimistische conclusie dient echter enigszins afgezwakt te worden, aangezien de effecten over het algemeen significant maar zwak zijn.

In het algemeen laat onderzoek naar de ontwikkeling van kinderen en jongeren zien dat opgroeien met goede relaties met de ouders positief is voor het welzijn van jongeren (IJendoorn *et al.*, 1985 en Bird en Melville, 1994). Ook Boss (1987) benadrukt de betekenis van de positieve affectieve betrokkenheid van de ouders voor het welbevinden van kinderen. Minimale ouderlijke betrokkenheid vormt een risicofactor voor een optimale ontwikkeling van kinderen en jongeren (Rutter, 1987 en Rutter en Smith, 1996).

De Graaf (1996) bestudeerde de invloed van echtscheiding van de ouders op het demografische gedrag van vrouwen in Nederland. Hij stelt vast dat er een duidelijke invloed is, ook na controle voor een aantal achtergrondkenmerken. Het komt erop neer dat meisjes uit eenoudergezinnen het ouderlijke huis op jongere leeftijd verlaten, vroeger gaan samenwonen,

vaker relaties verbreken en een negatiever beeld hebben van hun persoonlijke relaties. Spruijt en DeGoede (1997) vonden soortgelijke resultaten voor meisjes en jongens uit eenoudergezinnen na echtscheiding. Opvallend is dat jongeren uit scheidingsgezinnen op jongere leeftijd beginnen met vaste verkering en sex.

Bosch en anderen (1994) deden onderzoek naar de gevolgen voor de latere relatievorming van kinderen uit eenoudergezinnen. Zij concludeerden dat er kleine negatieve effecten zijn. Deze kunnen volgens hen niet worden verklaard door het eenouderschap zelf, maar door de ouderlijke conflicten rond de echtscheiding. Van Gelder (1989) heeft literatuuronderzoek gedaan naar de lange termijn effecten van echtscheiding. Hij stelde vast dat kinderen uit eenoudergezinnen iets meer twijfels hebben over het huwelijk en een gezinsleven. Wat betreft het aanknopen van relaties met de andere sekse zijn zij actiever en kritischer. Van Gelder constateert verder dat kinderen van gescheiden ouders vaker buitenechtelijke kinderen krijgen, iets vroeger trouwen en vaker uit elkaar gaan. Bovendien zijn zij ook kritischer over hun huwelijk.

Wat betreft de problemen op school en werk kwam Dronkers (1993) tot de conclusie dat er significante verschillen bestaan in schoolloopbaan tussen kinderen van wel en niet gescheiden ouders. Echtscheiding lijkt echter niet de belangrijkste voorspeller van verschillen in schoolloopbaan te zijn. Veel belangrijker is bijvoorbeeld het opleidingsniveau van vader en/of moeder. Bovendien zijn effecten in klinische studies –logischerwijze– significant sterker dan in studies gebaseerd op bevolkingssteekproeven. Uit klinisch onderzoek naar jongeren met problemen (Van Praag, 1993) blijkt vaak dat deze jongeren afkomstig zijn uit eenoudergezinnen en stiefgezinnen na echtscheiding. De conclusie uit niet-klinisch empirisch onderzoek is echter dat het met deze jongeren bijna net zo goed gaat als met jongeren uit ‘normale’ intacte gezinnen (Spruijt, 1991; Dölle, 1994 en Ganong en Coleman, 1994).

Nurco en Lerner (1996) rapporteerden dat een intact gezin met beide natuurlijke ouders een goede bescherming biedt tegen het verslaafd raken aan drugs. Hoffman en Johnson (1998) onderzochten het drugsgebruik van adolescenten afkomstig uit negen verschillende gezinstypen, variërend van moeder-vadergezin tot eenouder(vader)gezinnen en grootmoedergezinnen.

Zij concludeerden dat jongeren uit scheidingsgezinnen een grotere kans hebben om vaker en meer drugs te gebruiken. McLanahan en Sandefur (1994) vonden vergelijkbare uitkomsten in hun onderzoek.

Verskillende auteurs benadrukken dat kinderen uit eenouder- en stiefgezinnen na echtscheiding meer aarzelend en kritisch aan hun eigen gezinsvorming beginnen (Wallerstein en Blakeslee, 1987). Deze auteurs spreken ook wel over een sluimereffect: wanneer de eigen relatie- en gezinsvorming aan de orde is, komen de herinneringen aan de ouderlijke scheiding extra sterk naar voren. Over de intergenerationele overdracht van de kans op echtscheiding is al verschillende malen gerapporteerd (Glenn en Kramer, 1987; McLanahan en Bumpass, 1988; de Graaf, 1996 en Dronkers, 1997).

Deze veel gestelde vragen over de effecten van het opgroeien in verschillende gezinsvormen op het welbevinden van de kinderen, worden vaak nog nader gespecificeerd. Zijn de effecten verschillend voor jongens en meisjes en maakt de leeftijd van de kinderen wat uit? Wat de sekseverschillen betreft: in overzichtsartikelen (Amato en Keith, 1991; Cherlin *et al.*, 1992) komt het beeld naar voren dat de effecten, zeker op korte termijn, voor jongens het meest in het oog springen. Dat zou op twee manieren kunnen worden verklaard. 1) Probleemgedrag van jongens (agressie, vandalisme) valt meer op dan probleemgedrag van meisjes (terugtrekking, depressieve gevoelens). 2) De primaire identificatiefiguur voor de jongens (de vader) vertrekt meestal, terwijl de primaire identificatiefiguur voor de meisjes (de moeder) meestal blijft. In ons onderzoek zullen wij aandacht schenken aan de mogelijke verschillende effecten voor jongens en meisjes. Ook zullen wij in onze analyses de leeftijd van de kinderen betrekken. Het gaat dan zowel om de leeftijd waarop de scheiding of het overlijden en de stiefgezinsvorming plaats vond, als om het aantal jaren dat sindsdien verstreken is.

5.4. Data en methoden

5.4.1. Steekproef en dataverzameling

We maakten gebruik van de dataset (meting 1, 1991; meting 2, 1994; meting 3, 1997) van het project Wendingen in de Levensloop (WIL): een Nederlands nationaal panelonderzoek, gebaseerd op een representatieve

steekproef van jongeren. De random selectie was gebaseerd op statistieken van huishoudens en jongeren die zelfstandig wonen, uit het Nationale Script Panel en de Nationale Mini Census ('t Hart, Meeus en Kox, 1993). Per huishouden werden maximaal twee personen tussen de 15 en 24 jaar geselecteerd. In totaal werden er 3.525 huishoudens benaderd. Het percentage weigeringen om mee te doen was 26,1 en de totale non-respons vanuit de huishoudens bedroeg 35,9 procent. Correctieberekeningen geven aan dat de random selectie iets afwijkt van de kennis over jongeren uit andere bronnen. Er is één belangrijke deviatie: allochtone jongeren zijn nauwelijks vertegenwoordigd. In 1991 beantwoordden 3.000 jongeren in de leeftijd van 12 tot 24 jaar een groot aantal vragen, zowel schriftelijk als mondeling, over hun ontwikkeling en levensstijl. De vragen hadden betrekking op fysiek en psychologisch welzijn, het zich losmaken van de ouders en het op eigen benen gaan staan, relaties, seks, vaste verkering, uit huis gaan en de relatie tussen generaties. Eén van de ouders werd eveneens geïnterviewd. In 1994 en in 1997 zijn de respondenten weer ondervraagd. De jongste groep van 12-15 jaar is steeds ververst, de oudsten waren in 1994 dus 27 jaar en in 1997 30 jaar. In 1997 hebben nog 1.781 jongeren van 12-30 jaar aan het onderzoek deelgenomen. Het veldwerk is uitgevoerd door een onderzoeksbureau.

5.4.2. Operationalisering van de concepten

Onafhankelijke variabele: gezinsvorm

Aan de jongeren zijn de vragen gesteld:

- Hoe tevreden zijn je ouders volgens jou over hun relatie? (1=heel erg ontevreden tot 7=heel erg tevreden).
- Hebben je ouders er de afgelopen 5 jaar wel eens serieus over nagedacht om uit elkaar te gaan? (1=ja, meerdere keren tot 4=nee, nooit).
- Hebben je ouders –voorzover je weet– weleens ernstige conflicten? (1=ja, vaak tot 4=nee, nooit).

Van deze drie items is een schaal gemaakt ($\alpha=0,77$). Alleen ouders met de laagste scores op de drie items (volgens de jongeren dus) kregen het predikaat 'slecht functionerend huwelijk'. De ouders met de op één na laagste scores op de drie items kregen het predikaat 'matig', de andere ouders het predikaat 'goed functionerend huwelijk'.

Aan de jongeren in het onderzoek is bovendien gevraagd of en wanneer hun ouders gescheiden zijn en of en wanneer hun verzorgende ouder (al dan niet gehuwd) weer samenwoont met een andere partner. Ten slotte onderscheiden we de categorie eenoudergezinnen na verweduwing. Het aantal stiefgezinnen na verweduwing was te klein (17) om in de analyse te betrekken en over de categorie matige kerngezinnen hebben we vanwege de overzichtelijkheid niet gerapporteerd. Dit impliceert de volgende operationalisering van het concept 'gezinsvorm':

	n	%
1 = goed functionerend kerngezin	1.323	79
2 = slecht functionerend kerngezin	60	4
3 = eenoudergezin na scheiding	144	9
4 = stiefgezin na scheiding	52	3
5 = eenoudergezin na verweduwing	93	5
	1.672	100

De leeftijd van de ondervraagde jongeren varieert van 12 tot 30 jaar. De meisjes zijn iets in de meerderheid: 56 procent. Dit heeft te maken met het feit dat meisjes iets minder vaak weigeren om aan onderzoek mee te doen vergeleken met jongens. Bovendien rapporteren wij over de derde meting. Onder de afvallers zijn iets minder meisjes dan jongens. Het opleidingsniveau is gespreid, de helft is nog thuiswonend en de helft is uitwonend. Er zijn bijna 200 ouderparen gescheiden en 100 ouders overleden. De jongeren zijn ten tijde van de derde meting gemiddeld 21 jaar en de scheiding heeft gemiddeld 11 jaar geleden plaatsgevonden.

Afhankelijke variabele: fysieke en mentale toestand

In het onderzoek zijn diverse instrumenten gebruikt om de fysieke en mentale toestand van jongeren vast te stellen, te weten:

- In de eerste plaats de Cantril-ladder, die de psychologische gezondheid meet: Wij willen graag van je weten hoe je je voelt. (van 1 = zeer slecht tot 10 = zeer goed).
- In de tweede en derde plaats de Goldberg-schaal, die psychologische stress en de mate van depressiviteit meet (bijvoorbeeld: Had je gedurende de afgelopen vier weken voortdurend het gevoel onder druk te staan? of: Voelde je je de afgelopen vier weken ongelukkig of depressief?) Mogelijke antwoorden: 1 = helemaal niet, 2 = niet meer dan

gewoonlijk, 3 = meer dan gewoonlijk, 4 = veel meer dan gewoonlijk. De schaal bestaat uit twee subschalen met vier en zes items (Cronbachs alpha's 0,92 en 0,88). De scores zijn omgezet in tienpuntsschalen, met 1 = slecht (veel stress of depressiviteit) en 10 = goed.

- In de vierde plaats de VOEG, die de fysieke toestand meet: moeheid, hoofdpijn, rugpijn et cetera. Ook hier zijn de scores getransponeerd naar een schaal van 1 tot 10.

Afhankelijke variabele: de band met de ouders

Er is een schaal ontwikkeld voor de meting van de band met de moeder en eveneens een voor de band met de vader. In beide gevallen een schaal met vijf items (mijn moeder liet mij de dingen doen die ik graag deed, mijn vader leek mijn problemen en zorgen te begrijpen). De alpha's van de twee schalen (getransponeerd naar tienpuntsschalen) zijn 0,85 en 0,88.

Afhankelijke variabele: relationele ontwikkeling

De relationele ontwikkeling is geoperationaliseerd door te vragen naar de leeftijd waarop de eerste seks plaats vond, de leeftijd bij het begin van de eerste vaste verkering en het aantal sekspartners gedurende het laatste jaar. Respondenten die nog geen ervaring met seks of verkering hebben, zijn buiten de berekening gehouden. Als promiscue hebben we gedefinieerd: meer dan een sekspartner in het afgelopen jaar. Ten slotte is ook gevraagd naar de frequentie van het voorkomen van problemen in de relatie met vrienden en vriendinnen (score van 1 tot 5).

Afhankelijke variabele: problemen op school of op het werk

Gevraagd is naar de frequentie van het voorkomen van problemen met het leren op school of in de studie (score van 1 tot 5) en naar de frequentie van problemen op het werk.

Afhankelijke variabele: riskante gewoonten

Gevraagd is naar het gebruik van sigaretten, alcohol en softdrugs.

Afhankelijke variabele: opvattingen over gezinsleven

Gevraagd is of de respondent van plan is om later (meer) kinderen te krijgen. Bovendien is gevraagd naar de opvattingen over een gelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen in een relatie (drie items, bijvoorbeeld het verzorgen van een gezin is voor een vrouw belangrijker

dan een baan buitenshuis). Ten slotte is gevraagd naar de opvattingen over andere gezinsvormen dan het standaardgezin (BOM-moeder zijn, ongetrouwd samenwonen, samenwonen homofielen).

5.4.3. Data-analyse

Allereerst hebben we de frequentieverdeling van de variabele gezinsvorm berekend om na te gaan of er voldoende variatie bestaat in gezinsvorm (zie boven). Vervolgens hebben we gekeken naar de samenhang met een aantal achtergrondvariabelen. De relatie tussen gezinstype en geslacht is niet significant; er zijn in gezinnen na echtscheiding niet meer meisjes dan in de andere gezinsvormen. Dit bevestigt niet de resultaten van het onderzoek door Morgan, Lye en Codran (1988), die vonden dat ouders van meisjes iets vaker scheiden dan ouders van jongens. Na een echtscheiding blijven adolescenten meestal bij de moeder: van eenoudergezinnen na echtscheiding bestaat 91 procent uit gezinnen met alleen een moeder en 9 procent uit gezinnen met alleen een vader. In stiefgezinnen bestaat 93 procent uit gezinnen met een stiefvader en 7 procent uit gezinnen met een stiefmoeder. De jongeren uit verweduwde eenoudergezinnen zijn gemiddeld significant ouder dan de anderen (24,9 jaar, respectievelijk 20,9 jaar). Dit is niet onlogisch omdat de kans op overlijden van één van de ouders groter wordt naarmate de jongeren ouder worden. Onder de uitwonende jongeren zijn oververtegenwoordigd: jongeren uit verweduwde gezinnen (logisch, gezien de leeftijd) en jongeren uit eenoudergezinnen na echtscheiding (niet logisch, deze jongeren gaan dus eerder het huis uit). Er is geen significant verschil in het aantal jaren dat de ouders gescheiden zijn (gemiddeld 11 jaar) tussen de verschillende gezinsvormen. De leeftijd van de kinderen bij de scheiding verschilt wel significant: jongeren uit de eenoudergezinnen waren gemiddeld 11,5 jaar toen hun ouders scheidden, de jongeren uit stiefgezinnen 9 jaar. Wat het gezinsinkomen betreft valt duidelijk op dat de eenoudergezinnen minder geld hebben dan de intacte gezinnen en de stiefgezinnen.

Met behulp van de methode ONEWAY hebben we de verschillen getoetst tussen de gezinsvormen en de verschillende indicatoren voor het welbevinden van de jongeren.

Tabel 5.1. De gemiddelde score van de jongeren op de welbevindenvariabelen per gezinsvorm (N=1672)

Welbevinden	Gezinsvormen				
	1 kern goed	2 kern slecht	3 eenouder scheiding	4 stief scheiding	5 eenouder verweduwd
1. Gezondheid					
Mentale gezondheid (1-10)	7,9	7,2*	7,6	7,8	7,5
Geen stress (hoger=beter, 1-10)	5,3	3,3*	4,6*	4,7	4,9
Geen depressiviteit (1-10)	4,9	3,6*	4,7	4,2	4,7
Fysieke gezondheid (1-10)	7,4	5,9*	6,7*	6,1*	7,3
2. Ouderbinding					
Vaderbinding (1-10)	7,4	4,8*	4,7*	5,7*	7,3
Moederbinding (1-10)	8,2	6,6*	7,5*	7,5*	7,7
3. Relatieloopbaan					
Leeftijd 1e seks	17,7	17,0*	16,5*	16,7*	18,3
Leeftijd 1e vv	16,5	16,4	16,0*	15,9*	17,5**
% promiscue	8,0	10,5	17,5*	18,0*	7,8
4. Problemen					
Leerproblemen	2,1	2,2	2,2	2,5	2,3
Werkproblemen	1,6	2,0*	1,5	1,7	1,8
Relatieproblemen	2,1	2,4*	2,4*	2,4*	2,1
5. Riskante gewoonten					
% rokers	27,0	52,0*	47,0*	37,0*	28,0
% drinkers	68,0	90,0*	73,0	71,0	75,0
% softdruggebruiker	9,0	23,0*	22,0*	21,0*	9,0
6. Toekomstig gezin					
Wil later kinderen (1-5)	4,0	3,9	3,8	3,7	3,6*
Voor gelijke rolverdeling (1-10)	5,7	6,9*	6,6*	5,9	5,9
Voor altern. Gezinsvormen	4,5	6,1*	5,3*	5,4*	4,7

* het verschil ten opzichte van het goede kerngezin is negatief en significant ($p < .05$).

** het verschil ten opzichte van het goede kerngezin is positief en significant ($p < .05$).

5.5. Resultaten

Tabel 5.1 geeft de gemiddelde scores voor de verschillende aspecten van welbevinden van jongeren uit de onderscheiden gezinsvormen. De eerste vraag in dit verband betreft de fysieke en mentale gezondheid. De bovenste

vier regels van tabel 5.1 geven aan dat het met de jongeren uit de goed functionerende kerngezinnen het beste gaat. Zij scoren het meest positief op alle vier onderscheiden variabelen. Hoewel jongeren uit de twee gezinsvormen na echtscheiding ook lager scoren, valt de laagste score van de jongeren uit de slecht functionerende kerngezinnen het meeste op. De jongeren uit de verweduwd gezinnen scoren slechts iets lager dan de jongeren uit de goed functionerende kerngezinnen.

De scores met betrekking tot de binding met de ouders laten aan duidelijkheid niets te wensen over. De binding met vaders en moeders van kinderen uit de goed functionerende kerngezinnen is sterk. De band met beide ouders (inclusief de overleden ouder) uit de verweduwd eenoudergezinnen is niet significant lager. Problematisch is de ouderbinding in de andere drie gezinsvormen. Opvallend is de relatief zwakke moederbinding in de slecht functionerende kerngezinnen.

De jongeren uit de beide gezinsvormen na scheiding vallen op door hun afwijkende score wat betreft de relatielooptijd. Zij beginnen vroeg met relaties en hebben het afgelopen jaar ook meer seksuele ervaring opgedaan dan de anderen. Ook de score van deze jongeren op relatieproblemen is hoog. Onder de jongeren uit de drie middelste groepen uit tabel 5.1 worden ook de meeste rokers, drinkers en soft druggebruikers aangetroffen. Ten slotte laten jongeren uit slecht functionerende kerngezinnen en uit eenoudergezinnen na echtscheiding duidelijk zien dat zij in de toekomst gelijke verhoudingen willen tussen mannen en vrouwen, en dat zij andere gezinsvormen dan het traditionele gezin positief benaderen.

Kijken we tegelijk naar alle scores in de vijf kolommen dat is het onmiskenbaar dat het welbevinden van jongeren uit goed functionerende kerngezinnen het hoogst is. Jongeren uit slecht functionerende kerngezinnen (ouderparen met veel problemen en conflicten, kolom 2) ervaren in brede zin een lagere mate van welbevinden dan jongeren uit goed functionerende kerngezinnen. Voortdurende conflicten tussen de ouders hangen kennelijk negatief samen met de mentale en fysieke gezondheid van de kinderen, met hun vader- en moederbinding, met hun werk- en relatieproblemen, en met hun riskante gewoonten. Ook met kinderen uit scheidingsgezinnen (zowel eenouder- als stiefgezinnen) gaat het minder goed dan met de kinderen uit de 'traditionele' kerngezinnen, maar de scores

zijn iets minder laag dan van de kinderen uit de slechte kerngezinnen. De kolommen 3 en 4 van tabel 5.1 laten zien dat echtscheiding van de ouders vooral ook samenhangt met het relationele gedrag van de kinderen: zij beginnen vroeg aan relaties en hebben ook meer ervaring met relaties. Met kinderen uit eenoudergezinnen na verweduwing gaat het niet slechter dan met kinderen uit goede kerngezinnen. Het is dus duidelijk van belang eenoudergezinnen altijd te onderscheiden naar oorzaak van ontstaan: scheiding of overlijden.

Wij hebben tabel 5.1 ook berekend voor jongens en meisjes apart. Dan blijkt dat de effecten voor meisjes gemiddeld iets sterker zijn dan voor jongens. Dit lijkt tegenstrijdig met een deel van de literatuur waar vooral effecten voor jongens worden gemeld. Dit blijkt echter vooral literatuur te zijn die handelt over de effecten op wat kortere termijn dan in ons onderzoek. Onze resultaten sluiten aan bij Wallerstein en Blakesly (1987), die ook de effecten bespreken op middellange en lange termijn. Bovendien zou de keuze voor onze afhankelijke variabelen een rol kunnen spelen. Het is denkbaar dat bij jongens ook enkele andere effecten sterker waarneembaar zijn, zoals agressief gedrag en vandalisme. Deze effecten die te maken hebben met externaliserend probleemgedrag hebben wij niet gemeten.

De leeftijd van de kinderen op het moment van de scheiding blijkt weinig betekenis te hebben voor de effecten op langere termijn. Uit onze analyses is gebleken dat de samenhang tussen leeftijd en effecten zwak is. Er lijken iets zwakkere negatieve effecten te zijn als de kinderen nog jong zijn, van 0-4 jaar. Maar als de kinderen zo jong zijn, gaan de meeste ouders nog niet scheiden. Samenhangend met de leeftijd rijst de vraag of het iets uitmaakt of de kinderen nog thuis- of al uitwonend zijn? Dat is natuurlijk tevens een vraag naar het effect van de leeftijd: de gemiddelde leeftijd bij het uithuis gaan is 20,4 jaar. Ongeveer de helft van de jongeren woont nog thuis en de andere helft is het (ouderlijk) huis uit. Opvallend resultaat van onze analyses is dat de effecten voor uitwonenden niet kleiner zijn dan voor thuiswonenden. Dit gecombineerd met het gegeven dat de ouderlijke scheiding al elf jaar geleden plaats vond, leidt tot de conclusie dat de effecten van ouderlijke conflicten en echtscheiding langdurig zijn.

5.6. Conclusie en discussie

Ernstige ouderlijke conflicten en echtscheiding zijn dus slecht voor het welbevinden van kinderen op langere termijn. Onze gegevens laten zien dat gemiddeld elf jaar na de scheiding verschillende effecten nog duidelijk waarneembaar zijn. Hoewel de scores op verschillende variabelen weliswaar significant maar niet zo sterk zijn, geeft een aantal uitkomsten toch reden tot zorg: de mentale en fysieke gezondheid, de relatief lage ouderbinding, de vroege start van de relatieloopbaan inclusief de gemelde relatieproblemen en het gebruik van sigaretten en softdrugs.

In dit artikel zijn allerlei vragen gesteld en resultaten gepresenteerd. Veel vragen zijn nog onbeantwoord en onderzoek roept ook altijd nieuwe vragen op. Toch hebben wij op een aantal vragen een (voorlopig?) antwoord gegeven. Wij hebben ons in paragraaf 5.3. de volgende vragen gesteld:

1. Hoe voelen jongeren zich fysiek en mentaal?
2. Hoe is de band met hun ouders?
3. Hoe verloopt hun relationele ontwikkeling?
4. Hebben zij problemen met hun vrienden en vriendinnen?
5. Hebben zij problemen met hun school en/of werk?
6. Hoe zit het met hun riskante gewoonten?
7. Hoe denken zij over het beginnen van een eigen gezin?

De antwoorden op deze vragen zijn alle aan de orde geweest in paragraaf 5.5. Nadrukkelijk moet nog worden gezegd dat de gezinsvorm bepaald is door vragen aan de jongeren. Ouders in slecht functionerende kernegezinnen maken veel ruzie en overwegen echtscheiding volgens hun kinderen. Volgens die meting scoren kinderen uit slecht functionerende kernegezinnen gemiddeld (iets) lager dan kinderen uit scheidingsgezinnen. Dat is begrijpelijk want de kinderen merken die conflicten dus op en hebben er kennelijk last van. Als de ouders worden gevraagd naar de kwaliteit van hun huwelijk (Spruijt en DeGoede, 1997), dan blijken de effecten voor kinderen uit slechte kernegezinnen iets minder sterk te zijn dan voor kinderen uit eenoudergezinnen na scheiding. Meer aandacht voor de meting van de kwaliteit en stabiliteit van het ouderlijk huwelijk is dus nodig.

104

Welk perspectief van Amato (1993) wordt door onze gegevens empirisch het meest ondersteund? Wanneer we de gegevens uit tabel 5.1 globaal interpreteren dan is de volgorde van de 'totaalscore' van de jongeren van hoog (goed) naar laag (minder goed) als volgt:

1. jongeren uit goed functionerende kerngezinnen;
2. jongeren uit eenoudergezinnen na verweduwing;
3. jongeren uit stiefgezinnen na scheiding;
4. jongeren uit eenoudergezinnen na scheiding;
5. jongeren uit slecht functionerende kerngezinnen.

Combinatie van de gegevens uit tabel 5.1 leidt tot de voorzichtige conclusie dat vooral het derde perspectief van Amato (1993), de betekenis van de mate van voortdurende ouderlijke conflicten wordt ondersteund. Het eerste perspectief, het verlies van de niet-verzorgende ouder, is op zichzelf niet bepalend voor sterk negatieve effecten. De jongeren uit de verweduwde gezinnen scoren daarvoor te hoog. Natuurlijk kan combinatie van het verlies van een ouder met voortdurende ruzie voor veel problemen zorgen. Het tweede perspectief, de psychologische aanpassing van de niet-verzorgende ouder, verdient nader te worden onderzocht. Hierbij zou ook verder gekeken moeten worden naar de betekenis van de verschillen in vader- en moederbinding. Voor het primaat van het derde perspectief, de negatieve gevolgen van de financiële achteruitgang na de scheiding, zouden kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding (groep 3) het laagst moeten scoren. Deze groep heeft immers de slechtste financiële positie. De kinderen uit deze groep 3 van tabel 5.1 scoren wel laag, maar niet laag genoeg. Voortdurende ouderlijke conflicten vormen kennelijk een belangrijker verklaringsgrond dan financiële problemen. Voor de vijfde verklaring, stressvolle veranderingen scoren de kinderen uit stiefgezinnen te hoog. Omdat jongeren uit stiefgezinnen waarschijnlijk –gemiddeld– meer stressvolle ervaringen, hebben meegemaakt dan jongeren uit eenoudergezinnen, zouden deze jongeren lager moeten scoren. De zesde en laatste verklaring, de negatieve stereotypering, kan niet geheel worden verworpen; de jongeren uit de eenouder- en stiefgezinnen scoren daarvoor te laag. Nader onderzoek is echter ook hier nodig.

Gezinnen en ouderparen in verandering zijn duidelijke kenmerken van deze tijd. Onze vraagstelling was wat de effecten zijn op langere termijn van deze

'bewegende ouderparen' op kinderen. De vraagstelling is uitgesplitst in drie deelvragen: is voortdurend ruziën slechter dan scheiden, is een eenoudergezin slechter dan een stiefgezin, is scheiding erger dan het overlijden van een ouder. Hoewel het overlijden van een ouder een intensieve en droevige ervaring is voor een kind, zijn de negatieve effecten op langere termijn minder sterk dan na een echtscheiding. Echtscheidingen en conflictueuze huwelijken hebben beide negatieve effecten op het welbevinden van kinderen. Wat erger is hangt af van de meting van de huwelijkskwaliteit. Worden jongeren ondervraagd dan scoort het conflictrijke ouderlijk huwelijk het laagst. Worden de ouders ondervraagd dan blijkt echtscheiding voor kinderen nog iets negatiever dan een slecht huwelijk. Dat is natuurlijk niet zo verwonderlijk omdat niet elk ouderlijk conflict bekend hoeft te zijn aan de kinderen. Maar als de kinderen zelf hun ouderlijk gezin als conflictrijk bestempelen, is dat zeker zo in hun beleving. Waar alle literatuur en ook de uitkomsten van dit onderzoek het over eens zijn is: De slechtste conditie voor jongeren (ook op langere termijn) is de 'beweging': ruziënde ouders, scheidende ouders, doorruziënde ouders.

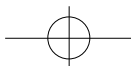
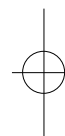
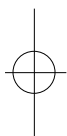
Literatuur

- Acock, A.C. en D.H. Demo (1994), *Family Diversity and Well-Being*. Thousands Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Amato P.R. en B. Keith (1991), Parental divorce and adult well-being: a meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, (53), pp. 43-58.
- Amato, P.R. (1993), Children's Adjustment to Divorce: Theories, Hypotheses, and Empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, (55), pp. 23-38.
- Amato, P.R. en S.J. Rezac (1994), Contact with nonresident parents, interparental conflict, and children's behavior. *Journal of Family Issues*, (15), pp.191-207.
- Bird, G. en K. Melville (1994), *Families and intimate relationships*. New York: McGraw-Hill.
- Bosch, M., J. Dronkers, J. van Goor, W. Groot, P.L. Oei, S. Punt, V. Selleger en E. Windhorst (1994), Een- en Tweeoudergezinnen Vergeleken. De vorming van eigen relaties door de kinderen. *Tijdschrift voor Ontwikkelingspsychologie*, (21), pp. 244-251.
- Bosman, R. en W. Louwes (1988). Eenouder- en tweeoudergezinnen en schoolloopbanen. *Mens en Maatschappij*, (63), pp. 5-23.
- Bosman, R. (1993), *Opvoeden in je eentje*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Boss, P. (1987), Family Stress. In: M.B. Sussman en S.K. Steinmetz (eds.), *Handbook of Marriage and the Family* (pp. 695-723). New York: Plenum.
- CBS (1999), *Maandstatistiek van de Bevolking*, (7). Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- Cherlin, A.J. (1978), Remarriage as a incomplete institution. *American Journal of Sociology*, 84, 634-649.
- Cherlin, A.J., F.F. Furstenberg, P.L. Chase-Landsdale, K.E. Kiernan, P.K. Robins, D.R. Morrison en J.O. Teitler (1992), Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science*, (252), pp. 1386-1389.
- Delft, M. van en M. Niphuis-Nell (1988), *Eenoudergezinnen: ontstaan, leefsituatie en voorzieningengebruik*. Sociale en Culturele Studies 9. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Demo, D.H. en A.C. Acock. (1988), The impact of divorce on children. *Journal of Marriage and the Family*, (50), pp. 619-648.
- Dölle, S.P.M. (1994), *Opgroeien in een eenouder- of stiefgezin*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Dronkers, J. (1993), Zullen wij voor de kinderen bij elkaar blijven? De veranderende effecten van eenoudergezinnen op de schoolloopbanen van de kinderen. *Mens en Maatschappij*, (67), pp. 23-44.
- Dronkers, J. (1996), Het effect van ouderlijke ruzie en echtscheiding op middelbare scholieren. *Comenius*, (16), pp. 131-147.
- Dronkers, J. (1997), Zoals de ouden zongen, piepen de jongen. *Mens en Maatschappij*, (72), pp. 149-165.
- Furstenberg, F.F. en A. Cherlin (1991), *Divided families*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press.
- Ganong, L.H. en M. Coleman (1987), Effects of parental remarriage on children. In: K. Pasley en M. Ihinger-Tallman (eds.), *Remarriage and stepparenting* (pp. 94-140). New York/London: Guilford Press.
- Ganong, L.H. en M. Coleman (1994), *Remarried family relationships*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Gelder, K. van (1989), *Kinderen van de rekening? Eenouderkinderen in de onderzoeksliteratuur*. Den Haag: NIMAWO.
- Glenn, N.D. en K.B. Kramer (1987), The Marriages and Divorces of the Children of Divorce. *Journal of Marriage and the Family*, (49), pp. 811-825.
- Graaf, A. de (1996), *Kinderen van gescheiden ouders*. Onderzoek naar opleiding en demografisch gedrag. Rotterdam: Faculteit Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit.
- Grync, J.H. en D. Fincham (1990), Marital conflict and children's adjustment: A cognitive conceptual framework. *Psychological Bulletin*, (108), pp. 267-290.
- Hart, H.'t, W. Meeus and W. Kox (1993), Jongeren in Nederland: achtergronden en opzet van een nationaal survey. In: W. Meeus en H. 't Hart (eds.), *Jongeren in Nederland. Een nationaal survey naar ontwikkeling in de adolescentie en naar intergenerationele overdracht* (pp.11-30). Amersfoort: Academische Uitgeverij.
- Hetherington, E.M. (1993), An overview of the Virginia longitudinal study of divorce and remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, (7), pp. 39-56.

- McLanahan, S. en L. Bumpass (1988), Intergenerational consequences of family disruption. *American Journal of Sociology*, (94), pp. 130-152.
- McLanahan, S. en G. Sandefur (1994), *Growing up with a single parent*. Cambridge: Harvard University Press.
- Meesters, G. en K. Singendonk (1994), *Kind en echtscheiding. De gevolgen van een echtscheiding voor kinderen vanuit een ontwikkelingspsychologisch perspectief*. Lisse: Swets and Zeitlinger.
- Meeus, W. en H. 't Hart (eds.) (1993), *Jongeren in Nederland. Een nationaal survey naar ontwikkeling in de adolescentie en naar intergenerationale overdracht*. Amersfoort: Academische Uitgeverij.
- Morgan, S.P., D.N. Lye en G.A. Condran (1988), Sons, daughters, and the risk of marital disruption. *American Journal of Sociology*, (94), pp. 110-129.
- Nurco, D.N. en M. Lerner (1996), Vulnerability to Narcotic Addiction: Family Structure and Functioning. *Journal of Drug Issues*, (26), pp. 1007-1025.
- Rutter, M. (1987), Psychosocial resilience and protective mechanism. *American Journal of Orthopsychiatry*, (57), pp. 316-331.
- Rutter, M. en D.J. Smith (1996), *Psychosocial Disorder in Young People. Time Trends and Their Causes*. Chichester: John Wiley en Sons.
- Simons, R.L. en C. Johnson (1996), Mother's Parenting. In: R.L. Simons en Associates, *Understanding Differences Between Divorced and Intact Families*. Thousands Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.
- Spruijt, A.P., M.J. Giljam, A.M. van der Heiden, J.I. Klomp, A.G.E. van der Meer en O.C. Wit (1989), *Stiefgezinnen: gewoon of anders?* Amersfoort: Giordano Bruno.
- Spruijt, A.P. (red.) (1991), *Psychologie van het gezin; zicht op huwelijk en relaties*. Utrecht: Teleac.
- Spruijt, A.P. (1993), Volwassen worden in een kerngezin, eenoudergezin of stiefgezin. *Mens en Maatschappij*, (68), pp. 73-92.
- Spruijt, E. en M. DeGoede (1997), Het welbevinden van jongeren uit verschillende gezinstypen. *Comenius*, (17), pp. 99-117.
- Spruijt, E. en J. Iedema (1998), Well-being of Youngsters of Divorce without Contact with Nonresident Parents in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, (29), pp. 517-531.
- Spruijt, A.P. en J.J.P. Hendrickx (in press), A typology of stepfamilies in the Netherlands. In: F. Deven (ed.), *Research on reconstituted families in Europe* (pp. 59-74). Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Wallerstein, J.S. en S. Blakeslee (1987), *Second Chances*. New York: Ticknor and Fields.
- IJzendoorn, M.H. van, L.W.C. Tavecchio, F.A. Goossens en M.M. Vergeer (1985), *Opvoeden in geborgenheid*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 101-132

6. Diversiteit in gezinsvormen en levenskansen van kinderen op langere termijn

Pearl A. DYKSTRA

*Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), Postbus 11650,
2502 AR Den Haag, Nederland*

Abstract. Deze bijdrage start met een beschrijving van vijf verklaringen voor verschillen in levenskansen tussen kinderen die in verschillende gezinsvormen zijn opgegroeid. De verklaringen gaan uit van verschillen in respectievelijk investeringen in menselijk kapitaal, de wijze van opvoeden, ouderlijke ruzies, selectie en institutionalisering. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van recent Nederlands onderzoek op dit terrein. De lange-termijn gevolgen hebben betrekking op de financieel-economische status, relatiecarrière of welbevinden. Voorzover gezinsvormverschillen worden aangetroffen, hebben deze betrekking op de minder gunstige situatie van echtscheidingskinderen in vergelijking met kinderen uit intacte gezinnen. Het vroegtijdig meemaken van het overlijden van de ouders en het opgenomen worden in een stiefgezin blijken op de langere termijn geen nadelige gevolgen te hebben. Geconstateerde verschillen zijn er met name voor de eigen relatiecarrière: echtscheidingskinderen hebben een grotere kans zelf een relatieontbinding mee te maken en lijken terughoudender te zijn om te trouwen. De verschillen zijn weliswaar significant, maar toch betrekkelijk klein. De sociale klasse van herkomst is sterker bepalend voor iemands levenskansen dan de gezinsvorm. Het zoeken naar verklaringen blijkt nauwelijks richtinggevend te zijn geweest voor de in het overzicht opgenomen studies. De aandacht is vooral uitgegaan naar het vaststellen van gezinsvormverschillen. Verder is er een opvallende afwezigheid van longitudinale studies.

Trefwoorden: Gezinsvormen; Kinderen; Sociaal-economische aspecten; Nederland.

Diversity in family structure and children's chances later in life. First, five explanations for family structure differences in children's life chances are described. The explanations assume differences in human capital investments, child rearing practices, parental conflict, selection and institutionalisation, respectively. Next, an overview is given of recent Dutch studies in this area. The long-term consequences apply to financial-economic status, the family career or well-being. Insofar family structure differences are found, they pertain to the less advantageous circumstances of children of divorce compared to children from intact families. Early parental loss and the entry into a stepfamily do not appear to have negative consequences in the long run. The differences are primarily apparent in the children's own family careers; children of divorce are more likely to experience the disruption of a partner relationship themselves and appear to be more reluctant to enter into marriage. The differences, though significant, are relatively small. Social class background is a stronger predictor of later life outcomes than is family structure. Recent Dutch research on family structure differences in children's life chances has hardly been guided by the search for explanations. The assessment of family structure differences seems to have been the primary objective. The paucity of longitudinal studies is another characteristic feature of recent Dutch research in this area.

Keywords: Family structure; Children; Socio-economic aspects; Netherlands.

In deze bijdrage geef ik een overzicht van Nederlands onderzoek naar de lange-termijn gevolgen van het verblijf als kind in een eenouder- of stiefgezin. Ik beperk me tot onderzoek verricht onder volwassenen, dat wil zeggen, mensen van achttien jaar of ouder. In Nederland zijn betrekkelijk veel studies verricht naar de betekenis van de gezinsvorm (de afwezigheid van een van de ouders, hertrouw van de verzorgende ouder, ouderlijke ruzie, enzovoorts) voor het functioneren van middelbare scholieren (zie bijvoorbeeld Bosman, 1993, 1994; Dessens *et al.*, 1998; Dölle, 1993 en Dronkers, 1992, 1997a, 1999). Deze studies worden hier buiten beschouwing gelaten. Verder beperk ik me tot publicaties vanaf 1989, omdat een goed overzicht van vroegere studies reeds bestaat (zie Van Gelder, 1989, 1990).

6.1. Waarom aandacht voor lange-termijn gevolgen?

Een eerste punt dat ik aan de orde wil stellen is die naar het waarom van dit terrein van onderzoek. Waarom zou men willen onderzoeken of volwassenen die (een gedeelte van) hun jeugd in een eenouder- of stiefgezin hebben doorgebracht hierdoor zijn beïnvloed? Is het wel zo voor de hand

liggend om naar de gevolgen op de langere termijn te kijken? Waarom zou men dergelijke gevolgen verwachten?

De gedachte dat vroege levensgebeurtenissen later nog gevolgen hebben, is binnen de sociologie niet nieuw. Generatietheorieën, bijvoorbeeld (Becker, 1992; Easterlin, 1980 en Inglehart, 1977), gaan ervan uit dat ervaringen die mensen gedurende de zogenaamde formatieve periode opdoen, blijvend van invloed zijn. De formatieve periode loopt van ongeveer het 10^e tot het 25^e levensjaar. De economische en sociale omstandigheden die mensen gedurende die periode meemaken geven vorm aan de verwachtingen waarmee zij in het leven staan, hun ambities, en politieke opvattingen. Mensen dragen deze sociale waarden de rest van hun leven mee. Ook binnen de levensloopbenadering (Hagestad en Neugarten, 1985) is er het beginsel dat vroege levensgebeurtenissen de verdere ontwikkeling van de levensloop in sterke mate kunnen bepalen. Zo spreekt Mayer (1986) van cumulatieve contingentie om aan te geven dat de richting en structuur van levenspaden vroeg in het leven worden uitgerofd. Bepaalde stappen die dan worden genomen, hebben tot gevolg dat sommige posities onbereikbaar worden, terwijl de kans op het bereiken van andere posities juist sterk kan worden vergroot. Gedurende de levensloop zou er een accumulatie zijn van achterstanden dan wel van successen (O'Rand, 1996).

Generatietheorieën zijn niet onomstreden. Veel van de kritiek richt zich op de deterministische opvatting over de invloed van vroege levensomstandigheden. De nadruk op de formatieve fase wordt als te beperkt gezien. Binnen generatietheorieën zou men ten onrechte voorbijgaan aan veranderingen die later in het leven plaatsvinden. Deze kunnen wel degelijk van invloed zijn op de verdere levensloop. Hoewel de levensloopbenadering ook de structurende invloed van vroege levensloopbeslissingen benadrukt, wordt binnen die benadering tevens onderkend dat mensen mede zelf richting geven aan hun leven (Beck en Beck-Gernsheim, 1996 en Elder, 1994). De negatieve gevolgen van vroege tegenslagen kunnen via latere beslissingen teniet worden gedaan, een gedachte die we ook terugvinden binnen copingtheorieën (Lazarus, 1966). Voor zover mensen erin slagen vroege tegenvallers te verwerken of te compenseren, zouden er op latere leeftijd geen blijvende effecten zijn. Deze opvatting impliceert dat we juist geen lange-termijn gevolgen van vroegere ingrijpende ervaringen zouden moeten verwachten. Enerzijds moeten we dus rekening houden met de

mogelijkheid dat effecten die er op de korte termijn wellicht zijn, niet persé blijvend zijn. Anderzijds is er nog de mogelijkheid, dat de gevolgen van vroege gebeurtenissen zich pas later openbaren. Op de korte termijn zouden geen effecten zichtbaar zijn; op de langere termijn wel. Dit fenomeen wordt ook wel een 'sleeper effect' genoemd. Zo vond Hetherington (1993) in een longitudinaal onderzoek onder kinderen die voor hun zesde levensjaar een ouderlijke echtscheiding meemaakten, dat sommigen die als kind goed functioneerden als adolescent emotionele en gedragsproblemen gingen vertonen. De puberteit zou als 'trigger' fungeren en vaker ontwrichtende gevolgen hebben voor kinderen van gescheiden ouders dan voor leeftijdgenoten in intacte gezinnen.

6.2. Welke lange-termijn gevolgen zijn mogelijk?

Ervan uitgaande dat kinderen op de langere termijn gevolgen kunnen ondervinden van het verblijf in een eenouder- of stiefgezin, rijst dan de vraag: welke lange-termijn gevolgen zouden dit dan zijn? In de literatuur zijn verschillende antwoorden –uitgaande van verschillende verklaringen– op deze vraag te vinden (Amato, 1993; Cherlin, 1978; Emery, 1982; Hetherington, 1999; McLanahan, 1985 en Simons en Associates, 1996). Kenmerkend voor alle verklaringen is dat de veronderstelde gevolgen negatief zijn: kinderen uit eenouder- of stiefgezinnen zouden meer problemen ervaren, het minder ver schoppen in het leven, enzovoorts. De verklaringen verschillen wat betreft de redenen waarom kinderen uit eenouder- of stiefgezinnen slechtere levenskansen zouden hebben. Hiermee samenhangend, zijn er ten eerste verschillen tussen de verklaringen wat betreft de gezinsvorm die wordt benadrukt. Gaat het om verschillen tussen moeder- versus vadergezinnen, echtscheidings- versus overlijdensgezinnen, of stief- versus eenoudergezinnen? Daarnaast verschillen de verklaringen wat betreft het domein van de gespecificeerde gevolgen. Heeft de verklaring betrekking op de financieel-economische status, relatiecarrière, het welbevinden, of op een combinatie hiervan? De verschillende verklaringen worden in *tabel 6.1* samengevat.

Een eerste verklaring stelt investeringen in menselijk kapitaal centraal. Volgens dit perspectief onderscheiden met name kinderen die (een deel van) hun jeugd in een moedergezin hebben doorgebracht zich in ongunstige zin, waarbij het niet uitmaakt of de moeder nooit-gehuwd, gescheiden of

Tabel 6.1. Verklaringen voor de lange-termijn gevolgen van het opgroeien in een niet-intact gezin

Mechanisme	Gezinsvorm	Gevolgen
Investerings menselijk kapitaal	Moedergezin vs. overige	Financieel-economisch
Wijze van opvoeden	Eenoudergezin vs. overige	Relatiecarrière
Ouderlijke ruzies	Ruziënd gezin vs. overige	Financieel-economisch Relatiecarrière Welbevinden
Selectie	Echtscheidings- en ongehuwde moedergezin vs. overige	Financieel-economisch Relatiecarrière Welbevinden
Incomplete institutionalisering	Stiefgezin vs. overige	Financieel-economisch Relatiecarrière Welbevinden

verweduwd is. De nadelige gevolgen hebben betrekking op het financieel-economische levensdomein. De redenering is als volgt. Vanwege het ontbreken van een mannelijke kostwinner is er binnen het gezin minder financiële ruimte om te investeren in de opleiding van de kinderen, de kinderen te laten deelnemen aan buitenschoolse activiteiten, de kinderen te voorzien van goede medische zorg, enzovoort. De alleenstaande moeder kan genooddaakt zijn buitenshuis te werken, als gevolg waarvan er thuis minder begeleiding is bij huiswerk, spelen, en de sociale contacten van de kinderen. Verder is er een grotere kans dat de kinderen vroegtijdig van school gaan en een baan zoeken om het gezinsinkomen aan te vullen. Samenvattend: de gedachte is dat kinderen uit moedergezinnen een slechte ontwikkelingsstart hebben gehad. De gevolgen daarvan zullen later doorwerken. Ze zullen gemiddeld lager opgeleid zijn. Een lager opleidingsniveau geeft op zijn beurt minder mogelijkheden op de arbeidsmarkt, een grotere kans op werkloosheid en op daarmee samenhangende financiële problemen. Dergelijke tegenslagen hebben wellicht weer negatieve gevolgen voor het privé leven (zie tabel 6.1).

114

Een tweede verklaring stelt de wijze van opvoeden centraal. Volgens dit perspectief ondervinden met name kinderen die (een deel van hun jeugd) in eenoudergezinnen hebben doorgebracht nadelige gevolgen. Het onderscheid tussen moeder- en vadergezinnen en dat tussen overlijdens- en echtscheidingsgezinnen is binnen deze verklaring niet relevant. De nadelige gevolgen betreffen de relatiecarrière. De gedachte die eraan ten grondslag ligt is dat alleenstaande ouders minder 'effectieve' opvoeders zijn. Naast een beperking wat betreft beschikbare tijd, spelen preoccupaties van de ouders zoals verdriet, boosheid en vermoeidheid een rol. Alleenstaande ouders zouden vanwege de daarmee samenhangende druk minder 'ruimte' voor hun kinderen hebben, in mindere mate beschikbaar zijn en minder mogelijkheden hebben om adequaat te reageren op hun gedrag. Ook bejegenen ze hun kinderen wellicht minder warm en meer bestraffend. Bij het kind zou het aangaan en onderhouden van stabiele relaties belemmerd worden door gevoelens van onveiligheid, een gebrek aan vertrouwen in anderen en het onvermogen zich aan anderen te hechten. Samenvattend: de gedachte is dat kinderen uit eenoudergezinnen zijn opgegroeid in omstandigheden die een onzekere basis bieden voor de ontwikkeling van de vaardigheden die nodig zijn om sociaal goed te functioneren. Als gevolg hebben ze minder kans op duurzame emotionele bindingen. Ze zullen vaker relatieontbindingen meemaken en een minder tevredenstellend netwerk van sociale relaties hebben.

Een derde verklaring stelt ouderlijke ruzies centraal. Volgens dit perspectief zijn er met name nadelige gevolgen voor kinderen in gezinnen waar de ouders openlijk ruziën – ongeacht of het ruzie betreft tussen de biologische ouders die tot hetzelfde huishouden behoren, de verzorgende en de elders wonende niet-verzorgende ouder, of de verzorgende en stiefouder die bij elkaar wonen. De nadelige gevolgen betreffen meerdere levensdomeinen: de financieel-economische status, relatiecarrière en welbevinden. De algemene veronderstelling is dat het meemaken van ernstige conflicten en vijandigheden tussen ouders traumatiserend is. De trauma's zouden het grootst zijn bij kinderen die getuigen zijn van fysiek geweld of van ouderlijke ruzies die niet worden opgelost. Als gevolg van de spanningen thuis zouden kinderen worden geremd in hun psychosociale ontwikkeling. Ze zouden onvoldoende in staat zijn met negatieve stemmingen om te gaan en zich emotioneel onzeker voelen. Dit gebrek aan psychisch evenwicht zou onder andere tot uiting komen in verminderde schoolprestaties en

probleemgedrag, hetgeen ook de ontwikkeling van duurzame relaties bemoeilijkt. Onder jong-volwassenen zou er een grotere kans zijn dat het ouderlijk huis op relatief jonge leeftijd wordt verlaten. Uit huis gaan is dan de strategie om de vijandige sfeer te ontvluchten. Samenvattend: de gedachte is dat kinderen uit gezinnen met ruziënde ouders psychologische schade oplopen. Ze zijn minder weerbaar, hetgeen de latere levensloop op vele terreinen negatief beïnvloedt. Niet alleen hebben ze minder succes op school of in het werk, maar ook zijn er negatieve gevolgen voor relaties in de privésfeer en het persoonlijk welbevinden.

Een vierde verklaring stelt selectie centraal. Met name negatieve selectiekenmerken worden in de echtscheidingsliteratuur beschreven. Aan mogelijk meer positieve selectiekenmerken, zoals een grotere mate van onafhankelijkheid of zelfredzaamheid onder gescheidenen, wordt grotendeels voorbijgegaan. Volgens het perspectief van negatieve selectie vertonen met name kinderen van gescheiden ouders en van nooit-gehuwde alleenstaande moeders gedragsproblemen. De problemen doen zich voor op vele levensdomeinen: de financieel-economische status, relatiecarrière en welbevinden. Het verschil tussen de selectiethese en de vorige benaderingen betreft causaliteit. Problemen bij de kinderen zijn niet toe te schrijven aan ouderlijke echtscheiding of aan het opgroeien bij een nooit-gehuwde alleenstaande moeder. Wel kunnen reeds bestaande problemen ernstiger worden als gevolg van het uiteenvallen van het ouderlijke huwelijk. De problemen hangen samen met eigenschappen van de kinderen zelf of met die van de ouders. De kinderen en hun ouders vormen een selecte groep met zogenaamde antisociale eigenschappen, hetgeen betekent dat ze geneigd zijn tot riskant, ongepast, ongevoelig en kortzichtig gedrag. Mogelijk zijn de betrokkenen erfelijk belast. Volgens de selectiehypothese zouden problemen bij de kinderen wel eens de oorzaak van ouderlijke echtscheiding kunnen zijn, terwijl antisociale eigenschappen van de moeder ertoe zouden hebben kunnen bijdragen dat zij ongehuwd bleef. Ook zouden antisociale ouders een verhoogde kans op echtscheiding hebben, eerder in een sociale achterstandssituatie terecht komen en minder competente opvoeders zijn. Samenvattend: de basisveronderstelling is dat kinderen van gescheiden ouders en van nooit-gehuwde alleenstaande moeders behoren tot een specifieke groep van mensen met zogenaamde antisociale eigenschappen. Als gevolg hebben ze vaker gedragsproblemen. De tegenslagen die zij ervaren, strekken zich uit over verschillende levensdomeinen: ze zullen een

116

slechtere financieel-economische positie bereiken, meer problemen ervaren met het aangaan en onderhouden van persoonlijke relaties, en gekenmerkt worden door een lager niveau van welbevinden.

Een vijfde verklaring betreft de specifieke situatie van kinderen uit stiefgezinnen in vergelijking met die uit intacte gezinnen. Een onderscheid tussen stiefgezinnen na echtscheiding en na verweduwing wordt niet gemaakt. De zogenaamde incomplete institutionalisering van stiefgezinnen zou met zich meebrengen dat de leden van stiefgezinnen met allerlei onduidelijkheden worden geconfronteerd die zich niet voordoen in gezinnen met twee biologische ouders. Als gevolg doen zich onder kinderen die (een deel van) hun jeugd in een stiefgezin hebben doorgebracht meer problemen voor en op vele levensterreinen: de financieel-economische status, relatiecarrière en welbevinden. De grondgedachte is dat heldere regels ontbreken aangaande de rol van stiefouders bij de opvoeding van kinderen en aangaande de relaties tussen stiefbroers en -zusters, die in feite niet-verwanten van elkaar zijn. In de praktijk blijken er grote verschillen te zijn wat betreft de invulling die stiefouders aan hun rol geven. Sommigen gedragen zich als biologische ouders en zijn zeer betrokken bij stiefkinderen. Anderen gedragen zich eerder als vrienden of als ooms en tantes. Volgens het perspectief van de incomplete institutionalisering is de mate waarin kinderen uit stiefgezinnen gedragsproblemen ondervinden afhankelijk van de kwaliteit van de relaties binnen het nieuwe gezin: worden de nieuwe gezinsleden als indringers gezien, zijn er loyaliteitsconflicten, autoriteitsconflicten, spelen gevoelens van jaloezie, enzovoorts. In die gevallen is de kans op problemen groter. Ook is er dan de verwachting dat de kinderen op relatief jonge leeftijd het huis verlaten om te ontkomen aan de slechte thuissfeer. Samenvattend: de centrale veronderstelling is dat een gebrek aan heldere gedragsregels binnen stiefgezinnen de kans op gedragsproblemen vergroot. De gedragsproblemen zullen op verschillende domeinen tot uiting komen: op school en later op het werk, bij het aangaan en onderhouden van relaties, en in het persoonlijk welbevinden.

6.3. Recente Nederlandse publicaties over lange-termijn gevolgen: Een overzicht

Tabel 6.2 geeft een overzicht van de publicaties die in deze bijdrage in beschouwing worden genomen. De volgende criteria zijn bij de selectie gehanteerd. De publicatie diende (a) in 1989 of later te zijn verschenen, en betrekking te hebben op onderzoek (b) verricht onder Nederlandse volwassenen,¹ (c) naar de samenhang tussen latere levensomstandigheden en de gezinsvorm waarin de jeugdijaren voor een kortere of langere periode zijn doorgebracht. Het onderwerp van de lange-termijn gevolgen van het opgroeien in een eenouder- of stiefgezin staat niet in iedere publicatie even centraal. In sommige was dit het hoofdthema; in andere komt het thema meer zijdelings aan de orde.

Bij bestudering van de tabel komt een aantal opvallende gegevens naar voren. De eerste betreft de wijze van dataverzameling. Al het onderzoek blijkt gebaseerd te zijn op grootschalige surveys. Kleinschalige studies ontbreken. Evenmin zijn er studies verricht onder klinische populaties. Opvallend is ook dat longitudinale studies ontbreken. Al het onderzoek is cross-sectioneel van aard. Het Wendingen in de Levensloop (WIL) survey van Spruijt en zijn collega's heeft weliswaar een longitudinale opzet, maar de studies naar de samenhangen tussen gezinsvorm en latere levensuitkomsten zijn gebaseerd op afzonderlijke meetmomenten. Wat de onderzochte groepen betreft, zien we dat er een redelijke verdeling is naar leeftijd: jong-volwassenen, middengroepen en ouderen zijn in de verschillende studies vertegenwoordigd. Ook is er een redelijke verdeling naar sekse. Het Onderzoek Gezinsvorming uit 1988, waarvan De Graaf (1991) en Manting (1994) gebruik maken, is het enige waarin uitsluitend gegevens van vrouwen zijn verkregen. Uit de tabel komt ook naar voren dat er een bepaalde eenzijdigheid is wat betreft de lange-termijn gevolgen die worden bestudeerd. De relatiecarrière heeft duidelijk de meeste aandacht gekregen. De latere financieel-economische status en het latere welbevinden van kinderen die (een deel van) hun jeugd in een eenouder- of stiefgezin hebben doorgebracht, zijn minder vaak onderwerp van studie

¹ De studies van Spruijt en zijn collega's vormen een uitzondering. Deze hebben mede betrekking op 15-17 jarigen. De betreffende publicaties zijn in het overzicht toch meegenomen omdat ze meer zijn gericht op de levens van jong-volwassenen dan op die van adolescenten.

Tabel 6.2. In het overzicht opgenomen publicaties over de samenhangen tussen gezinsvorm en levenskansen van kinderen op de langere termijn

Auteur(s)	Gegevensbron	Leeftijd Respon- denten	N		Gezinsvormen	Gevolgen
			Mannen	Vrouwen		
Bosch et al., 1994	SSCW Telepanel '92	18-90	3.117		- Eenouder na scheiding - Eenouder na overlijden vader - Eenouder na overlijden moeder - Intact	- Financieel- economisch
Dykstra, 1998	NESTOR- LSN '92	55-89	2.025	2.117	- Eenouder, ongehuwde moeder - Eenouder na scheiding - Eenouder na overlijden vader - Eenouder na overlijden moeder - Geen ouders (beide overleden) - Stief na scheiding - Stief na overlijden - Intact	- Financieel- economisch - Relatiecarrière - Welbevinden
Dronkers, 1997b	Familie Enquête '92 - '93	21-64	957		- Eenouder na scheiding - Eenouder na overlijden - Intact	- Financieel- economisch - Relatiecarrière
De Graaf, 1991	Onderz. Gezins- vorming '88	18-37		6.000	- Eenouder na scheiding - Intact	- Relatiecarrière
De Graaf, 1996a	Onderz. Gezins- vorming '93	18-42	3.700	4.500	- Eenouder na scheiding - Intact	- Financieel- economisch

De Graaf, 1996b	Onderz. Gezins- vorming '93	18-42	3.700	4.500	- Eenouder na scheiding - Intact	- Relatiecarrière
Klijzing, 1992	Onderz. Relatie- -vorming in Nederland '84	19-56	1.149		- Eenouder na scheiding of overlijden - Intact	- Relatiecarrière
Manting, 1994	Onderz. Gezins- vorming '88	18-37	6.000		- Eenouder na scheiding - Overig	- Relatiecarrière
Spruijt, 1993	Wendingen in de Levensloop 1, '91	15-24	2.040		- Eenouder na scheiding - Stief na scheiding - Instabiel intact - Stabiel intact	- Relatiecarrière
Spruijt et al., 1996	Wendingen in de Levensloop 1, '91	15-24	2.517		- Eenouder na scheiding - Stief na scheiding - Ruziënd intact - Stabiel intact	- Financieel- economisch - Welbevinden
Spruijt et al., 1997	Wendingen in de Levensloop 2, '94	15-27	259	330	- Eenouder na scheiding, contact vertrokken - Eenouder na scheiding, geen contact - Eenouder na overlijden - Stief na scheiding, contact vertrokken - Stief na scheiding, geen contact - Matig functionerend intact - Slecht functionerend intact	- Financieel- economisch - Welbevinden

geweest. Tot slot valt de variëteit in gezinsvormen op. Eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding worden in ieder geval bestudeerd, maar daarmee houdt de consistentie tussen de studies eigenlijk op. De variëteit in gezinsvormen heeft ten dele te maken met de beschikbaarheid van gegevens: in niet alle surveys is gedetailleerd gevraagd naar de huwelijks-geschiedenis van de ouders. Daarnaast zijn verschillen toe te schrijven aan de specifieke vraagstellingen van de studies. Gaat de aandacht uit naar de gevolgen van de ontbinding van het ouderlijke huwelijk? Dan is het meer voor de hand liggend dat het ooit-gescheiden zijn van de ouders wordt benadrukt. Gaat de aandacht daarentegen uit naar het opgroeien bij één ouder, dan moet bijvoorbeeld rekening worden gehouden met eventuele hertrouw van de gescheiden of verweduwde ouder.

Verschillen in de operationalisering van gezinsvormen hebben om te beginnen betrekking op de wijze waarop de jeugdperiode in beschouwing is genomen. Is naar één moment in de tijd gekeken of is gekeken naar veranderingen over een bepaald aantal jaren? Is gekeken naar de gehele jeugdperiode of beperkt de studie zich uitsluitend tot een bepaalde leeftijd? Verder, en gedeeltelijk met het voorafgaande samenhangend, zijn er verschillen wat betreft de uitgebreidheid waarmee de gezinsgeschiedenis van de ondervraagden in kaart is gebracht. Naast verschillen zijn er ook overeenkomsten tussen de studies. Kenmerkend voor alle is bijvoorbeeld dat de informatie retrospectief is verkregen: de respondenten is gevraagd in welke gezinsvorm(en) zij zijn opgegroeid. In een aantal studies is de informatie bij meer dan één persoon verzameld. Niet alleen het kind is ondervraagd, maar ook een vader of moeder. Het betreft de Familie Enquête (FE), het Wendingen in de Levensloop survey (WIL) en het SSCW-Telepanel. In het navolgende geef ik een toelichting op de gezinsvormen die in tabel 6.2. worden vermeld.

In de in 1992 en 1993 uitgevoerde FE, het databestand waarop de publicatie van Dronkers (1997b) is gebaseerd, is uitsluitend geïnformeerd naar één moment in de tijd. Aan de respondenten is gevraagd of ze op 15-jarige leeftijd bij beide ouders woonden. Degenen die hierop een ontkennend antwoord gaven en voor wie bleek dat de ouder met wie niet werd samengewoond reeds was overleden, zijn gecodeerd als halfwezen. Degenen die op 15-jarige leeftijd niet bij beide ouders woonden en waarvoor kon worden nagegaan dat de niet-verzorgende ouder niet was

overleden, zijn gecodeerd als echtscheidingskinderen. Dronkers geeft aan dat deze procedure geleid kan hebben tot een mogelijke overschatting van het aantal echtscheidingskinderen. Er kunnen immers andere redenen dan echtscheiding zijn geweest (bijvoorbeeld oorlogsomstandigheden) waarom de ouders niet samenwoonden. Dronkers heeft ook gebruik gemaakt van FE '92-93 gegevens over echtscheiding afkomstig van de ouders zelf. Het betreft veertig procent toevallig geselecteerde overlevende ouders van de respondenten. Een deel van de door hen gerapporteerde echtscheidingen heeft mogelijk pas plaatsgevonden nadat hun kinderen volwassen waren geworden. In het Onderzoek Relatievorming in Nederland (ORIN) uit 1984 is eveneens geïnformeerd naar de gezinsvorm op één moment in de tijd (zie Klijzing, 1992). Nagegaan is of beide ouders nog samenwoonden toen de respondent uithuis ging. Gegevens over echtscheiding en het vroege overlijden van de ouders ontbreken. Klijzing onderscheidt twee gezinsvormen: intacte en 'overige'. Tot de laatste kunnen behoren: eenouder-gezinnen ontstaan door echtscheiding, eenoudergezinnen ontstaan door overlijden, gezinnen van ongehuwde moeders en stiefgezinnen.

In de overige studies is explicieter rekening gehouden met dynamiek tijdens de jeugdijaren. Bosch *et al.* (1994) maken gebruik van gegevens van het SSCW Telepanel onderzoek uit 1992. Met behulp van dit databestand kan worden nagegaan of respondenten voor hun achttiende jaar deel uit hebben gemaakt van een eenoudergezin ontstaan door echtscheiding of door overlijden van de ouders. Ook is informatie beschikbaar over eventuele hertrouw van de verzorgende ouder. In de studies van De Graaf (1991, 1996a, 1996b), gebaseerd op de Onderzoeken Gezinsvorming (OG) 1988 en 1993, is gekeken naar de periode dat de respondent thuiswoonde. De Graaf onderscheidt degenen die wel en degenen die niet in die periode een echtscheiding van de ouders hebben meegemaakt. Hij houdt geen rekening met mogelijke hertrouw van de ouders (hoewel in ieder geval het OG'93 daarover gegevens heeft; zie De Graaf 1997). Manting (1994) heeft ook gebruik gemaakt van OG'88 gegevens. In haar analyses is expliciet rekening gehouden met de dynamiek van veranderingen in gezinsvorm. Echtscheiding van de ouders is als een in de tijd variërend gegeven meegenomen. Voor ieder jaar dat in de longitudinale gebeurtenissenanalyse werd betrokken, is aangegeven of de ouders niet of wel ooit waren gescheiden. Het NESTOR-LSN 1992 databestand waarvan Dykstra (1998) gebruik maakt heeft betrekkelijk gedetailleerde gegevens over de

gezinsgeschiedenis. Bekend is of de ouders nooit zijn gehuwd en altijd apart van elkaar hebben gewoond, of en wanneer de ouders zijn gescheiden, of en wanneer de ouders zijn overleden, en of de respondent voor het 15^e jaar de overgang naar een stiefgezin heeft meegemaakt. De meest uitgebreide gegevens over de gezinsgeschiedenis zijn te vinden in het longitudinale WIL-survey (Spruijt, 1993 en Spruijt *et al.*, 1996, 1997; zie ook de bijdrage van Spruijt *et al.* in dit themanummer), met een eerste meetmoment in 1991, een tweede in 1994 en een derde in 1997. Naast gegevens over ouderlijke echtscheiding en verweduwing, en eventuele hertrouw van de verzorgende ouder, beschikt het WIL-survey over gegevens over de kwaliteit van de niet-ontbonden huwelijksrelaties. Ze maken het mogelijk de stabiliteit van bestaande huwelijken te onderscheiden. De gegevens over de kwaliteit van het ouderlijke huwelijk zijn niet afkomstig van de kinderen maar van de ouders zelf. Daarnaast is binnen het WIL-survey geïnformeerd naar de frequentie van het contact met de vertrokken ouder. Deze informatie, die van de kinderen zelf is verkregen, maakt een vergelijking mogelijk tussen degenen die wel en degenen die niet regelmatig contact hebben met de vertrokken ouder. Overigens moet worden vermeld dat kinderen uit 'goed' of 'normaal' functionerende intacte gezinnen niet zijn meegenomen in de analyses voor de publicatie uit 1997 van Spruijt *et al.* De auteurs nemen uitsluitend kinderen uit matig of slecht functionerende intacte gezinnen mee en kinderen uit eenouder- en stiefgezinnen.

6.4. Resultaten: Zijn er verschillen in levenskansen naar gezinsvorm?

Maakt het op de langere termijn iets uit in welke gezinsvorm mensen (een deel van) hun jeugd hebben doorgebracht? Welk antwoord geven de in dit overzicht betrokken studies op deze vraag? Ik zal ingaan op de gerapporteerde samenhangen tussen de gezinsvorm en achtereenvolgens de latere financieel-economische status, relatiecarrière en het welbevinden.

Financieel-economische status

In de in het overzicht opgenomen studies is gekeken naar de volgende indicatoren van financieel-economische status: het bereikte opleidingsniveau, de arbeidsdeelname en financiën. Allereerst bespreek ik de resultaten voor het opleidingsniveau. Bekend is dat iemands opleidingsniveau sterk wordt bepaald door de maatschappelijke achtergrond

van de ouders (zie bijvoorbeeld Dronkers en Ultee, 1995). Minder bekend is in hoeverre de huwelijksgeschiedenis van de ouders ook van betekenis is voor de hoogte van de opleiding die uiteindelijk wordt voltooid. Vier van de studies die in tabel 6.2 worden genoemd hebben hiernaar gekeken. In ieder is gecontroleerd voor achtergrondkenmerken waarvan bekend is dat ze samenhangen met het bereikte opleidingsniveau van kinderen, zoals bijvoorbeeld de opleiding van de ouders. De resultaten zijn niet eenduidig. Dronkers (1997b), Spruijt *et al.*, (1997) en Dykstra (1998) vinden geen verschillen naar gezinsvorm; De Graaf (1996a) echter wel. Meer in het bijzonder constateert hij dat kinderen die thuis een echtscheiding van de ouders hebben meegemaakt gemiddeld een lager onderwijsniveau behalen dan degenen die hun hele jeugd in een tweeoudergezin hebben doorgebracht. Het is niet duidelijk waaraan deze discrepantie in resultaten moet worden toegeschreven. Zo zijn consistente verschillen in het jaar van dataverzameling, de samenstelling van de steekproef en de operationalisering van het opleidingsniveau niet aan te wijzen.

Welke samenhangen zijn er tussen de gezinsvorm en latere arbeidsdeelname? Dronkers (1997b) en Dykstra (1998) presenteren gegevens over het beroepsniveau. Net zoals het geval was voor het opleidingsniveau, blijkt het voor het beroepsniveau dat mensen bereiken niet uit te maken in welke gezinsvorm zij (een deel van) hun jeugd hebben doorgebracht. In beide onderzoeken is gecontroleerd voor kenmerken van het sociale milieu van herkomst. Spruijt *et al.* (1996, 1997) hebben onderzocht in hoeverre de ondervraagden werkloos dan wel arbeidsongeschikt zijn geweest. In de analyses is rekening gehouden met achtergrondkenmerken zoals het gezinsinkomen. Het blijkt dat echtscheidingskinderen meer ervaring hebben met werkloosheid dan kinderen uit de overige gezinsvormen. Dit geldt met name als zij een verbroken relatie hebben met de betrokken ouder (Spruijt *et al.*, 1997). De auteurs geven aan dat het niet direct helder is wat echtscheidingskinderen zo kwetsbaar maakt op de arbeidsmarkt. Zij noemen twee mogelijke oorzaken. De eerste is dat het ontbreken van een duidelijk rolmodel (namelijk de vertrokken vader) nadelig werkt op de arbeidsloopbaan. De tweede is dat de problemen thuis mogelijk hebben geleid tot een meer teruggetrokken houding op de werkplek.

In twee studies is informatie over de financiële situatie te vinden. Dykstra (1998) heeft naar het inkomen op het moment van het interview gekeken. In

een analyse waarbij rekening is gehouden met kenmerken van het ouderlijk huis (bijvoorbeeld opleiding van de ouders, religiositeit) blijken er geen inkomensverschillen te zijn in samenhang met de gezinsvorm. Echter, wanneer vervolgens ook kenmerken van de eigen beroepsloopbaan worden meegenomen, blijkt er een onverwacht effect voor de gezinsvorm te zijn: degenen die het vroegtijdig overlijden van de vader hebben meegemaakt hebben een gemiddeld hoger inkomen dan degenen die gedurende hun jeugd bij beide biologische ouders hebben gewoond. Spruijt *et al.* (1997) hebben geïnformeerd naar het ooit hebben meegemaakt van ernstige financiële problemen. Kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding blijken meer ervaring hebben met financiële problemen. Dit resultaat hangt echter vooral samen met het gegeven dat een relatief groot deel van deze ondervraagden al zelfstandig woont.

Samenvattend: uit het –weinige– onderzoek dat in Nederland is gedaan naar de gevolgen voor de latere financieel-economische status van het opgroeien in een eenouder- of stiefgezin of bij ruziënde ouders, komt het volgende beeld naar voren. Noch het vroegtijdig verlies van de ouders, noch het opgenomen worden in een stiefgezin, noch het verblijf bij ruziënde ouders lijkt op de langere termijn de financieel-economische status te beïnvloeden. Negatieve gevolgen worden uitsluitend geconstateerd onder kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding. Die negatieve gevolgen worden echter niet in alle studies aangetroffen. De betrekkelijke afwezigheid van lange-termijn gevolgen op financieel-economisch gebied staat in contrast met de negatieve uitkomsten op de kortere termijn die in echtscheidingsonderzoek worden gerapporteerd. Een consistent onderzoeksresultaat is immers dat de schoolprestaties van echtscheidingskinderen een achterstand vertonen (Bosman, 1994 en Dronkers, 1992 en Van Gelder, 1989). Het lijkt erop, zoals Dronkers (1997b) aangeeft, dat kinderen van gescheiden ouders op de langere termijn hun onderwijsachterstand weten in te halen.

Relatiecarrière

Het onderzoek naar samenhangen tussen de gezinsvorm en de latere relatiecarrière betreft verschillende tijdstippen in de relatiegeschiedenis: eerste seksuele ervaringen, uithuisgaan, samenleven met een partner, het krijgen van kinderen, en ontbinding van de partnerrelatie. Een van de centrale vragen is in hoeverre er sprake is van een opeenvolging van gedragingen die afwijken van het standaardpatroon (Cherlin *et al.*, 1995).

Deze gedragsketen zou geprikkeld worden door wrijvingen in de thuissituatie, die op hun beurt samenhangen met conflicten tussen de ouders, de afwezigheid van een van de ouders of de komst van een stiefouder. Het zou gaan om het vroeg beginnen aan seks, op jonge leeftijd uit huis gaan, op jonge leeftijd gaan samenwonen, en op jonge leeftijd kinderen krijgen. Deze van de standaard afwijkende gedragingen zouden de kans op relatieontbindingen vergroten.

Als beginpunt van de relatiegeschiedenis neem ik de eerste seksuele ervaringen. Het WIL-survey heeft informatie hierover. Zo laat Spruijt (1993) zien dat echtscheidingskinderen op jongere leeftijd hun eerste coïtuservaring opdoen dan kinderen uit stabiele intacte gezinnen. 'Stabiel' wil zeggen dat de ouders er de afgelopen vijf jaar niet serieus over hebben nagedacht om uit elkaar te gaan. Verder blijkt dat de eerste seksuele partner van echtscheidingskinderen vaker een losse vriend of vriendin is. Kinderen uit stiefgezinnen en kinderen uit instabiele intacte gezinnen nemen een tussenpositie in. De verschillen tussen de kinderen uit de vier gezinsvormen blijven bestaan ook na controle voor de sociale klassen en de moderniteit van de opvattingen van de ouders.

Het uit huis gaan is een volgende stap in de relatiegeschiedenis. Verschillende van de in het overzicht opgenomen studies hebben hieraan aandacht besteed. De resultaten spreken elkaar echter tegen. Dronkers (1997b) en Spruijt (1993) vinden geen verschillen in de leeftijd van uit huis gaan tussen mensen afkomstig uit verschillende gezinsvormen. In de betreffende analyses is gecontroleerd voor relevante kenmerken van de kinderen en van hun ouders. De Graaf (1991, 1996b) vindt echter wel een samenhang tussen de gezinsvorm waarin iemand is opgegroeid en de leeftijd van uit huis gaan. Uit zijn analyses blijkt dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld op jongere leeftijd het ouderlijk huis verlaten dan kinderen die altijd bij beide biologische ouders hebben gewoond. In het artikel uit 1991 controleert De Graaf voor relevante kenmerken van de ondervraagden. In het artikel uit 1996 doet hij dat niet. De Graaf (1991, 1996b) heeft ook gekeken naar de redenen waarom men uithuis ging. Kinderen van gescheiden ouders gaven vaker als reden aan dat ze graag op zichzelf wilden gaan wonen. Voor kinderen uit tweeoudergezinnen was het gaan samenleven met een partner vaker de reden om uit huis te gaan.

Voor sommigen valt het tijdstip van de eerste samenleefrelatie samen met dat van uit huis gaan. Voor anderen volgen de gebeurtenissen elkaar in de tijd op. Wat weten we over verschillen tussen kinderen afkomstig uit verschillende gezinsvormen wat betreft de kans op het gaan samenleven met een partner en de leeftijd waarop dit gebeurt? Volgens onderzoek van Bosch *et al.* (1994) en Dykstra (1998) is de kans om ooit met een partner te gaan samenleven niet anders voor mensen die (een deel van) hun jeugd in een eenouder-, of stiefgezin hebben doorgebracht dan voor degenen uit intacte gezinnen. In beide studies is gecontroleerd voor relevante kenmerken van de ouders en van de kinderen. Opgemerkt moet worden dat Bosch *et al.* (1994) en Dykstra (1998) geen onderscheid hebben gemaakt tussen ongehuwd samenwonen en trouwen. Voor de geboortecohorten die door hen in de studies zijn betrokken is dit onderscheid ook minder relevant: eerste partnerrelaties waren haast zonder uitzondering huwelijkse relaties. In onderzoek naar de lange-termijn gevolgen van het verblijf in een eenouder- of stiefgezin dat is verricht onder grotendeels jongere geboortecohorten, blijkt het onderscheid tussen ongehuwd samenwonen en trouwen wel degelijk relevant te zijn. Zo vindt Manting (1994) in een univariate analyse dat vrouwen met gescheiden ouders een grotere kans hebben ongehuwd te gaan samenwonen en een kleinere kans hebben om te trouwen dan vrouwen uit tweeoudergezinnen. De Graaf (1991), die analyses verrichtte op hetzelfde databestand als Manting (1994) vindt overeenkomstige verschillen in partnerrelatie-voorkeuren onder de ongehuwde vrouwen die nog thuis wonen. Degenen met gescheiden ouders blijken minder vaak van plan te zijn om (uiteindelijk) te trouwen dan degenen uit tweeoudergezinnen. De eersten spreken vaker een voorkeur uit om te blijven samenwonen zonder te trouwen en verwachten minder vaak direct te trouwen zonder eerst samen te wonen. Deze verschillen blijven overeind nadat gecontroleerd is voor relevante kenmerken van de betrokkenen zoals religiositeit en opleidingsniveau. Ook Spruijt (1993) vindt dat kinderen uit eenouder- en stiefgezinnen na echtscheiding minder traditionele opvattingen hebben over relatievormen dan kinderen uit intacte (stabiele dan wel instabiele) gezinnen: zij denken bijvoorbeeld het meest positief over het ongehuwd samenwonen met kinderen, over LAT-relaties en over het samenwonen van homoseksuelen. De verschillen in traditionaliteit zijn niet te herleiden tot sociale-klasseverschillen of tot verschillen in de opvattingen van de ouders.

De in het overzicht opgenomen studies laten gemengde resultaten zien wat betreft de leeftijd waarop men voor het eerst met een partner gaat samenleven. Dronkers (1997a) vindt geen effect van ouderlijke echtscheiding. Bosch *et al.* (1994) vinden evenmin een verschil in de leeftijd waarop men voor het eerst met een partner gaat samenleven tussen echtscheidingskinderen, halfwezen en kinderen uit tweeoudergezinnen. In beide studies is gecontroleerd voor relevante kenmerken van de ouders en van de kinderen. Na controle voor de sociale klasse van de ouders en de moderniteit van hun opvattingen constateert ook Spruijt (1993) dat de leeftijd bij eerste samenwonen niet verschilt naar gezinsvorm. De resultaten van De Graaf (1991, 1996b) zijn hiermee in tegenspraak. Uit zijn studies blijkt dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld op jongere leeftijd ongehuwd of gehuwd met een partner gaan samenleven dan degenen die thuis geen echtscheiding hebben meegemaakt. Dit verschil blijft ook wanneer rekening wordt gehouden met kenmerken zoals het onderwijsniveau en de religiositeit van de ondervraagden (De Graaf, 1991).

Als de overgang naar het gaan samenleven met een partner is gezet, volgt voor velen de stap naar het ouderschap. Vier van de in het overzicht opgenomen studies hebben hiernaar gekeken. Bosch *et al.* (1994) en Dykstra (1998) hebben gegevens over feitelijk ouderschap, terwijl Spruijt (1993) en De Graaf (1991) informatie hebben over ouderschapsplannen. Uit het onderzoek van Bosch *et al.* (1994) blijkt dat kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding gemiddeld op jongere leeftijd een eerste kind krijgen dan kinderen uit intacte en kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door overlijden van de vader of moeder. Wanneer echter gecontroleerd wordt voor relevante kenmerken van de ouders en van de kinderen blijkt dit verschil niet langer significant te zijn. Dykstra (1998) heeft gekeken naar de kans op ouderschap. Zij treft geen verschillen aan wat betreft het aandeel kinderlozen tussen mensen die in verschillen gezinsvormen zijn opgegroeid. Wat betreft de kans ooit zelf ouder te worden, blijkt het volgens haar onderzoek dus niet uit te maken uit wat voor gezinsvorm iemand afkomstig is. Uit studies naar ouderschapsplannen komen wel gezinsvormverschillen naar voren. Resultaten van Spruijt (1993) laten zien dat kinderen uit stabiele intacte gezinnen vaker kinderen willen dan kinderen uit eenouder- en stiefgezinnen na echtscheiding. Kinderen uit instabiele intacte gezinnen nemen een tussenpositie in. Uit analyses van De Graaf (1991) blijkt dat het verwachte

uiteindelijke kindertal lager is voor kinderen van gescheiden ouders dan voor kinderen uit tweeoudergezinnen. Echtscheidingskinderen spreken vaker een voorkeur uit voor kinderloosheid of voor één kind en ze geven minder vaak een voorkeur aan voor een groter gezin (drie kinderen of meer).

In het onderzoek naar de lange-termijn gevolgen voor de relatiecarrière van verstoorde of verbroken ouderlijke relaties is veruit de meeste aandacht uitgegaan naar de zogenaamde intergenerationele overdracht van echtscheiding. Kinderen van gescheiden ouders zouden een grotere kans hebben zelf een relatieontbinding mee te maken dan kinderen van wie de ouders altijd bij elkaar zijn gebleven. Het verrichte onderzoek is in overeenstemming met deze gedachte. Zo vindt Klijzing (1992) dat kinderen uit eenoudergezinnen een hogere kans hebben de ontbinding van hun eerste (huwelijkse) relatie mee te maken dan kinderen uit intacte gezinnen. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat Klijzing geen onderscheid maakt tussen eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding en ontstaan door overlijden. Het is dus niet goed mogelijk de resultaten uitsluitend toe te schrijven aan ouderlijke echtscheiding. De studies van Bosch *et al.* (1994), Dronkers (1997b) en Dykstra (1998) bieden die mogelijkheid echter wel. Uit het onderzoek van Bosch *et al.* bijvoorbeeld, komt naar voren dat kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding minder vaak een intacte relatie hebben dan kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door overlijden en kinderen uit tweeoudergezinnen, ook als wordt gecontroleerd voor relevante kenmerken van de kinderen en van de ouders. 'Relatie' is ongehuwd samenwonen of trouwen. Er kunnen twee redenen zijn waarom iemand geen intacte relatie heeft: (a) er is nooit een relatie aangegaan, of (b) een aangegane relatie is ontbonden. Zoals eerder is beschreven, vinden Bosch *et al.* geen gezinsvormverschillen wat betreft de kans op het aangaan van een relatie. Vandaar dat kan worden aangenomen dat de verschillen vooral aan hogere relatieontbindingskansen moeten worden toegeschreven. Dronkers (1997b) vindt een hogere kans op echtscheiding uitsluitend voor kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding, niet voor kinderen van wie één van de ouders vroeg is overleden. Ook Dykstra (1998) vindt een hogere echtscheidingskans uitsluitend voor echtscheidingskinderen, en niet voor (half)wezen, voor kinderen van ongehuwde moeders, of voor kinderen uit stiefgezinnen.

Uit de studie van Spruijt *et al.* (1996) komt naar voren dat kinderen uit eenoudergezinnen ontstaan door echtscheiding het vaker hebben meegemaakt dat een partnerrelatie is beëindigd (samenwonen of trouwen) dan kinderen uit stiefgezinnen na echtscheiding en kinderen uit stabiele dan wel ruziënde intacte gezinnen. Ook rapporteren zij vaker problemen in de bestaande partnerrelatie. De resultaten met betrekking tot liefdesverdriet (omdat een relatie is uitgemaakt) vertonen een iets ander patroon. Dan blijken zowel echtscheidingskinderen als kinderen uit stiefgezinnen na echtscheiding zich van de overige te onderscheiden. In vergelijking met kinderen uit intacte (stabiele dan wel ruziënde) gezinnen hebben zij hebben vaker liefdesverdriet gehad. Een probleem bij de interpretatie van de resultaten is dat het niet helder is op welke manier rekening is gehouden met verschillen in partnerrelatie-ervaring. Het blijft bijvoorbeeld onduidelijk of de echtscheidings- en stiefkinderen vaker liefdesverdriet rapporteren omdat zij sowieso vaker relaties hebben gehad of omdat ze vaker problemen in hun relaties ervaren of kritischer zijn in hun relaties. In hun analyses controleren Spruijt *et al.* voor relevante kenmerken van de kinderen en van hun ouders.

De Graaf (1991) en Manting (1994) die beiden analyses hebben verricht op het OG'88 bestand rapporteren dat vrouwen van wie de ouders zijn gescheiden vaker een samenwoon- of een huwelijksrelatie beëindigen dan vrouwen van wie de ouders bij elkaar zijn gebleven. De resultaten van De Graaf (1996b) op basis van het OG'93 zijn in overeenstemming hiermee. De Graaf (1991) laat zien dat de verschillen tussen de echtscheidingskinderen en degenen uit intacte gezinnen niet zijn toe te schrijven aan verschillen in achtergrondkenmerken van de ouders of van de kinderen. Manting (1994) toont aan dat het effect van ouderlijke echtscheiding verdwijnt als rekening wordt gehouden met de eigen relatie- en vruchtbaarheids carrière. Echtscheidingskinderen blijken een hogere kans te hebben zelf tot scheiding te komen omdat ze vaker relatief jong een relatie aangaan, een kind krijgen voordat ze samenwonen of kinderloos zijn. Ook Dronkers (1997b) heeft onderzocht in hoeverre de intergenerationele overdracht van echtscheiding moet worden toegeschreven aan een van de standaard afwijkend levenslooppatroon in de jongere generatie. Dit blijkt slechts voor een deel het geval te zijn. De hogere kans op echtscheiding hangt weliswaar voor een deel samen met de relatief jonge leeftijd waarop veel echtscheidingskinderen uit huis gaan, maar dit gegeven biedt geen volledige verklaring voor het effect van ouderlijke echtscheiding.

In het voorafgaande is uitsluitend ingegaan op gezinsrelaties: het aangaan van en de ontbinding van partnerrelaties en het krijgen van kinderen. Dykstra (1998) heeft als enige onderzoek gedaan naar het bredere netwerk van persoonlijke relaties. Het blijkt dat echtscheidingskinderen op latere leeftijd gemiddeld kleinere netwerken hebben dan degenen die in andere gezinsvormen zijn opgegroeid. Dit resultaat kan niet worden toegeschreven aan verschillen in de eigen huwelijks-, ouderschaps-, of arbeidscarrière. In de analyses is immers hiervoor gecontroleerd. Dykstra's resultaten suggereren dat er parallellen zijn tussen het gedrag dat echtscheidingskinderen in partnerrelaties vertonen en dat in overige persoonlijke relaties. Wat dat gedrag precies inhoudt, blijft echter nog een open vraag. Stappen echtscheidingskinderen eerder uit niet-tevredenstellende relaties? Zoeken ze sneller conflicten op? Hebben ze grotere moeite zich emotioneel te hechten? Stellen ze hogere eisen aan hun persoonlijke relaties? De beantwoording van deze vragen behoeft nader onderzoek.

Samenvattend: voor zover er in Nederland studies zijn verricht naar de lange-termijn gevolgen van het opgroeien in een niet-intact gezin, hebben deze zich met name gericht op de relatiecarrière. Het enige echt consistente resultaat dat uit deze studies naar voren komt is dat het meemaken van ouderlijke echtscheiding samenhangt met een grotere kans zelf de ontbinding van een partnerrelatie mee te maken. Verder zijn er aanwijzingen voor enige terughoudendheid onder echtscheidingskinderen wat betreft het huwelijk. Degenen die een ouderlijke scheiding hebben meegemaakt spreken vaker een voorkeur uit voor minder traditionele relatievormen, zoals het ongehuwd samenwonen of LAT-relaties. De implicaties van deze bevindingen zijn niet geheel helder. Enerzijds zijn er redenen zorgelijk te doen over het relatiegedrag van echtscheidingskinderen: ze lijken moeite te hebben zich aan anderen te binden. Anderzijds is er een meer positieve interpretatie. Spruijt (1993) brengt bijvoorbeeld naar voren dat echtscheidingskinderen wellicht kritischer nadenken over hun relaties. Eenduidige resultaten wat betreft de gezinsvorm waarin iemand opgroeit en de leeftijd bij uithuisgaan, bij partnerrelatievorming of bij ouderschap zijn er niet. Datzelfde geldt voor de kans op het aangaan van een partnerrelatie of de kans op het krijgen van kinderen. Er zijn geen aanwijzingen dat de ervaring van het vroegtijdig overlijden van de ouders gevolgen heeft voor de latere relatiecarrière.

Welbevinden

Een derde type van lange-termijn uitkomsten waarnaar onderzoek is gedaan betreft welbevinden. Ik hanteer welbevinden als koepel voor fysieke en psychische gezondheid. Twee van de in het overzicht opgenomen studies hebben naar de fysieke gezondheid gekeken. Spruijt *et al.* (1996), die de scores op de VOEG-schaal als meting gebruiken, vinden verschillen tussen enerzijds de kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding en anderzijds de kinderen in stief- en stabiele intacte gezinnen, ook na controle voor relevante kenmerken van de kinderen en van de ouders. De echtscheidingskinderen rapporteren gemiddeld meer gezondheidsklachten. Dykstra (1998) presenteert resultaten voor de mate waarin de ondervraagden in staat zijn activiteiten van het dagelijkse leven te verrichten. In een univariate analyse vindt zij geen gezinsvormverschillen, in een multivariate analyse echter wel. Dan blijkt dat degenen van wie beide ouders vroeg zijn overleden gemiddeld minder gezond zijn dan degenen die in intacte gezinnen zijn opgegroeid. Het is moeilijk dit resultaat te interpreteren. Mogelijk speelt erfelijkheid een rol.

Naar de psychische gezondheid is ook weinig onderzoek gedaan. Drie van de in het overzicht opgenomen studies hebben hiernaar gekeken. Spruijt *et al.* (1996) gebruiken drie indicatoren. De eerste is psychologische gezondheid (het antwoord op de vraag hoe iemand zich voelt). Echtscheidingskinderen blijken vaker dan kinderen uit stabiele intacte gezinnen aan te geven dat ze zich niet goed voelen. In een multivariate analyse blijft dit verschil overeind. De tweede indicator is het ervaren van psychologische stress. Hier vinden Spruijt *et al.* een hogere gemiddelde score voor echtscheidingskinderen en kinderen met ruziënde ouders dan voor kinderen uit stabiele intacte gezinnen. Ook dit verschil blijft in een multivariate analyse overeind. De derde indicator is het hebben van zelfmoordgedachten. Resultaten van een univariate analyse laten zien dat echtscheidingskinderen en kinderen met ruziënde ouders vaker aan zelfmoord hebben gedacht dan kinderen uit stabiele intacte gezinnen. In een multivariate analyse waarbij wordt gecontroleerd voor kenmerken van de ouders en van de kinderen blijkt dit verschil echter niet langer significant te zijn.

In hun studie uit 1997 gebruiken Spruijt *et al.* een gecombineerd meetinstrument voor psychisch welbevinden. Deze is gebaseerd op de drie

hiervoor beschreven indicatoren aangevuld met een levenssatisfactieschaal. Gezinsvormverschillen blijken er niet te zijn. Het is hierbij belangrijk in het oog te houden dat kinderen uit zogenaamde goed functionerende intacte gezinnen niet in de analyses waren betrokken. Mogelijk waren wel verschillen gevonden als deze kinderen als vergelijkingsgroep waren meegenomen.

Dykstra (1998) presenteert resultaten voor zelfbeeld en eenzaamheid. Terwijl het zelfbeeld van de ondervraagden geen samenhang vertoont met de gezinsvorm van herkomst, blijkt dit voor eenzaamheid wel het geval te zijn. Met name echtscheidingskinderen blijken gemiddeld eenzamer te zijn dan degenen die in intacte gezinnen zijn opgegroeid. Opmerkelijk is dat het effect van ouderlijke echtscheiding gehandhaafd blijft als rekening wordt gehouden met kenmerken van de eigen levensloop (bijvoorbeeld of de betrokkene binnen het huwelijk kinderloos is gebleven, zelf ooit is gescheiden) en met de omvang van het sociale netwerk op het tijdstip van ondervraging. De resultaten van dit onderzoek suggereren dat de langetermijngevolgen van ouderlijke echtscheiding verder reiken dan het sociale functioneren. Er lijken ook gevolgen te zijn voor het gevoelsleven en voor de wijze waarop de eigen situatie wordt gewaardeerd.

Samenvattend: in Nederland is nog weinig onderzoek gedaan naar de langetermijn gevolgen voor het welbevinden van het opgroeien in een eenouder- of stiefgezin of bij ruziënde ouders. Welbevinden is hier ruim gedefinieerd, namelijk als fysieke of psychische gezondheid. Slechts drie studies hebben naar één of beide aspecten van welbevinden gekeken, terwijl de resultaten van één van de drie maar beperkt te beoordelen zijn omdat de groep kinderen die in zogenaamde goed functionerende intacte gezinnen zijn opgegroeid, niet is meegenomen. Voorzover verschillen worden aangetroffen, hebben deze betrekking op gezondheidsklachten en negatieve gevoelens zoals eenzaamheid of psychologische stress. De resultaten voor de verschillende metingen zijn in grote lijnen dezelfde: echtscheidingskinderen en kinderen met ruziënde ouders hebben een lager niveau van welbevinden. Het vroegtijdig verlies van één of beide ouders lijkt op de langere termijn echter geen negatieve gevolgen te hebben voor het welbevinden. Het patroon van uitkomsten lijkt te suggereren dat de confrontatie met conflicten tussen de ouders ævoor een deel van de echtscheidingskinderen althansæ ook op de langere termijn negatieve

gevolgen heeft voor het gevoelsleven. Mogelijk is er een psychische kwetsbaarheid ontstaan die gedurende de rest van het leven van invloed blijft. Overigens moet worden benadrukt dat dit niet voor allen geldt. Grote groepen kinderen met gescheiden of ruziënde ouders ondervinden op de langere termijn geen nadelige psychische gevolgen.

6.5. Conclusie

Uit het hier gepresenteerde overzicht van Nederlands onderzoek naar de lange-termijngevolgen van het opgroeien in een niet-intact gezin komen twee betrekkelijk eenduidige bevindingen naar voren. De eerste is dat voorzover gezinsvormverschillen worden aangetroffen, deze betrekking hebben op eenoudergezinnen na echtscheiding in vergelijking met intacte gezinnen. Het vroegtijdig meemaken van het overlijden van de ouders blijkt –op de langere termijn althans– niet zo ingrijpend te zijn als het meemaken van de echtscheiding van de ouders. Het opgenomen worden in een stiefgezin blijkt op de langere termijn evenmin vergelijkbare nadelige gevolgen te hebben als het opgroeien in een eenoudergezin na echtscheiding. Natuurlijk is enige voorzichtigheid geboden bij het doen van deze uitspraken. In het overzicht zijn betrekkelijk weinig studies opgenomen: slechts elf relevante publicaties waren beschikbaar. Bovendien is niet iedere studie –overigens om goede redenen– gebaseerd op een consistente vergelijking tussen de verschillende gezinsvormen. Verder, en dit wordt haast door iedere auteur benadrukt, is het belangrijk in het oog te houden dat de geconstateerde verschillen weliswaar significant maar toch betrekkelijk klein zijn. De sociale klasse van het gezin van herkomst is sterker bepalend voor iemands levenskansen dan de gezinsvorm. De tweede eenduidige bevinding is dat de verschillen vooral betrekking hebben op de relatiecarrière. Ook hier moet men echter voorzichtig zijn met het trekken van conclusies. Er is immers meer onderzoek gedaan naar de gevolgen voor de relatiecarrière dan die voor de financieel-economische status of voor het welbevinden.

Interessant is dat van de in tabel 6.1 opgenomen verklaringen voor met de gezinsvorm samenhangende verschillen in levenskansen, er geen is die specifiek en uitsluitend is gericht op eenoudergezinnen na echtscheiding. In de tabel zijn alleen verklaringen te vinden die betrekking hebben op aspecten van echtscheidingsgezinnen, zoals bijvoorbeeld: de moeder als hoofd van het gezin, dat er maar één ouder is, dat er conflicten zijn

(geweest), en dat gescheidenen mogelijk een selecte groep vormen. Die aspecten zijn echter niet uniek voor eenoudergezinnen na echtscheiding. Ze kunnen ook typerend zijn voor andere gezinsvormen. Deze verwevenheid met andere niet-intacte of niet-goed functionerende gezinsvormen maakt het moeilijk om goed aan te geven waardoor kinderen uit eenoudergezinnen na echtscheiding ook op de langere termijn kwetsbaar zijn. Blijkbaar moeten we zoeken naar een combinatie van verklaringen: minder investeringen in menselijk kapitaal, minder effectieve opvoedingsstijlen, ruzies tussen ouders en selectiemechanismen.

Helaas is het zoeken naar verklaringen nauwelijks richtinggevend geweest voor de in het overzicht opgenomen studies. Het onderzoek is sterk gericht geweest op het vaststellen van lange-termijnverschillen tussen kinderen die in verschillende gezinsvormen zijn opgegroeid, en weinig op het in de vingers krijgen van het waarom daarvan. De constatering van Bosman (1994) heeft wat dit betreft weinig aan waarde ingeboet. Zij typeerde het onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding voor de levenslopen van kinderen als onderzoek naar effecten, en niet als onderzoek naar verklaren. Het onderzoek lijkt te sterk te worden gestuurd door vragen als: wat is erger, echtscheiding of ruzie tussen de ouders? Er is onvoldoende aandacht voor vragen als: waarom zouden echtscheiding en ruziënde ouders erg zijn? Overigens wil ik niet suggereren dat het verrichte onderzoek geen aanknopingspunten biedt voor het bouwen van verklaringen. Waardevolle aanzetten zijn er bijvoorbeeld in het werk van Spruijt (1993) en De Graaf (1996). Zij beschrijven de resultaten van uitspraken die aan de ondervraagden zijn voorgelegd inzake behoeften aan privacy, tolerantie van echtscheiding, belang gehecht aan een gelukkig gezinsleven enzovoorts. Dergelijke uitspraken bieden de mogelijkheid na te gaan of echtscheidingskinderen inderdaad verschillen van kinderen die in andere gezinsvormen zijn opgegroeid. Zijn zij kritischer in hun persoonlijke relaties? Zijn zij sneller geneigd uit te stappen uit een onbevredigende relatie? Hebben zij een grotere behoefte aan privacy? Helaas brengen Spruijt en De Graaf de uitspraken niet in verband met het relatiegedrag van hun ondervraagden. Een systematische uitwerking ontbreekt.

De sterke gerichtheid op het vaststellen van verschillen betekent ook dat er vooral wordt gekeken naar 'netto' effecten. In analyses wordt nagegaan welke bijdrage de gezinsvorm levert aan de verklaring onafhankelijk van

overige kenmerken van het ouderlijk huis, zoals bijvoorbeeld het opleidingsniveau van de ouders of de sociale klasse van het gezin van herkomst. De sturende vraag in een dergelijke opzet is of geconstateerde verschillen moeten worden toegeschreven aan de verstoorde of verbroken relatie tussen de ouders dan wel aan de financiële omstandigheden waarin het gezin verkeert. Een dergelijke opzet is zinvol in de zin dat samenhangen tussen gezinsvormen en sociaal-economische positie kunnen worden blootgelegd. Een dergelijke benadering schiet echter ook tekort. Mocht er een 'netto' effect zijn, dan weet men niet goed wat die inhoudt. Ook verkrijgt men geen inzicht in causale samenhangen. Er zijn twee mogelijkheden: (a) de slechte economische omstandigheden produceren de uitkomsten, of (b) de slechte economische omstandigheden hebben geleid tot het uiteenvallen van het huwelijk en de uitkomsten zijn daarvan het gevolg. De uiteenrafeling van die twee mogelijkheden vereist een longitudinale opzet.

Geen van de in het overzicht opgenomen studies is gebaseerd op gegevens die op verschillende tijdmomenten zijn verzameld. Het WIL-survey heeft weliswaar een longitudinale opzet, maar Spruijt en zijn collega's hebben hiervan in de hier beschreven studies geen gebruik gemaakt. Het ontbreken van longitudinale analyses is een groot manco. Een van de redenen is dat selectiemechanismen zonder een dergelijke opzet niet zijn uit te sluiten. Dat betekent bijvoorbeeld dat het niet mogelijk is na te gaan in hoeverre verschillen tussen kinderen die in verschillende gezinsvormen zijn opgegroeid inderdaad zijn toe te schrijven aan die gezinsvormen. De relevantie van een longitudinale opzet blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek gebaseerd op de Engelse 'National Child Development Study' (NCDS), in het kader waarvan alle kinderen geboren in de week van 3-9 maart 1958 worden gevolgd. Cherlin *et al.* (1995) tonen aan dat echtscheidingskinderen reeds werden gekenmerkt door probleemgedrag voordat hun ouders gingen scheiden. Als zevenjarigen, toen hun ouders nog bij elkaar waren, vertoonden deze kinderen meer negatieve gedragingen dan kinderen van wie de ouders bij elkaar zijn gebleven. Voor een deel van de kinderen geldt dat de problemen erger zijn geworden na de echtscheiding. Belangrijker is de constatering dat bij veel kinderen de problemen al voor de scheiding bestonden. Cherlin *et al.* (1995) wijzen erop dat als geen rekening wordt gehouden met voorafgaande verschillen, de effecten van het opgroeien in een eenoudergezin worden overschat.

Verheugend is dat in het recente 'Scheiding in Nederland' (SIN) survey (Kalmijn *et al.*, 2000) hiermee expliciet rekening wordt gehouden. Middels een retrospectieve longitudinale opzet wordt inzicht verkregen in de omstandigheden van gescheidenen en van hun kinderen zowel voor als na het uiteenvallen van het huwelijk. Tijdens het interview zijn vragen gesteld over het heden, over de periode rond de echtscheiding en over die van vijf jaar na het begin van het huwelijk dat is ontbonden. Om zoveel mogelijk vertekening te voorkomen is geïnformeerd maar concrete gedragingen en objectieve omstandigheden. De opzet van de SIN-survey maakt het mogelijk om in de analyses rekening te houden met de situatie van voor de echtscheiding. Uiteraard biedt een prospectieve longitudinale opzet meer mogelijkheden dan een retrospectieve. In de conclusie van zijn overzichtsstudie naar kinderen in eenoudergezinnen, gaf Van Gelder (1989, 1990) aan dat er in Nederland behoefte is aan een studie waarin een grote groep zuigelingen of jonge kinderen in de tijd wordt gevolgd. Anno 2000 zou ik zijn suggestie willen onderschrijven. In een dergelijk onderzoek gaat het natuurlijk om meer dan het vaststellen van de volgtijdigheid van gebeurtenissen. De aandacht dient met name gericht te zijn op verklaring, dat wil zeggen op de identificatie en explicatie van de sociaal-structurele en psychologische mechanismen die aan geobserveerde gezinsvormverschillen ten grondslag liggen. De literatuur biedt hiervoor vele goede en bruikbare aanknopingspunten. In Nederland moeten deze echter nog op een aanvaardbare manier worden getoetst.

Literatuur

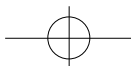
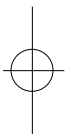
- Amato, P.R. (1993), Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, (49), pp. 327-337.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (1996), Individualization and 'precarious freedoms': Perspectives and controversies of a subject-orientated sociology. In: P. Heelas, S. Lash en P. Morris (eds.), *Detraditionalization: Critical reflections on authority and identity* (pp. 23-48). Oxford: Blackwell.
- Becker, H.A. (1992), *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Bosch, M., J. Dronkers, J. van Goor W. Groot, P.L. Oei, S. Punt, V. Selleger en E. Windhorst (1994), Eén- en tweeoudergezinnen vergeleken: De vorming van eigen relaties door de kinderen. *Tijdschrift voor onderwijspsychologie*, (21), pp. 244-251.
- Bosman, R. (1993), *Opvoeden in je eentje: Een onderzoek naar de betekenis van het moedergezin*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Bosman, R. (1994), Educational attainment of children in mother-headed families: The impact of socialization. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, (30), pp. 148-169.
- Cherlin, A.J. (1978), Remarriage as an incomplete institution. *American Journal of Sociology*, (84), pp. 634-50.
- Cherlin, A.J., K.K. Kiernan en P. L. Chase-Lansdale (1995), Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood. *Demography*, (32), pp. 299-318.
- Dessens, J., W. Jansen, H. 't Hart en H. Landsheer (1998), Ongewenste uitkomsten bij adolescenten: 'Aanleg', cumulatie of toeval? In: M. Junger en J. Dronkers (red.), *Daders, slachtoffers en andere tegenslag: De samenhang tussen ongewenste uitkomsten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 190-108. [Boekaflevering *Mens en Maatschappij*].
- Dölle, S.P.M. (1993), *Kinderen na echtscheiding en hertrouw*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Dronkers, J. (1992), Zullen we voor de kinderen bij elkaar blijven? De veranderende effecten van eenoudergezinnen op de schoolloopbanen van de kinderen. *Mens en Maatschappij*, (67), pp. 23-44.
- Dronkers, J. (1997a), Het effect van contact met de vader na echtscheiding op het welzijn van middelbare scholieren. In: H. Willekens (red.), *Het gezinsrecht in de sociale wetenschappen*. Den Haag: VUGA, pp. 119-137.
- Dronkers, J. (1997b), Zoals de ouden zongen, piepen de jongen: Intergenerationele overdracht van de kans op scheiding in Nederland. *Mens en Maatschappij*, (72), 149-165.
- Dronkers, J. (1999), The effects of parental conflicts and divorce on the well-being of pupils in Dutch secondary education. *European Sociological Review*, (15), pp. 195-212.
- Dronkers, J. en W.C. Ultee (red.) (1995), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland: Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.
- Dykstra, P.A. (1998), De lange-termijn gevolgen van een 'ongelukkige' jeugd. In: M. Junger en J. Dronkers (red.), *Daders, slachtoffers en andere tegenslag: De samenhang tussen ongewenste uitkomsten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 19-47. [Boekaflevering *Mens en Maatschappij*].

- Easterlin, R.A.(1980), *Birth and fortune: The impact of numbers on personal welfare*. New York: Basic Books.
- Elder, G.H. (1994), Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, (57), pp. 4-15.
- Emery, R.E. (1982), Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, (92), pp. 310-330.
- Gelder, K. van (1989), *Kinderen van de rekening? Eén-ouder-kinderen in de onderzoeksliteratuur*. Den Haag: NIMAVO.
- Gelder, K. van (1990), Kinderen in één- en twee-ouder-gezinnen. *Gezin: Tijdschrift voor Primaire Leefvormen*, (2), pp. 1-16.
- Graaf, A. de (1991), De invloed van echtscheiding van de ouders op demografisch gedrag van de vrouw. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 1991/8, pp. 30-38.
- Graaf, A. de (1996a), Kinderen van gescheiden ouders hebben lager onderwijsniveau. *Kwartaal Onderwijsstatistiek*, 1996-IV, pp. 49-53.
- Graaf, A. de (1996b), De invloed van echtscheiding van de ouders op relaties van jongeren. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 1996/8, pp. 7-12.
- Graaf, A. de (1997), Kinderen en hun stiefouders. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 1997/3, p. 11.
- Hagestad, G.O. en B.L. Neugarten (1985), Age and the life course. In: R.H. Binstock en E. Shanas (eds.), *Handbook of aging and the social sciences*, vol. 2. New York: Van Nostrand & Reinhold, pp. 35-61.
- Hetherington, E.M. (1993), An overview of the Virginia Longitudinal Study of divorce and remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, (7), 39-56.
- Hetherington, E.M. (ed.) (1999), *Coping with divorce, single parenting and remarriage: A risk and resiliency perspective*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kalmijn, M., P.M. de Graaf en W. Uunk (2000), *Codeboek van het survey Scheiding in Nederland 1998*. Utrecht: ICS Occasional papers and Document Series, ICS Codebooks-40.
- Klijzing, E. (1992), 'Weeding' in the Netherlands: First-union disruption among men and women born between 1928 and 1965. *European Sociological Review*, (8), pp. 53-70.
- Lazarus, R.S. (1966), *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.
- Manting, D. (1994), *Dynamics in marriage and cohabitation; An inter-temporal, life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam: Thesis.
- Mayer, K.U. (1986), Structural constraints on the life course. In: M. Kohli en J.W. Meyer (eds.), *Social structure and social construction of life stages* (pp. 163-170). [Special issue Human Development].
- McLanahan, S. (1985), Family structure and the reproduction of poverty. *American Journal of Sociology*, (90), pp. 873-901.
- O'Rand, A.M. (1996), The precious and the precocious: Understanding the cumulative disadvantage and cumulative advantage over the life course. *The Gerontologist*, 36, pp. 230-238.

- Simons, R.L. en Associates (1996), *Understanding differences between divorced and intact families: Stress, interaction and child outcome*. London: Sage.
- Spruijt, E. (1993), Volwassen worden in een kerngezin, eenoudergezin of stiefgezin. In: M. de Bois-Reymond en J. de Jong Gierveld (red.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: Transitie in de levensloop*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, pp. 73-92. [Boekaflevering *Mens en Maatschappij*].
- Spruijt, E. en M. de Goede (1996), Changing family structures and adolescent well-being in the Netherlands. *International Journal of Law, Policy and the family*, (10), pp. 10-16.
- Spruijt, E. en M. de Goede (1997), Het welbevinden van jongeren uit verschillende gezinstypen. *Comenius*, (7), pp. 99-116.

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 133-148

7. Het belang van een expliciet gezinsbeleid

Kees DE HOOG

Universiteit Wageningen, Huishoudstudies, Postbus 8060, 6700 DA, Wageningen, Nederland

Abstract. In dit artikel wordt een beschrijving en een verklaring gegeven van het gezinsbeleid in Nederland. Dit gezinsbeleid is impliciet en nauwelijks geïnstitutionaliseerd. In de jaren negentig stond het gezin bij beleidsvoerders weer volop in de belangstelling. Deze belangstelling resulteerde vooralsnog niet in beleidswijziging. Gelet op de maatschappelijke ontwikkelingen en op ontwikkelingen binnen gezinnen en andere samenlevingsvormen, zoals de toenemende diversiteit, de positie van vrouwen, de mobiliteit en de vergrijzing, acht de auteur een expliciet gezins- en familiebeleid noodzakelijk. Dit beleid dient een holistisch karakter te hebben.

Trefwoorden: Gezin; Beleid; Nederland.

The interest of an explicit family policy. In this article a description and explanation is given of family policy in the Netherlands. This policy is implicit and not institutionalized. In the 90s the nuclear family had a renewed attention of policymakers (family debate in the house of parliament). The attention was not followed by the creation a 'new' family policy. The author argues that societal developments and developments within families and other primary life forms, like the growing diversity, the position of women, the mobility and the ageing of society, ask for an explicit family policy in the near future. This policy must have a holistic character.

Keywords: Family, Policy; Netherlands.

7.1. Inleiding

In de moderne verzorgingsstaat kan een beleid voor gezinnen en leden van gezinnen niet los worden gezien van een algemeen sociaal en juridisch beleid. Een sociaal beleid waarin bijvoorbeeld aandacht wordt besteed aan de werkgelegenheid, de armoedebestrijding, de huisvesting, de maatschappelijke positie van vrouwen en kinderen, de zorgverlening en de kinderopvang. En een juridisch beleid waarin aandacht is voor de rechten van vrouwen, mannen en kinderen en het treffen van justitiële maatregelen indien deze rechten in het geding komen. In een moderne verzorgingsstaat bestaat het gezinsbeleid per definitie uit deelaspecten, die van land tot land kunnen variëren en soms een integrerend karakter hebben. Wij geven twee voorbeelden. In Denemarken valt dit beleid onder het Ministerie van Sociale Zaken, het gezinsbeleid is vooral op ouderschap en kinderen gericht en is integrerend van aard. In Spanje zien we dat de belangrijkste deelaspecten bestaan uit maatregelen om grote gezinnen te beschermen en uit het scheppen van banen met moederschapsverlof voor werkloze moeders (VWS, 1996). Integratie van de deelaspecten is niet aanwezig.

Dit neemt niet weg dat er in aantal verzorgingsstaten binnen en buiten de Europese Unie, zoals Noorwegen, Duitsland, België, Frankrijk en Oostenrijk 'het gezin' als een specifiek beleidsterrein beschouwd wordt. Binnen het algemene sociale beleid wordt expliciet aandacht aan het gezin besteed. Het expliciete karakter van het gezinsbeleid valt in de meeste gevallen samen met een institutionalisering van het beleid op nationaal niveau, bijvoorbeeld via een minister, een staatssecretaris en/of een directoraat. De specifieke inhoud van dit expliciete gezinsbeleid verschilt uiteraard van land tot land, maar in globale termen kan dit beleid worden omschreven als het nemen en het controleren van beleidsmaatregelen die het gezin betreffen (Dumon, 1998).

Een belangrijke voorwaarde voor een expliciet gezinsbeleid is dat er in meer of mindere mate een meningsovereenstemming of een compromis aanwezig dient te zijn wat een gezin (de structuur) is of dat er tenminste overeenstemming is wat de functies van het gezin zijn (Gronseth, 1967 en Dumon, 1998). Dit betekent uiteraard niet dat een expliciet gezinsbeleid alleen gericht is op het zogenaamde standaardgezin (man kostwinner, vrouw huisvrouw) of een standaardlevensloop (afhankelijk thuiswonend kind

‘gehuwd zelfstandigwonend paar’ gezin met kinderen). Het tegendeel is eerder het geval. In de moderne verzorgingsstaten met een expliciet gezinsbeleid wordt het belang van een dergelijk beleid door beleidsvoerders gerechtvaardigd door de groeiende pluriformiteit van samenlevingsvormen en de toenemende dynamiek van de individuele levensloop. Dit betekent dat het expliciete gezinsbeleid in veel gevallen een holistisch of integraal karakter heeft. Een dergelijk beleid kan dan worden beschouwd als een vorm van sociaal-culturele planning (Dumon, 1988).

In dit artikel willen we een antwoord geven op de vraag of in Nederland, gelet op de huidige ontwikkelingen met betrekking tot het gezin, een expliciet, holistisch gezinsbeleid noodzakelijk is. In de tweede paragraaf geef we een overzicht van het beleid tot het begin van de jaren negentig. Aan de orde komt de vraag waarom in de naoorlogse periode geen expliciet gezinsbeleid in Nederland tot stand is gekomen. Vervolgens worden de jaren negentig behandeld. In deze periode is bij beleidsvoerders en anderen een hernieuwde belangstelling voor het gezin te constateren. Hierbij kan gewezen worden op de pogingen van de toenmalige fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer Heerma om het gezin op de politieke agenda te zetten. We noemen de activiteiten die tijdens het Internationale Jaar van het Gezin 1994 zijn ontplooid. Wij wijzen op de ‘notitie gezin’ van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS, 1996). Van belang is ook de hernieuwde belangstelling in de jaren negentig van wetenschappelijke fora voor het gezin, zoals het rapport van een commissie van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad over de positie van de gezins-sociologie (SWR, 1996). In de slotparagraaf wordt antwoord gegeven op de vraag waarom een expliciet gezinsbeleid in Nederland voor de komende decennia noodzakelijk is.

7.2. Verklaringen voor het impliciete gezinsbeleid

Nederland kent tot op heden geen expliciet gezinsbeleid. Een uitzondering hierop is een korte periode, eind jaren zestig begin jaren zeventig. Binnen het toenmalige Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk werd in de jaren zestig een afdeling gezinsaanleg opgericht. In eerste aanleg moest deze afdeling een aanspreekpunt voor internationale ontwikkelingen zijn (Peeters, 1995). Binnen de Europese Economische Gemeenschap werd het noodzakelijk geacht dat nationale regeringen in

Brussel en elders het gezinsbeleid op ministerieel niveau vertegenwoordigden. Men kende in veel EEG-landen het fenomeen van de gezinsminister (expliciete gezinsbeleid). In Nederland werd voor een afdeling gezinszaken gekozen. Terzijde merken we op dat de verantwoordelijke minister of staatssecretaris zich in het buitenland gezinsminister mocht noemen. De afdeling gezinszaken hield zich al snel bezig met uiteenlopende beleidsterreinen als gezinsverzorging, bejaardenhulp en jongeren. Het adagium van de beleidsafdeling was in feite 'gezinsbeleid is wat gezinszaken doet' (Peeters, 1995). Daarom is het de vraag op er tijdens deze periode wel sprake is geweest van een expliciet gezinsbeleid in Nederland. Midden jaren zeventig is deze afdeling door bezuinigingen en ook door ideologische ontwikkelingen opgeheven. Kenmerkend voor de Nederlandse situatie was dat de verantwoordelijke minister (Van Doorn) de voorkeur gaf aan het emancipatiebeleid boven het 'ouderwetse gezinsbeleid'.

Bezien we de huidige stand van zaken dan kunnen we constateren dat er nauwelijks geïnstitutionaliseerde sectoren binnen de overheid aanwezig zijn waar met enige nadruk aandacht aan het gezin wordt besteed. Binnen het Ministerie van VWS is onder de directie welzijn nog een kleine afdeling aanwezig die zich met gezinnen bezig houdt. Bovendien ontbreken er duidelijk geformuleerde beleidsdoelen op het gezinsterrein (Jonker, 1989 en De Hoog, 1995). Dat er geen sprake meer is van een impliciet gezinsbeleid kan uit verschillende benaderingswijzen worden verklaard.

Allereerst kan gewezen worden op het ontbreken van sterke belangengroepen. Nederland kent niet zoals Vlaanderen een bond van grote en jonge gezinnen of andersoortige pressiegroepen die het belang van het gezin op politiek niveau behartigen of menen te moeten behartigen. Dit kan te maken hebben met een gebrek aan belangstelling. Het heeft echter vooral te maken met ontwikkelingen in het recente verleden zoals de aanwezigheid van de verzuiling en het daaraan verbonden overlegmodel. De handhaving van de status quo kan immers als een belangrijke factor van de verzuiling worden gezien. Een te grote nadruk op één facet van het samenleven zou het evenwicht kunnen verbreken en het overleg doen schaden. Wellicht is er daarom geen gezinslobby binnen het Nederlandse politieke bestel ontstaan.

Binnen de inrichting van de verzorgingsstaat is een andere oorzaak te vinden. Het kenmerk bij uitstek van de beginperiode van de Nederlandse verzorgingsstaat, in de jaren vijftig en zestig, was de oprichting van gesubsidieerde instellingen en stichtingen die van de overheid de taak kregen uiteenlopende deelaspecten van een gezinsbeleid te behartigen. Daarnaast zijn er ideologische tegenstellingen aanwezig, die mede door de verzuiling en het daaraan verbonden stichtingenbeleid niet in de landelijke politiek aan de orde behoefden te komen. Men was immers daardoor 'autonoom in eigen kring'.

Er zijn andere verklaringen te noemen. Naast de ideologische tegenstellingen over de betekenis van het gezin tussen de christelijke politieke partijen enerzijds en de seculiere politieke partijen anderzijds, was er ook sprake van een stilzwijgende overeenkomst. Er klinkt tijdens de naoorlogse wederopbouw tegen de leuze 'Gezinsherstel brengt Volksherstel' geen protest. Er zijn gedurende driekwart eeuw niet of nauwelijks bezwaren, noch van de politiek, noch van de burgerij te horen tegen het feit dat het impliciete gezinsbeleid zich richt op het standaardgezin, de hoeksteen van de samenleving, dat bestaat uit een huisvader die kostwinner is en een huismoeder die huisvrouw is. Illustratief in dit verband is dat in het verdrag van Rome (1957) een artikel werd opgenomen over gelijke arbeid en gelijke beloning. Dit artikel werd door Nederland pas in 1971, als laatste land van de EEG, geratificeerd (Cuyvers *et al.*, 1997). Protesten tegen deze late ratificatie werden nauwelijks geuit. Illustratief is ook dat in de jaren zestig en zeventig de meerderheid van de huishoudens uit gezinnen bestaat (respectievelijk 56 en 52 procent). Alternatieve samenlevingsvormen zijn in de statistiek niet zichtbaar (SCP, 1998).

Begin jaren zeventig treedt een nieuw ideologisch probleem op met betrekking tot het voeren van een expliciet gezinsbeleid. Een deel van de vrouwenbeweging meent de beschuldigende vinger te moeten heffen naar het gezin als wortel van het kwaad. De toenmalige Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Van Doorn, we hebben hierop gewezen, onderschrijft deze zienswijze en kiest voor de emancipatie. Het kabinet-Den Uyl ziet emancipatie als onderdeel van zijn centrale boodschap spreiding van inkomen, macht en zeggenschap (Outshoorn, 1991). Het emancipatiebeleid in die periode wees 'op de beperkingen van een specifiek

type gezinsleven voor de maatschappelijke ontplooiing van zijn leden en op de ongelijke mate waarin beide seksen aanspraak maken op betaalde arbeid en sociale rechten' (Bussemaker *et al.*, 1997).

Kronjee (1992) wijst op een andere ontwikkeling. Het ontbreken van een expliciet gezinsbeleid heeft ook te maken met een marginalisering van het gezin in de media. Een voorbeeld hiervan is de portrettenserie van alle mogelijke samenlevingsvormen, behalve het modale gezin, in een groot landelijk avondblad als ter gelegenheid van het Internationale Jaar van het Gezin 1994 (NRC-Handelsblad, 1994). Het gezin is voor veel opiniemakers en opinieleiders 'een relict van kleinburgerlijk Nederland waaruit een ondragelijke spruitjes geur opstijgt' (De Hoog, 1995).

Er speelt nog een factor een rol bij het gezinsbeleid in Nederland. De gezinsociologie is in de jaren tachtig in belangrijke mate gedéinstitutioneerd. Leerstoelen zijn opgeheven, onderzoeksgelden zijn sterk afgenomen (De Hoog, 1998). Hierdoor ontbreekt een deel van het wetenschappelijk fundament voor het voeren van een expliciet gezinsbeleid.

We kunnen concluderen dat tot in de jaren negentig, om uiteenlopende redenen, in Nederland geen expliciet gezinsbeleid tot stand is gekomen. Nederland lijkt op het eerste gezicht die verzorgingsstaten te volgen waarin 'het gezin' deel uit maakt van het algemene sociale beleid. Er hebben zich echter ook ontwikkelingen voorgedaan die specifiek zijn voor de Nederlandse situatie. We noemen de verzuiling, die naast de 'autonomie in eigen kring' ook als een 'balance of power' te beschouwen is. Een expliciet gezinsbeleid zou het evenwicht kunnen verstoren. We vestigen de aandacht op de grote populariteit die het standaardgezin, in de vorm van het kostwinnersmodel, lange tijd bij politici van rechts en links en de burgerij heeft genoten. Wij wezen op de geconstrueerde tegenstelling tussen het gezinsbeleid en het emancipatiebeleid. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de ontwikkelingen in de jaren negentig ten aanzien van het gezinsbeleid.

7.3. De periode van kentering, de jaren negentig

In de jaren tachtig, maar vooral in de jaren negentig, treden er barsten op in het standaardgezinsmodel. De gehuwde vrouw betreedt massaal de arbeidsmarkt.

Tabel 7.1. Huishoudens naar samenstelling in procenten voor de periode 1960-1995, Nederland

Huishouden	1960	1971	1985	1990	1995
Alleenstaand	12	17	27	29	31
Eenoudergezin	5	5	7	7	5
Echtpaar zonder kinderen	22	22	25	22	23
Gezin	56	52	38	35	31
Samenwonend zonder kinderen	-	-	5	6	8
Samenwonend met kinderen	-	-	1	1	2
Totaal aantal huishoudens in miljoenen	3,1	5,1	5,6	6,0	6,5

Bron: CBS (Volkstellingen, Woningbehoeftenonderzoeken, Maandstatistiek van de Bevolking).

De gezinnen vormen niet meer de absolute meerderheid van de huishoudens. Alternatieven voor huwelijk en gezin worden ook in de statistieken zichtbaar. Deze ontwikkelingen van de huishoudens zijn in *tabel 7.1* vermeld.

Naast de groei van de structurele diversiteit van gezinnen en huishoudens, voor een belangrijk deel veroorzaakt door de ontgroening en de vergrijzing en het laatste decennia ook door de toename van het ongehuwd samenwonen zonder en met kinderen, is er eveneens een toename te constateren van de culturele diversiteit van gezinnen en huishoudens. Uit een onderzoek op het verstedelijkt platteland eind jaren tachtig (Te Kloeze *et al.*, 1996) blijkt dat van de onderzochte gezinnen 20 procent onder het traditionele gezin valt (het kostwinnersmodel). Een transitioneel gezinstype waarin gestreefd wordt naar een meer gelijkwaardige verhouding tussen mannen en vrouwen met betrekking tot de taakverdeling binnen gezinnen en het verwerven van inkomsten wordt gevonden onder 65 procent van de gezinnen. De man is de seniorpartner en de vrouw de juniorpartner. Bij 15 procent van deze gezinnen zien we dat een egalitair gezinsmodel aanwezig is. Man en vrouw verdelen de taken met betrekking tot de huishoudelijke verzorging, de verzorging en de opvoeding van de kinderen en de inkomstenverwerving. De culturele diversiteit blijkt ook uit andere onderzoek en beschouwingen over het gezin (onder andere Van den Akker *et al.*, 1992; Van der Avort *et al.*, 1996 en Van Praag en Niphuis-Nell, 1997). Deze culturele diversiteit blijkt ook een individualisering van de levensloop. Du Bois-Reymond en de Jong Gierveld (1993) stellen dat de

standaardlevensloop zich wijzigt in een geïndividualiseerde keuzebiografie. Het SCP (1998) onderschrijft deze veranderingen, maar voegt er aan toe dat de grotere diversiteit (in termen van het SCP een “bonte verzameling van mogelijkheden”) voor een belangrijk deel berust op langere aanlooptrajecten naar het standaardgezin.

Kenmerkend voor de jaren negentig is niet alleen de groeiende structurele en culturele diversiteit van gezinnen, maar ook de hernieuwde belangstelling voor het gezin. De vakbeweging, die eind jaren tachtig streeft naar arbeidstijdverkorting, noemt als een van de mogelijke effecten de meer gelijkwaardige taakverdeling tussen gehuwd en ongehuwd samenwonenden. Het emancipatiebeleid richt zich eveneens op verhouding tussen arbeid en zorg, vooral waar het de verzorging van gezinsleden betreft. Bussemaker en Bleijenbergh (1997) spreken in dit verband over een verschuiving van het aandachtsveld. Naar aanleiding van het in 1994 door de Verenigde Naties uitgeroepen Internationale Jaar van het Gezin worden door een nationaal comité met financiële steun van het toenmalige Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur verschillende activiteiten ontplooid in het kader van de opdracht ‘de verspreiding en stimulering van het debat over het gezin’ (De Hoog en Vinkers, 1998). Hiermee lijkt de belangstelling voor het gezin in een stroomversnelling te geraken.

Tijdens de algemene beschouwingen in september 1995 houdt de fractievoorzitter van het CDA, Heerma, een pleidooi voor een gezins-minister. Het kabinet zegt mede naar aanleiding hiervan een notitie toe over de maatschappelijke positie van het gezin (VWS, 1996). Er wordt bovendien in die periode een rapport door het nationaal comité uitgebracht (Jongma-Roelants en Cuyvers, 1995) met een nieuwe definitie van het gezin, die door het kabinet-Kok in 1997 wordt overgenomen (TK, 1996-1997). Onder een gezin wordt door het kabinet verstaan: ‘elk leefverband van één of meer volwassenen die verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen’ (VWS, 1996). Het debat over een ‘nieuwe’ definitie van het gezin is niet louter en alleen een academische kwestie. Over-eenstemming over de aard van het beleidsterrein van het gezin is namelijk een essentiële voorwaarde voor een mogelijk expliciet gezinsbeleid (Gronseth, 1967).

Deze ontwikkelingen betekenen echter niet dat het kabinet een expliciet gezinsbeleid gaat voeren. In de notitie over het gezin (VWS, 1996) blijft het

gezinsbeleid zijn impliciete karakter houden. De conclusie van het 'paarse' kabinet is dat 'het beleid van bijna alle sectoren bijdraagt aan het scheppen van voorwaarden voor het functioneren van gezinnen en het bieden van oplossingen in situaties waar dat functioneren onder druk staat' (VWS, 1996).

Helemaal zeker lijkt het kabinet over zijn standpunt met betrekking tot het gezinsbeleid niet te zijn. Er wordt besloten dat het Sociaal en Cultureel Planbureau de opdracht krijgt om een verkennend onderzoek te verrichten naar de maatschappelijke positie van gezinnen (Van Praag en Niphuis-Nell, 1997). De Nederlandse Gezinsraad wordt verzocht een tweejaarlijks signalement uit te brengen om de 'voortgaande ontwikkeling van de maatschappelijke positie van gezinnen en andere leefvormen vast te leggen' (VWS, 1996). De uitkomsten van een onderzoek onder ongeveer duizend ouders (Van der Avort *et al.*, 1996) waarin gevraagd is wat onder een gezin verstaan moet worden wijzen er op dat driekwart van deze populatie een samenlevingsvorm met kinderen een gezin vindt. Zij volgen hiermee de gezinsdefinitie van het kabinet. In *tabel 7.2* zijn de resultaten weergegeven.

De discussies wat onder een gezin verstaan moet worden zijn hiermee nog niet afgesloten. In 1997 brengt het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een rapport (WI-CDA, 1997) uit. Hierin wordt eveneens een ruime definitie gehanteerd. Onder een gezin wordt verstaan: 'elk leefverband waarin een volwassene duurzaam verantwoordelijkheid op zich heeft genomen voor een andere volwassene en/of voor de verzorging en opvoeding van eventuele kinderen.' Nieuw in deze definitie is de toevoeging duurzaamheid en dat onder een gezin ook ongehuwd samenwonende paren en echtparen zonder kinderen wordt verstaan.

We kunnen de conclusie trekken dat tussen de belangrijkste politieke partijen over de definitie van het gezin en daarmee over het beleidsterrein, nuances aanwezig zijn. Dit neemt echter niet weg dat in 1997 de drie regeringspartijen (PvdA, VVD, D66) en de twee grootst oppositiepartijen (CDA, GroenLinks) in grote lijnen de definitie van het kabinet onderschrijven.

In de jaren negentig treedt er ook binnen wetenschappelijke kringen een hernieuwde belangstelling voor het gezin op. In 1996 verschijnt een rapport

Tabel 7.2. De mate waarin diverse samenlevingsvormen wel of niet een gezin worden genoemd, in procenten, Nederland

Samenlevingsvorm	Is een gezin
Een vrouw en een man, getrouwd, met kinderen	100
Een vrouw en een man, samenwonend, met kinderen	96
Twee mannen, samenwonend, met pleegkind	81
Gescheiden vrouw die met haar zoontje in een huis woont	79
Twee vrouwen die met de dochter van een van de vrouwen in een huis woont	79
Een echtpaar zonder kinderen	56
Een ongehuwd samenwonend paar zonder kinderen	43
Drie samenwonende broers	39
Man en vrouw, gescheiden, waarvan het zoontje nu bij de vader woont	38
Een vader die twee dagen per week voor zijn dochter zorgt	37

N = 963.

van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad (SWR, 1996) voor de ontwikkeling van de gezinsociologie, mede op basis van een voorstudie van Niphuis-Nell (1996) waarin gewezen wordt op de noodzaak om het gezinsociologisch onderzoek en onderwijs in Nederland te bevorderen. De slotconclusie luidt dat: 'door koppeling van onderzoek en onderwijs, en door het met elkaar verbinden van theoriegestuurd onderzoek en maatschappelijk relevante thema's kan een gezonde infrastructuur geschapen worden die bijdraagt aan de wetenschappelijke en maatschappelijke kennisvermeerdering op het terrein van het gezin' (SWR, 1996). Inmiddels poogt een groep onderzoekers van het NIDI en de Universiteit Utrecht (NIDI, 1999b) onderzoeksgelden te verwerven om deze kennisvermeerdering, onder andere via panelonderzoek, tot stand te brengen.

In de jaren negentig zien we zowel op politiek- en beleidsniveau als in wetenschappelijke kringen een hernieuwde belangstelling voor het gezin optreden. Deze belangstelling resulteert vooralsnog niet in een expliciet gezinsbeleid. De overheid blijft vasthouden aan een algemeen sociaal en juridisch beleid waarin deelaspecten van het gezin en het gezinsleven aan de orde komen. In de slotparagraaf gaan we in op de noodzaak van een expliciet gezinsbeleid.

7.4. De noodzaak van een expliciet gezinsbeleid

Er zijn een aantal argumenten aan te voeren waarom het noodzakelijk is dat Nederland een expliciet gezinsbeleid gaat voeren. Hieronder verstaan we niet alleen een beleid dat institutioneel van aard is, maar ook een beleid dat holistisch is of tenminste een integrale werking heeft. We gaan kort in op de positie binnen de Europese Unie. We gaan ook in op recente ontwikkelingen die het gezin en ook de familie betreffen. Deze ontwikkelingen vragen naar onze mening om een samenhangend consistent gezinsbeleid.

Binnen de Europese Unie steekt de institutionalisering van het gezinsbeleid in Nederland schril af tegen veel andere lidstaten. België, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk en Luxemburg kennen een expliciet gezinsbeleid. Denemarken, Spanje en Portugal hebben binnen ministeries directies die zich met gezinnen bezig houden. Zweden en Finland kennen een regeringsbeleid waarin uiteenlopende gezinsvoorzieningen binnen één ministerie centraal staan. Door de aard van het impliciete gezinsbeleid is in Nederland deze institutionalisering veel minder aanwezig, omdat de aandachtsvelden over een groot aantal ministeries zijn versnipperd. Deze versnippering is niet alleen door het ontbreken van instituties op ministerieel niveau problematisch, maar maakt ook een holistisch benadering in Nederland vrijwel onmogelijk. Nederland is wat het gezinsbeleid betreft binnen de Europese Unie zeker geen gidsland.

Het impliciete gezinsbeleid in Nederland wordt daarnaast gekenmerkt door fraaie, maar ook tamelijke vage uitgangspunten. Dit leidt er eveneens toe dat het beleid weinig consistent is en dat coördinatie en samenhang ontbreken. Het gezinsbeleid kent twee uitgangspunten. De overheid gaat uit van een zorgplicht voor zwakkeren en het recht van kinderen op veiligheid, gezondheid en een goede opvoeding. Bovendien dient de overheid de vrijheden van burgers te respecteren, zoals de vrijheid van inrichting van het privéleven (VWS, 1996). Deze uitgangspunten resulteren in de volgende, beperkte taakomschrijving van het gezinsbeleid:

- het scheppen van voorwaarden waarbinnen het gezin zelf zijn kernfunctie van opvoeden en verzorgen kan vervullen (verwezen wordt naar de sociale zekerheid en in de notitie gezin (VWS, 1996) wordt verwezen naar kinderopvang en arbeid en zorg);

- het ondersteunen en begeleiden van gezinnen bij het vervullen van die kernfunctie (verwezen wordt naar regulier onderwijs, consultatiebureaus, opvoedingsondersteuning en jeugdhulpverlening);
- actief ingrijpen waar de kernfunctie ernstig wordt bedreigd, met name wanneer de rechten en ontwikkelingsmogelijkheden van het kind in het gedrang komen (verwezen wordt naar justitiële maatregelen) (VWS, 1996).

Het aldus beschreven gezinsbeleid is in tweeërlei beperkt. Er wordt nauwelijks ingegaan op problemen die naast de opvoeding en de verzorging van kinderen kunnen ontstaan. Bovendien wordt in belangrijke mate voorbij gegaan aan problemen die door recente ontwikkelingen in de maatschappij worden veroorzaakt. Hierbij kan worden gewezen op algemene ontwikkelingen als de toenemende diversiteit en pluriformiteit van samenlevingsvormen, op de ontwikkeling naar een multiculturele samenleving, de groei van een toenemende sociale en ruimtelijke mobiliteit, de emancipatie en de individualisering. Er zijn concrete ontwikkelingen te noemen zoals de invloed van de 24-uurs-economie op het gezinsleven, de problemen die door de vergrijzing ten aanzien van de mantelzorg kunnen gaan ontstaan, het afnemend kindertal, de hoge leeftijd van bepaalde categorieën vrouwen bij de geboorte van het eerste kind, de moeilijkheden die bij scheiding en echtscheiding ontstaan, de gevolgen van de gezins- en huishoudensverdunding voor de infrastructuur en voor het milieu en de groeiende discrepantie tussen school- en werktijden. Dumon (1998) geeft van de maatschappelijke ontwikkelingen een sprekend voorbeeld. Hij wijst ook op de moeilijkheden die de thuiszorg en de gezinnen ondervinden door een overheidsbeleid dat gehospitaliseerde patiënten zo vlug mogelijk naar hun gezin terug verwijst om de medische infrastructuur te kunnen waarborgen.

Er zijn ook leemten in het beleid aanwezig. In Nederland wordt er bijvoorbeeld weinig aandacht geschonken aan familierelaties van autochtonen en allochtonen. Het NIDI-rapport over een stimuleringsprogramma gezinsonderzoek (1999a) voert met recht de titel: “de bindende kracht van familierelaties”. Er wordt opgewezen dat: “Ouders en kinderen slechts gedurende een deel van hun leven een ruimtelijke eenheid vormen die met de term gezin kan worden aangeduid [...] Relaties tussen ouders en kinderen veranderen weliswaar van karakter nadat men is opgehouden één

huishouden te vormen, maar blijven ook daarna van groot belang” (NIDI, 1999a).

Er is gewezen dat in de jaren negentig een kentering jegens het gezinsbeleid lijkt te zijn opgetreden. Binnen de politiek is een hernieuwde belangstelling voor het gezin ontstaan. Er is in belangrijke mate een politieke overeenstemming over wat een gezin is. Dit betekent dat het beleidsterrein in belangrijke mate omschreven is. We onderschrijven de mening van het CDA dat aan de omschrijving van het gezin ook de ongehuwd en gehuwd samenwonenden zonder kinderen moeten worden toegevoegd (WI-CDA, 1997) en dat het gezinsterrein zich niet dient te beperken tot een ruimtelijke eenheid. Gezinsbeleid dient ook familiebeleid te omvatten (NIDI, 1999a). Een tweede randvoorwaarde waaraan een expliciet gezinsbeleid moet voldoen is een wetenschappelijke basis. Gezinsbeleid is niet mogelijk zonder onderzoek. Het is daarom van betekenis dat onderzoeksgelden beschikbaar gesteld worden.

Gelet op de door ons aangevoerde argumenten, die niet uitputtend zijn, komen we tot de conclusie dat in de komende decennia een expliciet gezinsbeleid in Nederland noodzakelijk is. Het huidige, impliciete beleid waarin ‘het bijsturen’ hoog in het vaandel staat, is gelet op de gecompliceerde, maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen binnen gezinnen niet meer toereikend. Juist binnen een holistisch gezinsbeleid kunnen conflictuerende maatregelen voorkomen worden, door het analyseren van effecten en neveneffecten van directe en indirecte beleidsmaatregelen. In een dergelijk beleid staan de alleenstaanden niet tegenover de gehuwden en remmen gezinsmaatregelen andere prioriteiten als de emancipatie van de vrouw niet af.

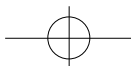
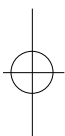
Literatuur

- Akker, P. van den, P. Cuyvers en C. de Hoog (1992), Gezin en overheid: de mythe van individualisering. *Gezin*, 4, 3-4, 141-156.
- Avort, A. van der, P. Cuyvers en C. de Hoog (1996), *Het Nederlandse gezinsleven aan het einde van de twintigste eeuw*. Nederlandse Gezinsraad: Den Haag.
- Bois-Reymond, M. du en J. de Jong Gierveld (1993), Van een standaardlevensloopmodel naar een geïndividualiseerde keuzebibliografie. In: M. du Bois-Reymond en J. de Jong Gierveld (red.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transities in de levensloop*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.

- Bussemaker, J. en I. Bleijenbergh (1997), Overheid, gezin en sekse, naar een nieuw algemeen menselijk patroon? In: S. Grotenhuis en J. van der Zwaard (red.), *Kiezen voor kinderen, gezin en beleid*. Utrecht: Elsevier/De Tijdstroom/Nederlandse Gezinsraad.
- Cuyvers, P., C. de Hoog en H. Pott-Buter (1997), Gezinsbeleid in perspectief. In: S. Grotenhuis en J. van der Zwaard (red.), *Kiezen voor kinderen, gezin en beleid*. Utrecht: Elsevier/De Tijdstroom/Nederlandse Gezinsraad.
- Dumon, W. (1998), Bevolkingspolitiek en gezinspolitiek. In: K. Matthijs (red.), *Het gezin, feiten, vragen en toekomst, een keuze uit het werk van Wilfried Dumon*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Gronseth, E. (1967). Economic family policy and its guiding images in Norway, inconsistencies and consequences. In: P. de Bie en C. Presvelou (eds.), *National family guiding images and policies*. Leuven: ICOFA.
- Hoog, C. de (1995), *De marginalisering van het gezin aan het einde van de 20ste eeuw, een poging tot opheldering van een hardnekkig misverstand*. Wageningen: Vakgroep Huishoudstudies.
- Hoog, C. de en J. Vinkers (1998), *Het gezin in de verkiezingsprogramma's 1998*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Hoog, C. de (1998), De gezinssociologie in Nederland, opkomst, bloei en neergang. In: K. Willemen, G. Heijen en G. Termeer (red.), *Het heilig vuur, de kern van het universitaire bestaan*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kloeze, J.W. te, C. de Hoog, M. van Bergen en M. Duivenvoorden (1996), *Tussen vrijheid en gebondenheid, het postmoderne gezin ontdekt*. Garant: Leuven/Apeldoorn.
- Kronjee, G. (1992), De dubbele werkelijkheid van het gezin. *Gezin*, 4, 3-4, 157-169.
- NIDI (1999a), *De bindende kracht van familierelaties, Een sociologisch en demografisch onderzoeksprogramma 2000-2006*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut/Universiteit Utrecht.
- NIDI (1999b), *Netherlands kinship panel study, A multi-actor, multi-method panel survey on solidarity in family relationships*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut/Universiteit Utrecht.
- Niphuis-Nell, M. (1996), Het gezin in Nederland: stiefkind van de wetenschap? In: SWR, *Nieuwe perspectieven voor de gezinsociologie*. Werkdocument 15. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- NRC-Handelsblad (1994), Diverse krantenpublicaties in 1994.
- Jongma-Roelants, T. en P. Cuyvers (1995), *Gezinnen van deze tijd*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Jonker, J.M.L. (1989), Family policy and population policy in the Netherlands. In: W.A. Dumon (ed.), *Family policies in EEG-countries*. Leuven: Departement Sociologie.
- Outshoorn, J. (1991), Belangen en barrières, het vrouwelijk onbehagen en de agenda voor de jaren negentig. In: C. Bouw *et al.* (red.), *Macht en onbehagen, veranderingen in de verhouding tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam: SUA.
- Peeters, G. (1995), *Gezinsbeleid is wat gezinsbeleid doet*, Intern rapport. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Praag, C.S. van en M. Niphuis-Nell (1997), *Het gezinsrapport*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- SCP (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998, 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SWR (1996), *Nieuwe perspectieven voor de gezinsociologie*. Werkdocument 15. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- TK (1996-1997), Tweede Kamer, stuk 7Ko877, *Maatschappelijke positie en de functie van het gezin*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- VWS (1996), *Notitie gezin, de maatschappelijke positie van het gezin*. Rijswijk: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Wetenschappelijk Instituut CDA (1997), *De verzwegen keuze van Nederland; naar een christendemocratisch familie- en gezinsbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Bevolking en Gezin, (29)2000, 2, 149-165

8. Politiek en demagogiek

Peter CUYVERS

Nederlandse Gezinsraad, Lange Voorhout 86, 2514 EJ Den Haag, Nederland

Abstract. In dit artikel wordt kritiek geuit op de vooronderstelling dat er sprake is van een toenemende diversiteit. Een analyse van de beweging op gezinsterrein laat zien dat de diversiteit niet in die mate toeneemt als meestal wordt verondersteld. Bovendien is het zeer de vraag of de diversiteit die er wel bestaat belangrijke gevolgen heeft voor kinderen. Een discussie over de beleidseffecten van de ontwikkelingen op gezinsterrein moet daarom een heel ander aanknopingspunt hebben, namelijk dat van de lange termijn beweging van gezinnen. Die is eerder eenparig dan divers: emancipatie en democratisering van de interne verhoudingen zijn gemeengoed geworden, maar met name op het terrein van de rolverdeling tussen mannen en vrouwen loopt de wens stuk op de werkelijkheid. Op de beleidsmatige werkelijkheid, waarin om tal van redenen niet wordt ingespeeld op de moderniseringswens vanuit het gezin. Variatie op het terrein van de interne rolverdeling moet worden bevochten in een daartoe niet ingerichte omgeving en het is daarmee het beleid dat de diversiteit remt, niet de diversiteit die het beleid voor problemen stelt.

Trefwoorden: Gezin; Gezinsvormen; Nederland.

Politics and demogogy. This article criticises the assumption that there is a growing diversity in family life. An analysis of the trends in family issues shows that the diversity increases much more slowly than is commonly assumed. Moreover, it is questionable whether diversity has important adverse effects on children. A discussion of the policy effects of trends in family issues should, therefore, start from a completely different perspective, e.g. from the long-term trend in family life. This

long-term trend is linear rather than towards diversity: emancipation and democratisation of internal relations within the family have become generally accepted. However, in particular with regard to the sexual division of labour this trend conflicts with reality. Policies –for a multitude of reasons– do not facilitate the desires towards emancipation and democratisation that exist within the family. New family roles have to be established within an unsuitable context and thus policies are restraining diversity rather than diversity posing problems to policies.

Keywords: Family; Family forms; Netherlands

8.1. Inleiding: wat is demogiek?

Deze bijdrage aan het themanummer ‘Gezinnen in Beweging’ is geen gewoon artikel. De tekst is gebaseerd op mijn bijdrage aan de studiedag, die een enigszins ander karakter had dan de andere lezingen. De bedoeling was om in kort bestek de mogelijke beleidsimplicaties van de gepresenteerde gegevens te schetsen en daarmee een aanzet te geven voor een discussie over de relevantie van de wetenschappelijke gegevens voor het beleid en de mogelijk daaruit te trekken beleidsmatige conclusies. Daartoe zal in het onderstaande een stelling betrokken worden die ik elders (Van den Akker *et al.*, 1993 en Cuyvers, 1994a, 1997) al diverse malen heb beargumenteerd. Kort samengevat komt die stelling erop neer dat de ‘toenemende diversiteit’ van gezinsvormen weinig meer is dan een mythe. De mythe van de individualisering om precies te zijn, een mythe waaraan de overheid naar mijn mening ten onrechte veel te veel beleidsconclusies heeft verbonden en verbindt. De basis van deze mythe bestaat uit twee elementen. Ten eerste de overtuiging dat de bevolking zich als gevolg van een massale cultuurverandering in de jaren zestig in allerlei relationele experimenten aan het storten is. Experimenten als de BOM-moeder, het scharreloudje, de vruchtbare bejaarde, en recent ook weer de bewust niet werkende moeder, die zonder uitzondering vele pagina's in de trendy tijdschriften scoren maar in de realiteit beperkt blijven tot de enkele exemplaren die zich in de nabijheid van de journalisten in kwestie ophouden. De tweede pijler van het diversiteits- en individualiseringsgeloof berust op een verkeerde interpretatie van statistieken over echtscheiding, alleenstaanden en tweeverdieners. Met name om die reden is de titel van mijn bijdrage dan ook Politiek en Demogiek. Het gaat hier niet om een tikfout. Demogiek is niet alleen een samentrekking van demografie en pedagogiek —het kind staat tenslotte centraal— maar geeft

ook aan dat men met een (on)tactisch gebruik van gegevens beleidsimplicaties kan oproepen waar ze misschien helemaal niet aan de orde zijn.

8.2. Moderne of traditionele gezinnen: is er beweging, zijn er gevolgen?

In *kader 8.1* staan bij wijze van voorbeeld twee manieren om de statistische werkelijkheid te interpreteren.

Kader 8.1. Twee visies op gezinnen en gezinsrelaties

Hoe zit het nu?

40% van de huishoudens is een gezin
25% van alle gezinnen vormt een éénverdieners- of kostwinnersgezin
dus nog slechts 10% is traditioneel

of

80% van de bevolking leeft in gezinsverband
90% van de gezinnen bestaat uit maximaal 1 $\frac{1}{4}$ verdieners
dus bijna driekwart is traditioneel

Oplossing: kies uw uitgangspunt of definitie

Langs de eerste methode komen we uit bij een zeer moderne, langs de andere methode bij een zeer traditionele maatschappij —althans waar het de gezinsconfiguraties betreft. Het verschil tussen beiden is kernachtig weer te geven: een kwestie van gebruik van definities bij het samenstellen van het kader. In de eerste methode worden alleenstaanden net zo zwaar meegeteld als gezinnen met kinderen (want alle vormen een huishouden) en telt ieder gezin waarin een partner ook maar minimaal één gulden verdient mee als tweeverdienersgezin. Het is dus duidelijk dat we bij het interpreteren van wetenschappelijke gegevens over de maatschappelijke ontwikkeling voorzichtig moeten zijn. Die voorzichtigheid zal ik in deze bijdrage gestalte geven in drie kernvragen, waarop het antwoord eigenlijk al was voorondersteld in de uitnodiging voor de studiedag. In de folder stond

immers dat 'de toegenomen diversiteit in gezinsvormen een gevolg (was) van brede maatschappelijke veranderingen in Westerse maatschappijen...' Verder werd de vraag gesteld 'in hoeverre het beleid voldoende inspeelde op de toenemende diversiteit'. Gezien de bovenstaande twijfel wil ik drie vragen aan de orde stellen: Ten eerste: is er sprake van beweging op gezinsterrein? Ten tweede: zo ja, leidt die beweging dan tot diversiteit? Ten derde: wat betekenen de conclusies uit de beide eerste vragen voor beleid? Met andere woorden: het is naar mijn mening niet uit te sluiten dat de waargenomen beweging op gezinsterrein berust op een vorm van gezichtsbedrog. Of dat er wel sprake is van beweging, maar dat die juist leidt tot een veel groter eenvormigheid dan vroeger het geval was. En tenslotte is het heel wel mogelijk dat er juist beleid nodig is omdat gezinsvormen niet veranderen en de maatschappij wel.

8.3. Diversiteit van gezinsvormen: de buitenkant

Bij mijn betoog zal ik regelmatig refereren aan de andere bijdragen in dit themanummer. Enerzijds omdat dat de opdracht was voor mijn lezing, anderzijds omdat het ging om door de organisatoren zorgvuldig geselecteerde bijdragen, die de laatste stand van zaken op een aantal terreinen weergaven. In het artikel van Kuijsten bijvoorbeeld gaat het over dezelfde centrale thematiek als hierboven. Hij verwijst naar voorspellingen van Chesnais en Jensen: we gaan van families naar individuen, van 'children families' naar 'partnership families' als 'dominating structures'. Hij is ingegaan op 'paniekzaiende verschijnselen' als aantallen alleenstaanden en eenoudergezinnen, en tot de conclusie gekomen dat dat wel meeviel, mits ze —ik verwijs naar het bovenstaande— als proporties van personen en niet van huishoudens gezien worden. Zijn focus op de leeftijdsfase van 25 tot 29 jaar onder het motto 'daar gebeurt het' lijkt mij zeer terecht, maar nog maar een deel van het hele verhaal. In *tabel 8.1* wordt daarom getracht een compleet overzicht te geven van de verdeling van burgers over huishoudenstypen gedurende het grootste deel van de levensloop.

In *tabel 8.1* is de bevolking verdeeld over een zestal huishoudvormen: alleenwonend, wonend als samenwonend of gehuwd paar, thuiswonend, eenoudergezin en overige huishoudens. Verder is onder paren aangegeven welk percentage kinderen heeft. De tabel laat zien dat de grote meerderheid

*Tabel 8.1. Bevolking in particuliere huishoudens
naar huishoudenspositie, 1998*

	Alleen	Samen- wonend z. kind.	Samen- wonend m. kind.	Gehuwd z. kind.	Gehuwd m. kind.	Thuis- wonend	Eenouder	Overig
15-19	3	1	0	0	0	95	0	1
20-24	22	19	1	4	3	47	1	4
25-29	20	32	3	13	17	10	1	2
30-34	15	17	5	13	45	3	2	0
35-39	12	8	5	7	62	2	4	0
40-44	10	5	4	8	67	1	5	0
45-49	11	4	2	16	61	1	5	0
50-54	13	3	1	40	39	0	3	0
55-59	14	4	0	60	20	0	3	0
60-64	19	2	0	67	11	0	1	0
65-69	24	2	0	67	6	0	1	0

Bron: Maandstatistiek van de Bevolking 1999/11.

van de jongeren op hun 20^e levensjaar nog thuis woont. Daarna volgt inderdaad in de eerste fase nadat die jongeren uit huis zijn gegaan een grote diversiteit. Zo iets als de eerste vijf minuten van het speekwartier als alle kinderen door elkaar rennen op het schoolplein. Wie een fase later komt, in dit geval de leeftijdsgroep 30 tot 35 jaar, ziet dat er weer orde heerst. Bijna iedereen woont in het traditionele verband van het gehuwde paar met kinderen, en dat blijft zo totdat de nesten geleidelijk leger worden. Het aantal alleenstaanden in de middenfase van de levensloop is relatief gering, en dat stijgt eigenlijk pas fors na het 70^e levensjaar. Van dominantie van individuen dan wel alleenwonenden is duidelijk geen sprake.

Als we dan kijken naar de bijdrage van Jan Latten, die rapporteert over de N=1 steekproef bestaande uit zijn buurvrouw Ineke, dan zien we dat de meeste burgers toch van haar interessante levensloop verstoken zullen blijven. Zij is om te beginnen gescheiden, en dat overkomt maar een zesde van de Nederlandse ouders. De kans dat, zoals in het geval van Lattens buurvrouw, ook de schoonouders van haar dochter gescheiden zijn wordt daarmee al ongeveer een op dertig. Verdere kansberekeningen op de mogelijkheid dat een driejarig meisje in deze interessante familie de tante wordt van een zesjarige zal ik u besparen. Het komt voor, dat staat vast en

dat weet ik zelfs uit persoonlijke ervaring. Maar de frequentie ervan moet niet overschat worden. En dat geldt eigenlijk voor elk alternatief op het standaardgezin dat we kunnen bedenken. Er is een bekende wet die zegt dat datgene wat je maakt ook ooit gebruikt zal worden. Op het terrein van gezinnen en andere leefvormen geldt dat alles wat je zou kunnen verzinnen ook gerealiseerd wordt, of dat men hard op weg is. Paren van gelijk geslacht zijn inmiddels volstrekt normaal, en uit onderzoek van de Gezinsraad (Van der Avort *et al.*, 1996) blijkt dat 70 procent van de bevolking geen moeite heeft met het adoptierecht van deze gezinsvorm. Met ongehuwde moeders en met (zeer) oude moeders die kunstmatig worden bevrucht heeft men meer moeite, en de discussie over de financiering van IVF begint op gang te komen, maar in al deze gevallen overheerst toch de tolerantie. Zelfs de situatie waarin sprake is van het 'viervoudig ouderschap', dat wil zeggen het door vrouw A aan vrouw B ter beschikking gestelde eitje, kunstmatig bevrucht door de heer C omdat de partner van mevrouw B, de heer D, onvruchtbaar is, zou hoogstens nog een kort bericht in de rubriek Diversen opleveren. Al deze gevallen echter, beslaan net zoals destijds de woongroep, gezamenlijk niet meer dan enkele procenten van de Nederlandse gezinsconfiguraties. Het bestaan van een scala aan alternatieven en varianten op zich, met hoeveel publiciteit ook omgeven, is niet voldoende als empirisch bewijs voor toenemende diversiteit.

Daarmee zijn we er overigens nog lang niet, want er zijn natuurlijk nog heel andere vormen van dynamiek en diversiteit dan alleen in de 'externe kenmerken' van gezinnen. Latten wijst er om te beginnen op dat we niet weten hoe die gezinsvorm tot stand is gekomen. En dat is iets wat de tabel hierboven ook niet in beeld brengt: de beweging tussen leefvormen. Op de tweede plaats hoeven de externe kenmerken van een leefvorm, zoals het gehuwd zijn, niets te zeggen over de interne structuren. En juist op dat punt wordt ook vaak gerefereerd aan een andere beweging, namelijk richting meer gelijkwaardigheid tussen man en vrouw. Op dit laatste punt ga ik verderop nog in. Wat betreft de vraag naar de bewegingspatronen van de bevolking bij het wisselen van leefvorm betreft, zijn de gegevens helaas schaars en onvolledig omdat wij niet gewend zijn om die patronen te volgen maar momentopnamen te maken (Cuyvers en Latten, 1997). Toch is wel iets bekend over de stabiliteit van leefvormen uit bijvoorbeeld het ORIN-onderzoek van Van Leeuwen en Ploegmakers (1990). Daaruit blijkt —zoals overigens de echtscheidingscijfers al duidelijk maken— dat met name het

gehuwde paar met kinderen een uiterst stabiele leefvorm is. De kans dat de gezinnen van de veertigers in tabel 8.1 daarvoor en daarna —als dertigers respectievelijk vijftigers— een andere leefvorm hadden is tamelijk klein, minder dan tien procent zelfs. De meeste paren blijven domweg bij elkaar —of moeten we zeggen ‘slimweg’— waardoor bijvoorbeeld ook het aantal gouden bruiloften wegens de toegenomen leeftijd van de bevolking fors stijgt.

Niettemin blijven we zitten met een toch niet bepaald te verwaarlozen percentage van eenouder- en stiefgezinnen. Zoals ook benadrukt in de bijdragen van Spruijt en Dykstra in deze bundel, gaat het vanuit het perspectief van het kind om een op de zes die een echtscheiding meemaken en een op de twaalf die als gevolg van een nieuwe relatie van de ouder waar ze bij wonen een stiefgezin meemaken. Weliswaar zijn deze cijfers niet groter dan ze in de vorige eeuw waren, maar toen ontstonden vrijwel alle eenouder- en stiefgezinnen na verweduwing, en nu ontstaat de grote meerderheid (80 procent) na echtscheiding. Alle reden dus om intensief naar de gevolgen te kijken, en Spruijt en Dykstra hebben dat gedaan in methodisch verantwoorde en nauwgezet uitgevoerde studies, op zoek naar de effecten. In lijn met eerdere bevindingen rapporteren zij dat de effecten er zijn, maar klein. Veel dat vaak wordt toegeschreven aan de ‘afwijkende leefvorm’ is in werkelijkheid het gevolg van iets anders, met name van ruzie tussen de ouders en van armoede. Er is dus sprake van een vorm van diversiteit die we niet kennen in het verleden, namelijk het bestaan van relatief grote aantallen kinderen die ‘buitenouders’ hebben, ouders die niet onvermijdelijk (door overlijden) uit hun leven zijn verdwenen, maar door bewuste besluiten. Ouders die er hoogstens nog gedeeltelijk voor hen zijn. In het artikel van Kalmijn wordt dat bevestigd: het contact van met name vaders met hun kinderen gaat na de scheiding sterk tot zeer sterk achteruit. Op dit punt is dus de vraag naar beweging en diversiteit bevestigend te beantwoorden. Maar dan komt er nog de derde vraag, naar de beleidsrelevantie. Hoe groot is die bij dermate kleine effecten en verschillen tussen groepen? Als van de groep zogenaamd normale gezinnen 95 procent het goed doet en van de eenoudergezinnen en stiefgezinnen ‘slechts’ 92 procent, wat is dan de correcte beleidsconclusie? Dat het op grond van dergelijke verschillen onzin is en zelfs contraproductief werkt om de ‘afwijkende’ gezinsvormen tot risicogroep te bestempelen.

Misschien moet de conclusie nog eerder omgekeerd zijn, en moet de overheid dankbaar zijn voor al die gezinnen die —juist ook onder moeilijke omstandigheden— erin slagen als buffer te fungeren voor problemen als echtscheiding of armoede. Dat geldt in versterkte mate voor al die allochtone gezinnen —Jan Latten heeft daar overigens als enige een opmerking over gemaakt— die deze bufferfunctie vervullen. Feit is inderdaad dat hun achterstand groot is, veel groter dan het verschil in ‘graad van criminaliteit’ met de autochtone bevolking. Of andersom geformuleerd: als er inderdaad een directe causale relatie bestond tussen factoren als cultuurverschil, sociale achtergrond en lage opleiding enerzijds en criminaliteit anderzijds, dan hadden we tien keer zoveel problemen als nu.

Zelfs de ‘nieuwe generatiekloof’ die Jan Latten heeft ontdekt —de ouders die zelf in de midlife-crisis verkeren terwijl hun kinderen in de puberteit zijn— kan mij niet vermurwen wat dit betreft. Hoe schrijnend de ellende van de gezinnen in kwestie ook is. Ongetwijfeld zal deze nieuwe doelgroep binnenkort prominent een plaats krijgen in een aantal artikelen en hun plaats innemen naast de achterbankgeneratie en de sandwichgeneratie. Misschien kunnen we het de ‘tosti-gezinnen’ noemen, omdat ze van twee kanten worden geschroeid. Maar de uitslag van het grootschalige onderzoek wil ik bij deze voorspellen: het gaat goed met 85 procent of zelfs meer van deze tostigezinnen. Voor de overige 15 procent komt er een door de overheid gesubsidieerde afkoelplek en uiteraard een cursus. Omdat alle evaluaties hebben laten zien dat dat soort cursussen nauwelijks effect hebben, kan het ook geen kwaad om er een te geven, ware het niet dat de arbeidsmarkt al zo krap is en we de pedagogen beter in het reguliere onderwijs in kunnen zetten.

Samenvattend kan ik aan het einde van deze paragraaf niet anders constateren dan dat de drie vragen tot nog toe ontkennend beantwoord moeten worden. Op de eerste plaats zijn gezinnen absoluut niet in beweging: ze handhaven hun dominante positie —inclusief die van het huwelijk— in de middenfase van de levensloop van burgers. Diversiteit is uitsluitend aanwezig in de fase voorafgaand aan de gezinsfase, een fase die eigenlijk nieuw is in de hedendaagse levensloop. Vroeger was het immers gebruikelijk om te trouwen uit huis en dan zeer snel kinderen te krijgen. Nu is sprake van een periode van zelfstandigheid en relationeel experimenteren, totdat men kennelijk besluit dat de actuele partner voldoende geschikt en

betrouwbaar is om een gezin mee te vormen. De vervolgens gevormde gezinnen zijn redelijk bewegingloos en weinig divers: bijna allemaal hebben ze bijvoorbeeld twee of drie kinderen, en wonen in een eengezinswoning met tuin buiten het centrum van de stad of in kleinere gemeenten. Het percentage alleenstaanden in de grote steden is tweemaal zo hoog als elders. Van de groep gezinnen die nog een echte huishoudensbeweging meemaakt, door te gaan scheiden, gaat de helft binnen vijf jaar weer een nieuw gezin vormen, dat zich eigenlijk in handelen en functioneren niet fundamenteel onderscheidt. In ieder geval niet in die zin dat de iets andere gezinsomgeving als een ernstig risico voor kinderen gezien moet worden. In het hoofdstuk over opvoeding in het Gezinsrapport van het SCP (Cuyvers en Van Praag, 1998) zijn alle 'afwijkende' gezinsvormen systematisch vergeleken op opvoedingseffecten die zijn beschreven in de onderzoeksliteratuur, en de conclusie was dat de effecten niet groot waren en bovendien vaak meerdimensionaal: verschil in gezinsvorm op zich betekende niet veel, maar omdat sommige gezinnen systematisch vaker in slechte posities verkeerden, en dus meer risico's liepen op meervoudige problematieken, kon het risico voor bijvoorbeeld eenoudergezinnen oplopen. Maar bij gelijkblijvende omstandigheden maakte het zo weinig uit dat het Kabinet op advies van de Gezinsraad naar mijn mening zeer terecht in de Notitie Gezin (Ministerie van VWS, 1997) heeft gesteld dat 'alle gezinsvormen gelijkwaardig' zijn wat betreft de opvoeding van kinderen. En daarmee is dus ook het antwoord op de derde vraag negatief: het heeft voor de overheid weinig zin om zich met eenouder- of stiefgezinnen als aparte beleidscategorie bezig te houden, omdat er weinig verschil bestaat in opvoedingsresultaten. Om opnieuw misverstanden te voorkomen, dat zou wel kunnen gebeuren uit andere gronden, bijvoorbeeld omdat eenoudergezinnen erg lage inkomens hebben en armoede wel een demonstreerbaar negatief effect heeft op de ontwikkeling van kinderen. Maar dat probleem wordt binnen een andere setting allang onderkend, en is op zich geen 'diversiteitsprobleem'.

8.4. Diversiteit van gezinsvormen: de binnenkant

Er is echter nog een andere mogelijkheid voor gezinnen om in beweging te zijn: de nogal gelijkogende externe kenmerken kunnen totaal andere interne verhoudingen verhullen. Hierboven is al gewezen op het kenmerk dat daarvoor het eerste in aanmerking komt, namelijk de veranderende

rolverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Ook de veranderende ouder-kind verhouding wordt in dit opzicht vaak genoemd, zowel in positieve als negatieve zin overigens. Op de studiedag zelf was geen specifieke aandacht voor het 'modale' gezin, maar er zijn in de afgelopen jaren enkele grotere studies uitgevoerd naar de relaties tussen ouders en kinderen (Van der Linden en Dijkman, 1989 en Rispens *et al.*, 1996), die overwegend een positief beeld schetsen. In de analyse van deze studies in het Gezinsrapport (Cuyvers en Van Praag, 1998) heb ik daar weliswaar de kritische kanttekening bij geplaatst dat het onderzoek tot nu toe vrijwel geheel is gebaseerd op zelfrapportage, en dat de steekproeven wel eens uitsluitend konden bestaan uit probleemloze gezinnen, omdat alle anderen (bijna 50 procent nonrespons) niet meegedaan hadden. De vraag die hier ter discussie staat is echter niet die naar de kwaliteit van de opvoeding, of naar de ouder-kind verhouding, maar die naar de toenemende diversiteit. En hierop is wel een tamelijk eenduidig antwoord mogelijk: er is sprake van een systematische verschuiving in opvoedingswaarden en een iets geleidelijker daaropvolgend opvoedersgedrag, dat eerder op toenemende homogeniteit dan op toenemende diversiteit stuit. De klassieke verschillen tussen wat vroeger 'arbeidersgezinnen' en 'middenklasse' heette, lijken bijvoorbeeld vrijwel verdwenen: het democratische opvoedingsideaal wordt door meer dan 90 procent van de Nederlandse ouders –en eveneens door de grote meerderheid van de allochtone ouders (Cuyvers en Meijers, 1993)– onderschreven. De groep ouders die (nog) kiest voor autoritaire verhoudingen wordt steeds kleiner.

Rest nog de verandering in verhoudingen tussen mannen en vrouwen, de emancipatie. De bijdrage van Knijn in deze bundel laat zien dat het daarmee eigenlijk tamelijk droevig is gesteld, dit in tegenstelling tot (opnieuw) het beeld dat de media ons zo vaak voorschotelen. In paragraaf 2 is al gewezen op de statistische vertekeningen die optreden wanneer gewerkt wordt met technische definities. Als ieder paar waarvan de vrouw een belastbaar inkomen van meer dan 50 cent heeft wordt meegeteld in de statistiek, dan gaat het snel. In de realiteit blijven zowel de arbeidsparticipatie als de inkomens van vrouwen, en met name van moeders, ver achter bij die van mannen. Het onderscheid tussen 'vrouwen' en 'moeders' is buitengewoon relevant omdat in de moderne levensloop het verschil tussen de gezinsfase en de fasen daarna zeer groot is. Opnieuw beperkt immers de diversiteit zich vooral tot de eerste fase van de levensloop na het verlaten van het ouderlijk

huis. Hoewel ik mij heb laten vertellen dat ook bij jonge tweeverdieners vrouwen nog steeds de huishouding doen, en het in de kamers van mannelijke singles nog steeds een afgrijselijke puinhoop is, zijn toch de verhoudingen in arbeid en inkomen bij jonge kinderloze partners gelijk(er) dan ooit tevoren. Zodra we de 30 gepasseerd zijn en er sprake is van ouderschap, zijn we eigenlijk gewoon terug bij af. De zorguren van vrouwen gieren omhoog, die van mannen volgen op zeer forse afstand.

De ontwikkeling in arbeidsparticipatie is de inverse daarvan. Van de moeders van jonge kinderen heeft meer dan de helft geen betaalde arbeid, en van degenen die wel actief zijn op de arbeidsmarkt werkt maar iets meer dan tien procent fulltime. (Tegenover 93 procent van de vaders in tweoudergezinnen). Dat heeft natuurlijk ook effect op het inkomen van vrouwen: gemeten in hun bijdrage aan het gezinsinkomen is de vaak gebruikte term 'anderhalfverdiener' eigenlijk een ontoelaatbare overdrijving. De gemiddelde bijdrage van vrouwen met kinderen aan het gezinsinkomen ligt ongeveer op een kwart. De pendant van deze cijfers, zoals ook uit het artikel van Knijn blijkt, is natuurlijk dat moeders in Nederland eigenlijk behoorlijk wat tijd hebben om aan het gezin te besteden. En ook vaders hebben dat steeds meer, omdat hun gemiddelde werkweek in de afgelopen jaren flink is gedaald (ooit werd er meer dan veertig uur per week gewerkt).

8.5. Beweging: allemaal dezelfde kant op?

Het was de bedoeling de diversiteit te bekijken vanuit het kind. Welnu, die ziet er als volgt uit: op elke leeftijd heeft 88 procent twee ouders, en dat zijn bijna altijd de beide biologische ouders, 60 procent van de kinderen heeft een moeder fulltime thuis (enkele procenten overigens zowel moeder als vader) en van de resterende 40 procent werkt de moeder meestal minder dan de helft van de week. De groep kinderen die niet tot deze toch nog steeds wel zeer dominante groep van 'traditionele kinderen' met moeder thuis in kostwinnersgezin horen, hebben daar eigenlijk geen last van volgens het hier gepresenteerde onderzoek. In ieder geval niet in die mate dat op grote schaal voor hun welzijn moet worden gevreesd. Is diversiteit dus onzin? Nee, maar we moeten oppassen dat het geen 'demogogisch' begrip wordt. Een begrip dat net als andere slecht gedefinieerde of slecht begrepen begrippen als 'individualisering', 'stressmaatschappij', 'verloedering'

enzovoort heel foute indrukken gaat wekken op beleidsniveau.... wat het overigens al doet naar ik vrees.

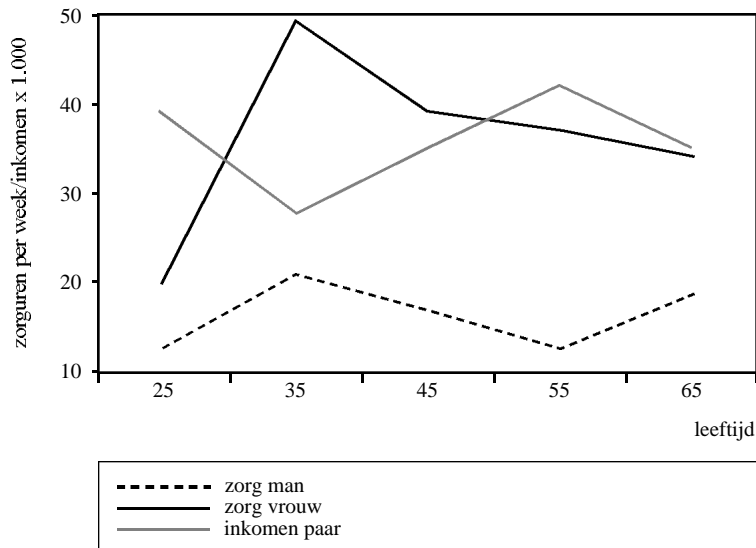
Diversiteit is pas zinvol als het wordt gerelateerd aan de titel van vandaag: gezinnen in beweging. Gezinnen zijn inderdaad in beweging, maar laat ik die beweging van een ander soort metafoor voorzien dan de 'verbouwing' waar Jan Latten het over had. Zelf zie ik de beweging meer als een soort Vierdaagse. Grote groepen zetten zich massaal in beweging..... maar volgen daarbij hetzelfde traject. Ze starten elk voor zich op een ander tijdstip, en we weten nooit van tevoren welk individu sneller en langzamer gaat aankomen, of met blaren uitvalt. Politiek en wetenschap lopen allebei hetzelfde risico dat ook degene loopt die voor de buis zit te kijken naar het gebeuren. De camera's zoomen gretig in op elke interessante afwijking in de gestaag sjokkende massa: rolstoelers, lopers op blote voeten, in klederdracht, en ga zo maar door. De empirische realiteit waar het om gaat is echter vooral dat tienduizenden modale burgers in hun eigen tempo hetzelfde traject afleggen, en met een uitval van slechts enkele procenten ook massaal het doel bereiken. Voor gezinnen in onze maatschappij gaat volgens mij hetzelfde op: hun beweging is 'eenparig', ze zijn allemaal met hetzelfde traject bezig, ze lopen dat ook massaal uit. En dan is het natuurlijk zowel prima als logisch dat allerlei subgroepjes daar alternatieve acties bij verzinnen, dat er groepen zijn die onderweg blaren oplopen, en dat er groepen zijn die zich gediscrimineerd voelen en gelijke rechten willen. Wat ons zou moeten interesseren is de analyse van die eenparige beweging. Waarom zetten gezinnen zich in beweging, en waar zijn ze naar op weg. Het startpunt van die beweging wordt door velen gelegd in de jaren zestig, en gekoppeld aan een streven om de traditionele gezinsverhoudingen te doorbreken. Naar mijn mening wordt daarmee echter voorbijgegaan aan het feit dat die beweging al veel eerder in gang was gezet, in de periode van de Verlichting waarin voor het eerst en vooralsnog zeer kortstondig sprake was van gelijkheid van man en vrouw en vrije liefde, om misverstanden te voorkomen, vrije liefde betekende op dat moment vrije partnerkeuze, iets wat wij inmiddels als normaal beschouwen. Dat gigantische project, misschien wel een vier-eeuws project, heeft zich weten te handhaven tijdens contra-revoluties en Victoriaanse morele herbewapening, door wereldoorlogen heen. Hoe verleidelijk het ook is de huidige periode en de eigen ervaringen tot een uniek historisch gegeven te bestempelen, het is ook gevaarlijk. We zijn geneigd allerlei zaken uit te vergroten, ze meer gewicht

toe te kennen dan ze eigenlijk hebben. Als we ons blind staren op de effecten van de jaren zestig, en voortdurend op zoek zijn naar revolutionaire veranderingen in het patroon van gezins- en relatievorming die daaruit voortvloeien, verliezen we de 'grote bewegingen' uit het oog. En naar mijn mening zijn die belangrijker: de werkelijke beleidsproblemen hebben naar mijn mening niets te maken met een toenemen van de diversiteit van gezinsvormen, maar met het stagneren van de genoemde eenparige beweging. In de slotparagraaf ga ik daar nader op in, alvorens mijn definitieve oordeel te vellen over de drie centrale vragen: beweging, zo ja diversiteit, en wat is dan de beleidsbetekenis.

8.6. Stagnatie van de 'mars naar het moderne gezin'

In een politiek publicatie, een Verkenning voor de Kamerfractie van de PvdA (Cuyvers, 1994b), heb ik de op zich wetenschappelijk wat vage term 'Moderne gezinnen' gebruikt en gedefinieerd als: 'gezinnen waarin mannen en vrouwen in onderling overleg de rollen en taken willen verdelen'. Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat de modale man iets minder wil werken, de modale vrouw iets meer, en dat ze allebei behoorlijk veel tijd aan het gezin willen (blijven) besteden. Het beeld van de 'echte tweeverdieners', waarbij beide partners een fulltime baan hebben (Van der Avort *et al.*, 1996) wordt door liefst 64 procent van de Nederlandse ouders als slecht bestempeld, en verslaat daarmee ruim het negatieve oordeel over eenouder- en stiefgezinnen en homoparen. Het huidige ideaal van de meeste partners ligt in een vier dagen/drie dagen verdeling: met zeven dagen samen aan het werk verdien je genoeg voor een redelijk bestaan, en hou je genoeg tijd over voor je gezin. Het is de houding die ook op opvoedingsterrein prevaleert, een gematigd vooruitgangsstreven dat door Rispens *et al.* (1996) 'modern maar met mate' genoemd is. In de dagelijkse praktijk lukt het echter buitengewoon weinig gezinnen om deze gematigde moderniteit ook maar bij benadering te realiseren, zoals blijkt uit de hierboven weergegeven cijfers. De oorzaken worden meestal gezocht in het ontbreken van voorzieningen voor de combinatie van arbeid en zorg. Waar ik hier op wil wijzen zijn de negatieve effecten van deze stagnatie op macroniveau. Op microniveau hebben we immers gezien dat door de bank genomen vrijwel alle gezinnen, in welke vorm dan ook, goed blijven functioneren. Het feit dat de situatie door velen niet als optimaal wordt ervaren, is immers niet hetzelfde als dat het slecht gaat. Anders gezegd: de functioneringsmarges

Figuur 8.1. Zorg en inkomen tijdens de levensloop

voor het modale gezin in ons land zijn behoorlijk ruim, er moet heel wat meer gebeuren voordat gezin en ouders hun 'bufferende functie' naar kinderen toe verliezen (zie *figuur 8.1*).

Op macroniveau ziet de situatie er echter anders uit, juist omdat het niet gaat om diversiteit maar om eenparigheid. Die eenparigheid leidt er toe dat het binnentreden van de fase van gezinsvorming massaal wordt uitgesteld. Wie kijkt naar de economische effecten van gezinsvorming kan zich daarbij iets voorstellen. Tijdens het 'kinderdal' daalt het welvaartspeil van het huishouden gemiddeld met een kwart. Het gezinsdal is de fase waarin je zorgt voor kinderen, je inkomen dus met minder mensen kunt binnenbrengen en over meer mensen moet verdelen. Bovendien is het welvaartspeil van gezinnen in de afgelopen 20 jaar veel minder gestegen dan het welvaartspeil van paren zonder kinderen in de fasen daarvoor en daarna. Het uitstel van kinderen is vanuit de burger gezien dus verstandig. Berekeningen (Mertens *et al.*, 1997) laten zien dat het totale verlies aan inkomen veel hoger is voor vrouwen die vroeger stoppen –uiteraard bij gelijke opleiding– dan voor vrouwen die later stoppen. Vanuit

overheidsperspectief is het echter dramatisch slecht. Op de eerste plaats omdat uitstel van kinderen leidt tot hoger medische kosten later, en tot het uitblijven van een aantal kinderen die er anders wel gekomen zijn. Verder stort de arbeidsmarktpositie van de meeste moeders in, zodat ze later massaal wegblijven: het gezin is dan inmiddels weer door het hogere inkomen van de mannelijke partner in een stijgende welvaartslijn, en er is weinig prikkel om op een laag niveau wat betreft kwaliteit en honorering van werk weer aan de slag te gaan. Het argument dat de kinderen dan duur worden omdat ze studeren, gaat niet op voor de overgrote meerderheid van de gezinnen: 85 procent gaat immers niet naar universiteit of hogeschool. Kortom, de eenparige beweging naar modernere verhoudingen stuit even eenparig en massaal op de Grote Gezinsmuur, de onderlinge verhoudingen worden letterlijk getraditionaliseerd en voor de rest van de ouderschapsperiode en meestal ook nog daarna vastgelegd. Zo er al enige wens tot meer diversiteit bestaat onder de bevolking op het terrein van de onderlinge taakverdeling, dan kunnen ze die domweg niet realiseren.

8.7. Slotopmerkingen

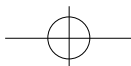
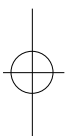
In het begin van dit artikel heb ik kritiek geuit op de vooronderstelling dat er sprake was van toenemende diversiteit. Naar mijn mening laat een analyse van de beweging op gezinsterrein zien dat de diversiteit niet in die mate toeneemt als meestal wordt verondersteld. Bovendien is het zeer de vraag of de diversiteit die er wel bestaat belangrijke gevolgen heeft voor kinderen. Een discussie over de beleidseffecten van de ontwikkelingen op gezinsterrein moet daarom naar mijn mening een heel ander aanknopingspunt hebben, namelijk dat van de lange termijn beweging van gezinnen. Die is eerder eenparig dan divers: emancipatie en democratisering van de interne verhoudingen zijn gemeengoed geworden, maar met name op het terrein van de rolverdeling tussen mannen en vrouwen loopt de wens stuk op de werkelijkheid. Op de beleidsmatige werkelijkheid, waarin om tal van redenen niet wordt ingespeeld op de moderniseringswens vanuit het gezin. De reactie daarop lijkt voor een deel op een klassieke tragedie, waarin Griekse vrouwen een 'baarstaking' uitriepen. Die vindt alleen niet openlijk plaats, maar wordt uitgesmeerd over duizenden kleine besluiten aan de keukentafel. Al die besluiten samen leiden op macroniveau echter wel tot een patroon waarin niet alleen de kloof tussen wens en werkelijkheid van veel gezinnen groot blijft, maar ook tot een patroon waarin de noodzakelijke

–en door henzelf gewenste– toestroom van vrouwen naar de arbeidsmarkt nu en in de toekomst niet zal plaatsvinden. Het is naar mijn mening een risico als wij te snel uitgaan van diversiteit, omdat dat de indruk wekt dat de bevolking er een zeer levendig en gevarieerd gezinspatroon op na houdt. In de realiteit is er juist sprake van gebrek aan keuzevrijheid. De enige groepen die meer dan één à twee procent aan de diversiteit bijdragen zijn eenouder- en stiefgezinnen, en die komen tot stand na een ‘verkeersongeluk’ in de levensloop. Variatie op het terrein van de interne rolverdeling moet worden bevochten in een daartoe niet ingerichte omgeving en het is daarmee het beleid dat de diversiteit remt, niet de diversiteit die het beleid voor problemen stelt.

Literatuur

- Akker, P. van den, P. Cuyvers en C. de Hoog (1993), Gezin en overheid: de mythe van de individualisering. *Gezin 3*, 3-4, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Avort, A. van der, P. Cuyvers en C. de Hoog (1996), *Het Nederlandse gezinsleven aan het einde van de 20e eeuw*, Den Haag: NGR.
- Cuyvers, P. (1994), *Moderne gezinnen of het einde van de standaardlevensloop*, Tweede Kamerverkenning PvdA.
- Cuyvers, P. (1994), Het gezin in cijfers. In: T. Jongma-Roelants en P. Cuyvers (red.) *Gezinnen van deze tijd*, Kampen: Kok.
- Cuyvers, P. (1997), Gezinnen en beleid in de toekomst. In: P. Cuyvers en J. Latten (red.) *Alleen of samen? Alleen en samen! Individu en leefbaarheid in de toekomst*, Den Haag/Voorburg: NGR/CBS.
- Cuyvers, P. en J. Latten (red) (1997), *Alleen of samen? Alleen en samen! Individu en leefbaarheid in de toekomst*, Den Haag/Voorburg: NGR/CBS.
- Cuyvers, P. en F. Meijers (1993), Allochtone gezinnen, hoe groot is het verschil. In: J. Gerris (red) *Symposium Gezinsonderzoek 7*, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Cuyvers, P. en C. van Praag (1998), Gezinsopvoeding. In: C. van Praag en M. Niphuis-Nell, *Het Gezinsrapport*, Voorburg: SCP.
- Gerris, J. A. Vermulst, D. van Boxtel, J. Janssens, R. van Zutphen en A. Felling (1996), *Ouders en kinderen in Nederlandse gezinnen/Parenting in Dutch Families*. Nijmegen: Institute of Family Studies.
- Leeuwen, L. van en M. Ploegmakers (1990), *Patronen in de individuele levensloop*, Den Haag: NGR.
- Linden, F. van der en T. Dijkman (1989), *Jong zijn en volwassen worden in Nederland*, Nijmegen: Hoogveld Instituut.
- Mertens, E., J. Schippers en J. Siegers (1997), Werken en kinderen krijgen, gevolgen voor het levenslooppinkomen van vrouwen. In: P. Cuyvers en J. Latten (red.) *Alleen of samen? Alleen en samen! Individu en leefbaarheid in de toekomst*, Den Haag/Voorburg: NGR/CBS.

Ministerie van VWS (1997), Notitie Gezin.
Rispens, J., W. Meeus en J. Hermanns (1996), *Opvoeden in Nederland*. Assen: van Gorcum.

PUBLICATIES VAN HET CBGS EN VAN HET NIDI¹*Bevolking en Gezin*

Dit viermaandelijks tijdschrift is een gezamenlijke uitgave van het CBGS en het NIDI. In *Bevolking en Gezin* worden wetenschappelijke bijdragen van beperkte omvang, op het gebied van de bevolkings- en gezinsvraagstukken, opgenomen.

NIDI / CBGS Publications (Lisse: Swets & Zeitlinger)

Met het oog op een systematische bekendmaking in het buitenland van het bevolkings- en gezinswetenschappelijk onderzoek uit Nederlandstalig België en Nederland geven het CBGS en het NIDI gezamenlijk een Engelstalige publicatierreeks uit. Deze publicaties zijn via de boekhandel te bestellen.

36. R. Lesthaeghe (ed.) (2000), *Communities and Generations: Turks and Moroccan Populations in Belgium*. 355 pp.
35. P. Moss and F. Deven (eds.) (1999), *Parental Leave: Progress or Pitfall? Research and Policy issues in Europe*. 361 pp.
34. Kristiaan Thienpont and Robert Cliquet (eds.) (1999), *In-group/out-group behaviour in modern societies: an evolutionary perspective*. Brussel: Vlaamse Gemeenschap CBGS, 301 pp.
33. J.C. van den Brekel and F. Deven (eds.) (1997), *Population and family in the Low Countries 1996/1997: Selected current issues*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, departement Leefmilieu en Infrastructuur, afdeling Logistiek - sectie Drukkerij, 244 pp.
32. M. Corijn (1996), *Transition into adulthood in Flanders. Results from the fertility and family survey 1991-92*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, departement Leefmilieu en Infrastructuur, afdeling Logistiek - sectie Drukkerij, 216 pp.

European Studies of Population (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers)

8. J. de Beer and F. Deven (eds.) (2000), *Diversity in family formation. The 2nd demographic transition in Belgium and the Netherlands*. 139 pp.
7. J. de Beer and L. van Wissen (eds.) (1999), *Europe: one continent, different worlds population scenarios for the 21 century*. 190 pp.
6. D. van de Kaa, H. Leridon, G. Gesano and M. Okólski (eds.) (1999), *European populations: unity in diversity*. 195 pp.
5. H.A. de Gans (1999), *Population forecasting 1895-1945. The transition to modernity*. 290 pp.

¹ Een volledige lijst is op aanvraag bij CBGS en NIDI verkrijgbaar.

176

4. H. van den Brekel and F. Deven (1996), *Population and Family in the Low Countries 1995*. 170 pp.
3. R. Cliquet and K. Thienpont (1995), *Population and development: a message from the Cairo conference*. 180 pp.
2. H. van den Brekel and F. Deven (1995), *Population and Family in the Low Countries 1994*. 293 pp.
1. J.P. Gonnot, N. Keilman and C. Prinz (1995), *Social security, household, and family dynamics in ageing societies*. 235 pp.

PUBLICATIES VAN HET CBGS*CBGS Monografieën*

In deze reeks worden de resultaten gepubliceerd van surveys of andere uitgebreide studies die door of via het CBGS worden ondernomen. Publicaties uit deze reeks kunnen op verzoek worden bekomen op het CBGS zolang de voorraad strekt.

- 1999: V. Dehaes, E. Lambrechts, K. Pauwels, *Verhoogt de instapleeftijd in het kleuteronderwijs? Een Delphi experiment naar de gevolgen voor kinderen, gezinnen, onderwijs en kinderopvang*. Garant, 121 pp.
- 1996/2: R. Cliquet, M. Corijn, F. Deven, E. Lodewijckx, K. Pauwels, B. Van den Bergh, L. Vanderleyden, W. Van Dongen, C. Van Peer, *Gezinnen in de verandering. Veranderende gezinnen*. 251 pp.
- 1996/1: L. Vanden Boer, *Bewoners van serviceflats*. 220 pp.
- 1995/2: W. Van Dongen, D. Malfait en K. Pauwels, *De dagelijkse puzzel "gezin en arbeid". Feiten, wensen en problemen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen*. 326 pp.
- 1995/1: M. Corijn, *De overgang naar volwassenheid in Vlaanderen*. 257 pp.
- 1994/3: L. Vanden Boer, *Serviceflats in Vlaanderen. Een haalbaar en betaalbaar alternatief?* 166 pp.
- 1994/2: R. Cliquet en K. Thienpont, *Bevolking en duurzaamheid: een uitdaging voor de 21ste eeuw*. 242 pp.
- 1994/1: V. Dehaes, *Leven van de bijstand. Een onderzoek naar de persistentie van de armoede in Vlaanderen*. 202 pp.
- 1993/3: L. Vanderleyden en G. Dooghe, *De ouder wordende vrouw in de samenleving*. 241 pp.
- 1993/2: M. Corijn, *Leefvormen in Vlaanderen*. 152 pp.
- 1993/1: R. Cliquet en M. Callens (red.), *Gezinsvorming in Vlaanderen*. 166 pp.
- 1992/1: L. Vanden Boer, *Ouderen straks. Scenario's in het zorgaanbod voor ouderen*. 153 pp.
- 1991/2: M. Corijn en F. Deven, *Keuze of evidentie? De leefvorm, het relatiepatroon en het seksueel gedrag van Vlaamse jongvolwassenen in 1990*. 135 pp.

CBGS-Publicaties

In deze reeks, die vanaf 1999 de CBGS Monografieën vervangt, worden de resultaten gepubliceerd van surveys of andere uitgebreide studies die door of via het CBGS worden ondernomen.

- 2000: B. Van den Bergh and J. Van den Bulck (eds.), *Children and media: Multidisciplinary approaches*. 235 pp.
ISBN 90-441-1069-1.
- 1999: K. Thienpont, *In-group/out-group gedrag in evolutiebiologisch perspectief*. 172 pp.
ISBN 90-5350-970-4.
- 1999: L. Vanden Boer, *Over wonen met zorg, van ouderen. Serviceflat en rusthuis: (g)een paar apart?* 163 pp.
ISBN 90-5350-969-0.
- 1999: R. Schoenmaeckers en M. Callens (red.), *Gezinsvorming in Brussel. Resultaten van de 'Fertility and Family Survey'(FFS) in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. 187 pp.
ISBN 90-5350-893-7.
- 1999: M. Wyns, *Kinderopvang in Vlaanderen en Brussel*. Garant. 458 pp.
ISBN 90-5350-855-4

CBGS-werkdocumenten

Deze reeks vervangt de in 1999 afgesloten CBGS-documenten. Ze is voorbehouden voor publicatie van rapporten bestemd voor een beperkte verspreiding. Inhoudelijk omvat ze een grote verscheidenheid aan documenten zoals technische rapporten over onderzoek en enquêtemethodes, beschrijvende rapporten met statistische gegevens, literatuuroverzichten, landelijke rapporten en conferentiebijdragen. Afleveringen uit deze reeks kunnen op het CBGS worden besteld.

- 2000/11 V. Dehaes, K. Pauwels, E. Lambrechts en M. Wyns, *De Bijstandspopulatie in Vlaanderen: Feiten en Reflecties*. 60 pp.
- 2000/10 V. Audenaert, T. Jacobs en M. Poulain, *Transities in de huishoudelijke situatie van ouderen*. 48 pp.
- 2000/9 B. Van den Bergh, *Zwangerschap, hoe benader je dat? Overzicht van de wijze van benaderen van de emotionele toestand van de zwangere vrouw in wetenschappelijk onderzoek. (Pregnancy, how do you regard it? A review of the ways to approach the emotional state of expectant mothers in scientific research)*. 53 pp.
- 2000/8 C. Van Peer and R. Cliquet, *Attitudes on population in Europe. Findings from the European surveys on 'Population policy acceptance'*. 154 pp.
- 2000/7 R. Schoenmaeckers and E. Lodewijckx, *Start of childbearing, level of education, and total number of children, in Europe*. 49 pp.

178

- 2000/6 C. Van Peer, *Desired and realized fertility in selected FFS-countries. Austria, Belgium, Finland, France, Hungary, Italy, Poland, Spain and Sweden.* 35 pp.
- 2000/5 C. Van Peer, *Jongeren over bevolking in Vlaanderen. Resultaten van een onderzoek bij leerlingen in het middelbaar onderwijs.* 61 pp. + bijlagen.
- 2000/4 C. Van Peer, *Knowledge and perceptions of population issues in some European countries: results from the EOPEI-survey.* 32 pp.
- 2000/3 C. Van Peer, *Young people on population. A comparative survey in five European countries.* 28 pp.
- 2000/2 C. Van Peer, *Knowledge and attitudes on population in Flanders.* 16 pp.
- 2000/1 B. Van den Bergh and L. De Rycke, *The influence of objective and subjective family features on self-concept in children: the importance of the child's perception.* 26 pp.
- 1999/12 K. Pauwels, E. Lambrechts, V. Dehaes en M. Wyns, *De OCMW-cliënteel in 1995. Gegevens over de financiële hulp, de verleende diensten en de behandelde problemen.* 90 pp.
- 1999/11 B. Van den Bergh, *Media use, parent-child communication and self-concept in preadolescents.* 33 pp.
- 1999/10 E. Lodewijckx, *Vrijwillige sterilisatie in Vlaanderen, Resultaten van het NEGVO Vervolgonderzoek uit 1996-1997.* 50 pp.
- 1999/9 V. Dehaes, *Een hernieuwde visie op de Bijzondere Jeugdzorg in Vlaanderen. Achtergrondinformatie bij de Maatschappelijke Beleidsnota Bijzondere Jeugdzorg.* 120 pp.

PUBLICATIES VAN HET NIDI*Demos*

Dit bulletin beoogt de kennis en de meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen. Het verschijnt tien keer per jaar en wordt aan geïnteresseerden op aanvraag gratis toegezonden.

Postbus 11650
2502 AR Den Haag
tel. 070/356.52.00

NIDI rapporten

In deze reeks verschijnen nog niet elders gepubliceerde studies en rapporten van onderzoek dat door het NIDI is verricht. Ook verslagen van onderzoek dat buiten het NIDI is verricht, voor zover passend binnen het onderzoeksprogramma van het NIDI, komen voor publicatie in aanmerking. De reeks heeft ten dele een meer specialistisch karakter.

58. N. van Nimwegen en G. Beets, Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2000. 2000, pp. 260, f 49,50.
57. Chantal Remery, Anneke van Doorne-Huiskes, Pearl Dykstra en Joop Schippers, En als oma nu ook een baan heeft? De toekomst van de informele kinderopvang in Nederland. 2000. pp. 130, f 25,-.
56. Ernst Spaan, *Labour circulation and socioeconomic transformation: the case of East Java, Indonesia*. 1999, pp. 400, f 35,-.
55. Philip Rees, Evert van Imhoff, Helen Durham, Marek Kupiszewski, and Darren Smith, *Internal Migration and regional population dynamics in the Netherlands*, 1998, pp. 102, f 20,-.
54. Corina Huisman en Leo van Wissen, *Regionale allochtonen prognose 1996-2016*. 1998, pp. 149, f 25,-.
53. K. Henkens, *Older workers in transition. Studies on the early retirement decision in the Netherlands*. 1998, pp. 150, f 25,-.
52. Hanna van Solinge, Harry van Dalen, Pearl Dykstra, Evert van Imhoff, Hein Moors en Leo van Wissen, *Population, labour and social protection in the European Union: Dilemmas and prospects*. 1998, pp. 84, f 15,-.
51. A. Dekker, *Data processing for demographic censuses and surveys: with special emphasis on methods applicable to developing country environments*. 1997, pp. 88, f 15,-.
50. N. Van Nimwegen en G. Beets, *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 1997*. 1997, pp. 220, f 35,-.
49. W. Post, E. van Imhoff, P. Dykstra en F. Van Poppel, *Verwantschapsnetwerken in Nederland: verleden, heden, toekomst*. 1997, pp. 160, f 25,-.
48. H. Van Solinge en J. Wood, *Sample surveys as a potential data source for the study of non-standard household forms and new living arrangements: An inventory of data sources on european households and families*. 1996, pp. 106, f 20,-.
47. N. van Nimwegen, *Onderzoek naar bevolkingsvraagstukken in Nederland op de drempel van de 21e eeuw: een nationaal meerjarenprogramma in hoofdlijnen*. 1996, pp. 64, f 15,-.
46. H. Moors, H. van Leusden en H. van den Brekel, *Meningen en opvattingen over aspecten van het bevolkingsvraagstuk 1983-1994: de belangrijkste resultaten en conclusies*. 1996, pp. 72, niet meer leverbaar.
45. H. van Leusden (red.), *Demografie op het snijvlak van maatschappij en wetenschap: prioriteiten voor toekomstig onderzoek*. 1996, pp. 77, f 15,-.
44. S. Voets, J. Schoorl en B. de Bruijn (1995), *Demographic consequences of international migration*. 1995, pp. 430, f 35,-.
43. I. Esveldt, I. Kulu-Glasgow, J. Schoorl en H. van Solinge (1995), *Migratiemotieven, migratienetwerken en partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. 1995, pp. 248, f 35,-.
42. E. van Imhoff en K. Henkens (1995), *Alternatieven voor de VUT: een scenario-analyse*. 1995, pp. 108, f 20,-.

41. H. Moors, G. Beets en H. van den Brekel (1995), *Opvattingen over en acceptatie van bevolkingsbeleid, 1983-1990*. 1995, pp. 139, f 20,-.
40. E. Beekink en P. van Cruyningen (1995), *Demografische databank Nederlandse gemeenten, 1811-1850*. 1995, pp. 207, f 25,-.
39. F. Eelens (1994), *The population of Aruba: a demographic profile*. 1994, pp. 100, f 15,-.
38. P. Ekamper en E. van Imhoff (1994), *1989-Bases dynamic household scenarios for the Netherlands: sensitivity analysis of the LIPRO household model*. 1994, pp. 60, f 15,-.
37. R. Penninx, J. Schoorl en C. van Praag (1994), *The impact of international migration on receiving countries: the case of the Netherlands*. 1994, pp. 251, f 35,-.
36. E. Tabeau, F. van Poppel en F. Willekens (1994), *Mortality in the Netherlands: the database*. pp. 85, niet meer leverbaar.
35. N. van Nimwegen en G.C.N. Beets (red.) (1994), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 1994: demografische ontwikkelingen in maatschappelijk perspectief*. Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken. 1994, pp. 401, niet meer leverbaar.
34. A. van Diepen en J. van Ginneken (1994), *Demografische ontwikkelingen, consumptiepatronen en milieubelasting in Nederland*. 1994, pp. 92, f 15,-.
33. E. van Imhoff, J. Schoorl, R. van der Erf en N. van der Gaag (1994), *Regionale prognose bevolking van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse afkomst, 1992-2000*. 1994, pp. 207, f 35,-.
32. C.M. Fokkema, J. de Jong Gierveld en P. Nijkamp (1993), *Internal elderly migration: an exploration of the literature*. 1993, pp. 52, f 15,-.
31. F.W.A. van Poppel (1992), *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg 20^e eeuw*. 1992, pp. 654, f 50,-.
30. S.Y. Voets (1992), *Buitenlandse migratie en de Nederlandse bevolkingsprognose*. 1992, pp.191, f 25,-.
29. J.F.M. Berkien (1992), *Dynamiek op de arbeidsmarkt: analyse van arbeidsmarktprocessen met behulp van demografische technieken*. 1992, pp. 90, f 15,-.
28. I. Esveltdt (1992), *Naar een kindvriendelijke samenleving?: een inventarisatie van voorwaardenscheppend beleid inzake gezinsvorming*. 1992, pp. 182, niet meer leverbaar.
27. W.J. van der Veen (1992), *Oudelieden in gestichten, bewoners van 19de-eeuwse bejaardentehuizen: een schets van de situatie in Den Haag*. 1992, pp. 98, f 15,-.
26. J. Józwiak (1992), *Mathematical models of population*. 1992, pp. 133, f 20,-.
25. W.J. Nusselder en J.J. Schoorl (1991) *Bevolkingsvoorberekening en scenario's allochtonen in Nederland naar nationaliteit, 1990-2000: bevolkingsgroepen met de Turkse, Marokkaanse, een EG of een overige niet-Nederlandse nationaliteit*. 1991, pp. 132, f 20,-.
24. N. van Nimwegen en H. van Solinge (red.) (1991), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 1991: demografische ontwikkelingen in maatschappelijk perspectief*. Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken. 1991, pp. 246, f 35,-.

23. N. van Nimwegen (1991), *Onderzoek naar bevolkingsvraagstukken in de jaren negentig: een programma in hoofdlijnen*. 1991, pp. 65, niet meer leverbaar.
22. H. de Feijter (1991), *Voorlopers bij demografische veranderingen*. 1991, pp. 181, f 25,-.
21. P. Ekamper en J. Berkien (1991), *Demografische aspecten van de vervangingsvraag*. 1991, pp. 70, f 15,-.

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

Manuscript

In het algemeen komen alleen originele bijdragen in de Nederlandse taal voor publicatie in *Bevolking en Gezin* in aanmerking. In het manuscript dient de spelling te worden gevolgd uit de *Woordenlijst Nederlandse taal* (Den Haag: Sdu Uitgevers / Antwerpen: Standaard Uitgeverij).

De Redactie behoudt zich het recht voor taalcorrecties aan te brengen. Het manuscript moet getypt zijn met regelafstand 12, enkelzijdig op A4 formaat papier (maximaal 10.000 woorden) en in viervoud worden toegezonden aan één van de beide redactiesecretariaten. Van definitief aanvaarde versies worden zowel een print-out alsmede een diskette in Word Perfect of Word verwacht. Langere bijdragen dan 10.000 woorden zullen slechts bij hoge uitzondering in behandeling worden genomen.

Titelpagina

De eerste pagina van elke bijdrage bevat de titel, de namen van de auteurs en de naam en het adres van het instituut waaraan de auteurs zijn verbonden, met toevoeging van een korte persoonsbeschrijving (circa 50 woorden).

Abstract

Aan elke bijdrage dient een Nederlandstalige abstract vooraf te gaan waarin doel, opzet en gevolgde werkmethode kort worden toegelicht. Bovendien wordt verwacht dat de belangrijkste resultaten worden vermeld alsmede de 'nieuws waarde' ten opzichte van eerder gepubliceerde verwante studies. Dit abstract wordt met regelafstand 1 getypt (maximaal circa 150 woorden).

Deze zelfde tekst dient tevens in de Engelse taal te worden toegevoegd, samen met een Engelse vertaling van de titel.

Paragrafen

Deze worden genummerd volgens het decimale stelsel. Hoofdparagrafen krijgen de nummers 1., respectievelijk 2., et cetera. Sub paragrafen krijgen de nummers 1.1., 1.2., respectievelijk 2.1., 2.2., et cetera. Indelingen binnen sub paragrafen worden niet genummerd.

182

Tabellen

Tabellen dienen apart en opeenvolgend te worden genummerd. Indien deze niet in de tekst van het manuscript zelf worden opgenomen, dient te worden aangegeven waar zij bij voorkeur een plaats zouden moeten vinden.

Alle tabellen behoren een titel te hebben. Tabellen zijn uiteraard zo beknopt en overzichtelijk mogelijk. Alle tabellen dienen te worden aangeleverd op een diskette die moet kunnen worden gelezen met bij voorkeur in tabelopties van Word Perfect.

Figuren

Figuren dienen apart en opeenvolgend te worden genummerd. Indien deze niet in de tekst van het manuscript zelf worden opgenomen, dient te worden aangegeven waar zij bij voorkeur een plaats zouden moeten vinden.

Alle figuren behoren een titel te hebben. Figuren zijn uiteraard zo beknopt en overzichtelijk mogelijk. Van de figuren dienen naast een print-out ook de cijfers en teksten te worden aangeleverd op een diskette die moet kunnen worden gelezen met Excel of Quattro (Lotus 123).

Literatuurverwijzingen

Deze worden in de tekst aangegeven door tussen haakjes te vermelden de naam van de auteur zonder voorletters en het jaar van publicatie, eventueel met toevoeging van de paginanummers, bijvoorbeeld (Smith, 1990, p. 75). Aan de bijdrage dient op een aparte bladzijde een literatuur- te worden toegevoegd, waarin uitsluitend de in de tekst genoemde publicaties zijn opgenomen.

In alfabetische volgorde wordt hierbij vermeld:

- a) bij een artikel: de naam van de auteur, gevolgd door de voorletters (jaar), titel van het artikel, *tijdschrift*, jaargang en nummer, eerste en laatste paginanummers.
Leeuw, F.L. en P.J. Dekker (1990), Bevolkingsbeleid en de these van de demografische zelfstuurbaarheid. *Bevolking en Gezin*, 1990/2, pp. 1-15.
- b) bij een boek: de naam van de auteur, gevolgd door de voorletters (jaar), volledige titel. Plaats: naam van de uitgever.
Cliquet, R.L., and L. vanden Boer (1989), *Economic and social implications of aging in the ECE region*. The Hague/Brussels: NI-DI/CBGS Publications, nr. 19, 225 pp.

Noten

Deze dienen zoveel mogelijk te worden vermeden. Als dit niet mogelijk is, verschijnen ze als voetnoten. Ze worden doorlopend genummerd. Literatuurverwijzingen staan niet in noten, maar tussen haakjes in de tekst (zie hiervoor), tenzij in de noot enige aanvullende informatie over de genoemde literatuur wordt vermeld.